

Printed by
SRI GOPALAKRISHNA PRESS,
MADRAS-21.

శ్రీః.

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

ఇదం కవిభ్యః పూర్వేభ్యో నమోవాకం ప్రశాస్తవే,
వందేమహి చ తాం వాణీసుమృతామాత్మనః కలామ్.

వ్యాఖ్యాన ప్రారంభః.

పురి భువి మహితాయాం భూమిసారాభిధాయామధిభృగుముని తీర్థోపాంత
మార్బభేలం, కిమపి నతశరణ్యం మంగళం మంగవల్లి జగదధిపతిసంజ్ఞం ద్వంద్వమా
నందయేన్నః. ౧. జ్ఞానం సర్వపథినం చేత దేతు శ్చేదయాననః, సచేద్భక్తపరాధీనస్తం
వినాకం వ్రజామ్యహం? ౨. భూసారపురవాస్తవ్యో వాధూలో వీరరాఘవః, భవ
భూతికృతిం హృద్యాం వ్యాచక్షే కరుణామయాం. ౩. భవభూతేః కపింద్రస్య
క్వగంభీరోగిరాం భరః? క్వమస్తతిరతిస్వల్పా సహాయోఽత్రహయాననః. ౪.
చాపల్యమథనా బాల్యం కృతావస్థ్యాం ప్రవర్తకం. తథాపి కృపయా సంతస్తం
న్యంతాం కుభా దృశః. ౫. తత్రభవాన్ భవభూతిర్నామ కవికంఠీగవః “ఏకశ్చబ
స్సమ్యక్ జ్ఞాతస్సుష్టుప్రయోక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీ” త్యాది కృత్యా
పరినిష్ఠితశబ్దప్రయోగస్య ధర్మత్వమవగచ్ఛన్ “కావ్యం. యశ సేఽర్థకృత” ఇత్యా
దినా కావ్యరూపస్య తస్య ప్రకర్షం విభావ్య. ౬. “కైవా వయం న ఖిల తత్ర
విచారణీయం పంచాక్షరీజపపరాః నితరాం తథాపి, చేతో మదీయమతసీవసుమాన
భాసం స్తేరాననం స్మరతి గోపవధూకిశోరం,” ఇత్యాదిన్యాయేనాంకురితభగవ
ద్భక్తికతయా. ౭. “సవాగ్నిస్థగో జవతాఘ విప్లవో యస్తిక్ ప్రతిష్ఠోకమబద్ధవత్కపి,
నామాన్యనంతస్య యశోఽంకితాని శృణ్వంతిగాయంతి గృణంతి సంతః” ఇత్యాది
న్యాయేన. ౮. “ప్రబంధానాం ప్రబంధూణామపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః, మూలం
విషయభూతస్య సేతుర్దణినిమాపణ” మిత్యాది న్యాయేన భగవద్గుణాన్వివక్షుః,
తత్రాపి “యది త్తుణ్ణం పూర్వైరితిజనాతి రామస్య చరిత” మితి న్యాయేన.

రామకథాం ప్రతిపిపాదయిషుః ద్యశ్యస్య శ్రవ్యాపేక్షయా “దేవానామిదమా
మనంతి మనయః కాంతం క్రతుం చాక్షుష” మిత్యుక్తసీత్యా నాట్యాశ్రయత్వే
ప్రయోగప్రాధాన్యాత్, ప్రకరణాదీనాం యథాయథం రససమన్వితాపకర్షణాప
కరాత్, తత్ప్రకర్షణాత్పూర్వసన్నాటకం చిక్షీరుః పూర్వచరితస్య మహావీర
చరితేన వర్ణితత్వాదు తరం వర్ణయితుమభిసంధాయ పూర్వరంగప్రధానాంగభూతాం
నాందీమాహ-ఇదంకవిభ్య ఇతి, ఇదం, కవిభ్య, ఇతి పదద్వయం; అతో ద్వాదశ
పదత్వసిద్ధ్యా న నాందీపదనియమభంగః. ఇదమితి చోద్దేశ్యసమర్పకం ద్వితీయాంతం
విశేష్యవాచకం. సమోవాకమితి చ విశేషసమర్పకం విశేషణవాచకం; తథాచ
ఇదం ప్రారీప్సితగ్రంథాదా చిక్షీర్షితత్వేన బుద్ధిసం మంగళం పూర్వభ్యః కవిభ్యో
సమోవాకం ప్రకాశ్యతే. పూర్వకాలప్రసిద్ధప్రాచేతనాదికవివిషయకముక్తం నిర్ది
శామః ఇచ్ఛాను ఇతి వా. ‘ప్రకాశనంతు నిర్దేశ’ ఇతి కోశః. ‘అజ్ఞాపన ఇచ్ఛాయా
మితి ధాతోరాజ్ పూర్వకత్వంప్రాయికమిత్యుక్తేః ప్రపూర్వత్వేన పిచ్ఛార్థకత్వం
“సమఉక్తిర్నమోవాక్” ఇతికోశః; వచేర్భావే ఘోషే కుత్సిం, ఏతన్నంగభోద్దేశ్యక
పూర్వకవివిషయకసమఉక్తిత్వ విధేయకబోధజనకశబ్దప్రయోగవాసహమితి, ఏత
న్నంగభోద్దేశ్యకపూర్వకవివిషయక సమోవాకత్వవిధేయకేచ్ఛావాసహ మితి వా
బోధః, ర్థి సమోవాకమితి పదైకదేశ సమశ్చబ్దాపేక్షయా కవిభ్య ఇతి చతుర్థి.
సమస్వస్థిత్యాద్యనుశాసనాత్; అత్రనాందీప్రభృతిప్రశస్తీరూపచరమాంగ
పర్యంతస్య కర్తవ్యస్య బుద్ధిసత్వేన ప్రత్యాసత్తినాన్యాయాన్నిమోవాకమితి
విధేయానుసారాచ్చ మంగళప్ర్యేవేదమితి వివక్షా. ఇదమితి చ సామాన్యే
నపుంసకం. సమోవాకమితి తు పుల్లంగమేన; తథాచ కుక్తిం రజతం జానా

ర్థి అత్ర కేచిత్. “కవిభ్య ఇత్యత్ర సామాన్యక్రియాయోగేన ‘భోజేన
దూతోరఘవే విసృష్టః’ ఇత్యాదావీవ ‘క్రియయా యమభివ్రేతి స సంప్రదానమ్’
ఇతి చతుర్థి, అకర్తకథాతుయోగే చతుర్థి తదర్థః ఇతి నిష్కర్షః; యత్తు. కేచిత్
‘సమోవాక్’ మితి వృత్త్యేకదేశసమశ్చబ్దాపేక్షయా ‘సమస్వస్థి’ త్యాదీనా చతుర్థి
ముఖ్యై; తదేకదేశాన్యయక్షేపేన, ‘జహత్స్వర్థా వృత్తి’ రితి పక్షే నిరర్థక సమశ్చబ్ద
తదన్వయదర్శభేద, ‘సచ్యుపాధేయపాధిర్భవతి విశేషణస్య విశేషణ’ మితి
సయా ద్వచనక్రియోపసర్జనీభూతసమశ్చబ్దార్థాన్వయస్యాన్వయత్వేన, ప్రకృతస
మోవాకపదస్థనమూపదస్య వాకపదాన్వయలాభాయానుపూర్వీయాత్కర్తకత్వా వశ్యం
భావేన తాదృశసమశ్చబ్దస్య ‘సమస్వస్థి’ త్యాదీనిద్దచతుర్థిప్రయోజకత్వవిర
హేణ, కారకవిభక్త్యపేక్షయా ఉపపదవిభక్త్యర్థులత్వేన చోపేక్షణీయమ్.”
ఇతి వ్యాచక్షుః.

తిత్యాదావిన విశేష్యనిఘ్నత్వాభావేన సమానలింగకత్వాప్రసక్త్యా న తద్బాధయాపో
దోషః; ఇదం నమోవాకమిత్యత్ర నమోవాకమిత్యస్య విశేష్యవాచకత్వమభ్యు
పగమ్య తద్విశేషణవాచకస్వేదంపదస్య సామాన్యే నపుంసకత్వాశ్రయణే తు
విశేష్యవిశేషణ వాచకపదయోస్సమానలింగకత్వం బాధితవ్యమిత్యస్వాప్రసక్త్యం, ఇదం
పదప్రయోజనమాంద్యం చ స్యాత్; ఉక్తరీత్యాశ్రయణేతు మాతీమాధవాదా
అన్యాయమంగళేచ్ఛా యామపి ఏతన్నాటకకర్తవ్యం మంగళం పూర్వకవివిషయక
మిచ్ఛామి ఇత్యర్థలాభేన ప్రయోజనత్వం విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోస్సమాన
లింగకత్వబాధాభావశ్చేతి న దోష ఇతి ధ్యేయం. అత్ర పూర్వేభ్యః కవిభ్యో నమో
వాకమిదం ప్రశాస్తహ ఇతి యోజనాత్వా పూర్వకవివిషయకనమోవాకరూపమేత
న్నంగళమిచ్ఛామి ఇత్యర్థదేశ్యవిధేయ భావవిరహేణ పక్షాంతరమపి. అత్రాపి ఇదమితి
సామాన్యే క్లిబం, నమోవాకమితి చ పుల్లింగమేవ, “రాజ్యశ్రీప్రథమావతారపద
వీమారుహ్యసింహాసన” మిత్యాదావిన విశేష్యనిఘ్నత్వాభావేన సమానలింగత్వా
ప్రసక్తేః. అమాత్యానువర్తనపురస్కరరాజదర్శనన్యాయేన “యత్ర హి గుణః
కృతాత్మసంస్కారః ప్రధానోపకారాయ మనాతే ప్రభవతి తత్ర గుణోఽపి సంస్కార
మనుభవతి” తిన్యాయేన కవినమస్కారానంతరం వాణీం నమస్కరోతి. * వందే
మహీతి * ఏతేనానుగ్రహక వాణీనమస్కారాత్పూర్వమనుగ్రహ్యప్రాచేతసాదినమ
స్కారయోగ ఇత్యపాస్తం. ‘భగవద్వందనం స్వాద్యం గురువందనపూర్వక’మితి
విధేశ్చ, ‘మధుమయభణితీనాం మార్గదర్శి మహర్షిః’ ఇత్యనేన, ‘కావ్యజ్ఞశిక్షయా
భ్యాస’ ఇత్యనేన చ ప్రాచేతసాదీనాం గురుత్వానపాయాచ్చ. తాం ప్రసిద్ధాం
పూర్వోక్తనమస్కారహేతుత్వేన బుద్ధిస్థామితి వా. అమృతాం కాశ్వతీం. ని. “యజ్ఞ
శేషగుధామోక్షేష్యమృతం కాశ్వతే త్రిష్యి” త్యభిధానాత్, అత్ర యజ్ఞ శేషగుధా
మోక్షస్వరూపామితి కశ్చిత్; తన్న-అమృతామితి శ్రీత్వాలాభాత్, తల్లాభేఽపి
తత్స్వరూపామిత్యర్థాలాభాత్, అత్తనః పరమాత్తనః క్రియః పత్యుః కలాం అంశ
భూతాం విభూత్యధ్యాయే తథా ప్రతిపాదనాత్-చాయగ్రిహంశత్వాచ్చ; తదుక్త
మాచారైః. ప. “దాక్షిణ్యరమ్యా గిరిశస్య మూర్తిర్దేవీ సరోజాసనధర్మ పత్నీ, వ్యాసా
దయోఽపి వ్యవదేశ్యవాచస్సుస్థరంతి సర్వే తవ శక్తిశీతై” రితి; వాణీంసరస్వతీంవందే
మహీ ప్రణమేమచ, వందతేర్లి జుత్తమబహువచనం, పూర్వోక్తప్రశాసనముచ్ఛాయ
కశ్చుకారః, అత్ర పూర్వాధే సర్వలోకనమస్కారాః పూర్వాకాలప్రసిద్ధాః ప్రజ్ఞాః
శేషిదవర్ణ్యాః, ఇతి నూచ్యతే, లోకనమస్కార్యా ఇత్యనేన ధూర్వాదివర్ణ్యక భావాదివ్యా
వృత్తిః, పూర్వేత్యనేన కల్పితవర్ణ్యక ప్రకరణాదివ్యావృత్తిః. భరతస్య చ క్వాప్యవర్ణ

నాత్ రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నానాం త్రయాణామేవ కథాంతోపయోగితేనాత్రత్య
 మనువచనస్య కపింజలాధికరణన్యాయేన త్రిత్వపర్యవసానమవ్యాహతం, కవిభ్య
 ఐత్యసేనయథా కవిషు వాల్మీకేరాద్యత్వేన ప్రధాన్యం అన్యేషాం కపిసామానంత
 ర్యాదప్రాధాన్యం ఏవం తత్సూచితవర్ణానాం మధ్యే రామచంద్రస్య వర్ణ్యతాయాం
 జ్యేష్ఠత్వేన ప్రాధాన్యం లక్ష్మణాదేశ్చప్రాధాన్యమితి నూచ్యతే; ఏవం చ నా నేక
 నాయకవత్తా ప్రయోక్తనాటకత్వహానిః; అతివిన లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోగసంబంధస్యా
 వగమాత్ సీతా పరిత్యాగే లక్ష్మణప్రేమణస్య లవణవధార్థం శత్రుఘ్నప్రేమణస్య చ
 భవననాత్ ప్రథమాంకార్థమూచ్యతే; ఉత్తరాధ్యాయ ప్రాజ్ఞాకాచన శ్రీ వర్ణ్యతి
 నూచ్యతే. అతః కలా మిత్యం తేన తస్యా దేవతాంశసంభవత్వం కస్యచిత్పక్షిత్వం
 చ నూచ్యతే. “అథో వా ఏవ అత్తనో యత్పక్షి”తి పత్నయ అవయవతోప
 చారాత్ కలాశబ్దస్య చావయవవాచిత్వాత్, అతివిన నాయకస్యాపి దేవతాంశ
 సంభవత్వం నూచ్యతే, దేవతాంశభూతాం శ్రీయం ప్రతి తాదృశవైవ నాయక
 స్యాచిత్వాత్, అమృతామితి మరణస్య ప్రసక్తిపూర్వకం ప్రతిషేధాత్ గంగా
 పతనసంభావితస్య సీతామరణస్య గంగాపుణివీభ్యాం సహతదాగమనేనాభావ
 నిశ్చయరూపా ద్వితీయప్రభృతిస ప్రమాంకపర్యంతార్థమూచ్యతే, నమస్కార
 సముచ్చయేన సమప్రాధాన్యావగమాత్ కావంతకాదావిన న సాధ్యాయావర్ణ్యత్వం
 అపి తు సిద్ధాయా ఏవ వర్ణ్యత్వమితి నూచ్యత ఇతి సుధియో విభావయంతు, అస్య
 స్తోకస్య యోజనాంతరమపి * ఇదమిత్యాది * ఇదం కవిభ్య ఇత్యేకం పదం నమో
 వాకమితి చ పదద్వయం, తేన ద్వాదశపదత్వసిద్ధ్యా ననాంధీపదనిమిషభంగః,
 అయమర్థః, పూర్వభ్యః ప్రాచీనేభ్యః ఇదంకవిభ్యః అస్యాః బుద్ధిస్థరామకథాయాః
 కవిభ్యః రామకథాసంబంధికవిభ్య ఇత్యర్థః, వాల్మీకినసిష్ఠాదిభ్య ఇతి భావః.
 కథాయా బుద్ధిస్థత్వాత్, “పాప్తభ్యశ్చ పునాతి వర్ధయతి చక్రేయాంసి సేయంకథే”,
 త్యుపసంహారేవత్ప్రమాణత్వాచ్చ ఇదంకథేన పరామర్శ ఉపపన్నః, ప్రాథమికకథా
 దర్శిత్య రూపముపకారం ఖ్యాతయితుం పూర్వభ్య ఇత్యుక్తం, కథాంతరకవినమ
 స్కారే ప్రయోజనాభావాదిదం కవిభ్య ఇతుక్తం, ఉచ్యతే అనేనేతి వాకం ఉక్తి
 సాధనీభూతం, కవేర్వశ్యవాక్తేఽపి ప్రాచీన్పితగ్రంథసమస్తా కవినమస్కారస్య
 సాధనత్యేతాత్పర్యం, కరణే ఘణే, తస్య చోపదేశాప్రవృత్తావిత్యతేన. బాహుళ
 కత్వం, అన్యథా అన్యథాబాధస్యాత్, సంజ్ఞాయామితి చ ప్రాయోగమిత్యుక్తత్వాన్న
 దోషః. యద్వా ఉచ్యతే యత్తద్వాకం కర్తవ్యం ఘణే, అకర్తరి చ కారక ఇత్యను

శాసనాత్, వాచికం నమః ప్రశాస్తాహే ఇచ్ఛామః నిర్దిశామ ఇతి వా, తాం పూర్వో
పస్థితాం ప్రవృత్తినిమిత్తవిధయా కవిపదోపస్థితే, అమృతామానుభూత్వా
నిత్యం. శబ్దనిత్యత్వపక్షే స్వరూపేణ నిత్యామిత్యర్థః. యద్వా అమృతం మోక్షః
తదస్యాస్తీత్యమృతాం మత్స్వర్ణియోఽచ్యుత్యయః, తేన స్త్రీత్వోపపత్తిః, ప్రయోజక
తాసంబంధేన మోక్షవత్తిమిత్యర్థః. రామాయణాదీనాం మోక్షప్రయోజకత్వంతు
“ఏకైకమత్యం ప్రోక్తం మహాపాతక నాశనమ్” ఇత్యాదిషు స్పష్టం, అత్ర హేతు
మాహ—అత్తనః కలాం పరమాత్మ ప్రతిపాదకవిద్యాం. ని, “విద్యాయాం కాలభేదే
చ శక్తా శిల్పే కలేతి చే”తి వైజయంతి. రామాయణాదీనాం పరమాత్మ ప్రతిపాద
కత్వం చ “వేదవేద్యే పరే పుంసి” ఇత్యాదౌ స్పష్టం, వాణీం రామాయణాధ్యాత్మ
రామాయణాదిదూషాం గిరం వందేమహి ప్రణమేమ. వాగ్విషయమంగళం చ
“స గుంభో వాణీనాం కవివృషనిషేవ్యో విజయతే” ఇతి బాలరామాయణనాటకే
స్పష్టం, అస్యాం యోజనాయాం ప్రాయేణ పూర్వవత్కావ్యార్థనూచనం బోధ్యం.
కేచిత్తు ఇదమితి భిన్నం పదం, స మోవాకమితి చ పదత్రయం, కవిభ్యః ఇదం నమః
ప్రశాస్తాహే ఇత్యన్వయః. వాశబ్దస్సముచ్చయార్థకః కమిత్యన్య బ్రహ్మణమిత్యర్థః.
ఏవం చ వాణీం కం వా సరస్వతీం బ్రహ్మణం చ వందేమహి చ ప్రణమేమ చ
క్రియాద్వయసముచ్చయకల్పకారః, వందనక్రియానిరూపిత కర్తృద్వయసముచ్చయ
కస్తు వాశబ్ద ఇత్యాహుః, తన్న-వ్యవహితాన్వయాత్. “యత్రాప్తభిర్వాదకభిరస్తాదక
భిరేవ వా, ద్వావింశత్యా పదైర్వాపి సా నాండి పరికీర్త్యత” ఇత్యత్ర చతుర్దశ
పదానుక్తేశ్చ-అస్యే తు పూర్వవచేన పదాని. ఇదం నమో వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యః
కం ప్రతిప్రశాస్తాహే, తాం చ వాణీం వందేమహిత్యన్వయముక్త్వా ఇదం నమో
వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యోఽన్యం కం ప్రతి ప్రశాస్తాహే, తా మేవ వాణీం వందేమహి,
ఇతః ప్రాచీనం నమః పూర్వకవిభ్యోఽన్యం ప్రతిన కృతమేన ఇదం వా తదన్యం కం
ప్రతి ప్రశాస్తాహే ఇత్యర్థః. ఇతి వదంతి, తదపి న, ప్రతీత్యధ్యాహారాపత్తే, న చ
కాస్తే దుహ్యేదిత్వాద్వికర్తృకత్వం మాణవకం ధర్మం కాస్తీతివదితి వాచ్యం, తత్ర
కాను అనుకీర్తనమిత్యన్వయ గ్రహణాత్. న చ తదేవేదమితి వాచ్యం, తస్య పరస్మై
పదిత్వాదధికాంగతేశ్చ కారస్యావధారణార్థకత్వాశ్రయణక్షేత్రాత్పదనియమానిద్యే, యదప్రత్యక్షం,
పూర్వేభ్యః కవిభ్యః ఇదం నమ ఇత్యేకం వాక్యం, వాకం ప్రశా
స్తాహే ఇత్యపరం, వాకం ప్రశాస్తాహే వాచమిచ్ఛామ ఇత్యర్థ ఇతి, తదపి ముందం,
ఏకవాక్యత్వసంభవే వాక్యభేదస్యాస్యాప్యత్వాత్, కవేర్వశ్యవత్త్వేనవాగ్విషయ
శిచ్ఛాయా అసంభవాత్ప్రయోదకపదత్వాపత్తేశ్చ. యదపి హేత్తం. ఇదం కవిభ్యః

ఇదానంతన కవిభ్యః పూర్వేభ్యో వా పూర్వకవిభ్యశ్చ నమః ప్రజామం కం శిరసా
 ప్రకాస్తవే, “కం శిరోంబునోః”తి మాంతావ్యయత్వాత్ప్రతీయార్థలాభ ఇతి.
 తదపి న-పూర్వేభ్య ఇత్యుక్త కవిభ్య ఇత్యధాహారాపత్తేః కవిభ్య ఇత్యేతావత్ప్రా
 త్ప్రొక్షాడభయకవిలాభే నిర్దేశద్వయాశ్రయణే ప్రయోజనాభావాత్, భావికవిద్యేషే
 మూలాభావాత్, త్రయోదశపదత్వాపత్తేశ్చ, యచ్ఛక్తం, పూర్వేభ్యో నమః
 ఇదం కవిభ్యః కం వాసుఖం చ ప్రకాస్తవే. ప్రాచీనకవిభ్యో నమః ప్రకాస్తవే,
 ఇదానంతనకవిభ్యస్సుఖం ప్రకాస్తవే ఇతి, తన్న, క్రమికావ్యయాలాభాత్,
 పూర్వోక్తదోషాచ్చ, యత్ప్రకృతం పూర్వేభ్యో వా పూర్వకవిభ్యఇవ ఇదంకవిభ్యః ఇదా
 నంతనకవిభ్యో నమ ఇత్యేకం వాక్యం, కం ప్రకాస్తవ ఇత్యుపరం సుఖమిచ్ఛామ ఇతి
 తదర్థ ఇతి, తన్న, విఘ్నద్వంస సైన్యవాశ్చీత త్వేన సుఖప్రార్థనాయాతసాంగత్యాత్
 పూర్వదోషప్రసంగాచ్చ, కశ్చిత్తు పూర్వేభ్యః వైదికేభ్యః కవిభ్యో గజాననాయ,
 “గజానాం త్యాగణపతిగ్ వావామహేకవిం కవీనా” మితి శ్రుతే, “కవీశుక్ర
 గజాననావి”తి శోకాచ్చేత్వానా, తన్న, బహువచనాస్వారస్యాత్, పూజాయాం
 బహుత్వస్య గురుపిత్రాదివాచకకర్తృభ్య ఏవ దర్శనాత్, కించాత్ర గజాననమాత్రస్య
 ప్రాచేతసాదిసాధారణక్రాంతదర్శిత్యరూపకవిత్వేన కవిపదాదుపస్థితిర్న శక్యా,
 సామాన్యకర్తృభ్య విశేషే వ్యవస్థాపకాభావాత్, పూర్వేభ్యః ఇత్యస్య చ సాధారణ
 త్యాన్న తద్వ్యవస్థాపకం, కవీశుక్రగజాననావితి శోకాద్గజాననత్వేన తదుపస్థితి
 గపి న శక్యా, పూర్వకర్తృభ్యైర్ధ్యాపత్తేః, న హ్యపూర్వః కశ్చిద్గజాననోఽస్తియేన
 తద్వ్యావృత్త్యా తత్సార్థక్యం స్యాత్, “సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం
 విరోధితే” త్యారభ్య ‘శబ్దార్థస్యానవచ్చేదే విశేషస్త్పరిపాతవః’ ఇతి హయ్యుక్త
 రీత్యా శుక్రాదివ్యవచ్చేదపూర్వకం గజాననే వ్యవస్థాపక ప్రకరణాద్యభావాచ్చ, న చ
 వక్తృరపి సంయోగాదిప్రమాణేవ్యవస్థితమత్వేన పరిగణనాద్భవభూతేశ్చ మూలతి
 మాదతే ‘వై నాయక్యశ్చిరం న’ ఇత్యుక్త్యా వినాయకభక్తత్వావగమాదత్రాపి తత్ప
 రత్వం యుక్తమితి వాచ్యం, తస్య మహావీరచరితే పరిత్యాగాత్, ఆత్మచిత్త్యరూప
 దుర్బలప్రమాణ మవప్త్య బహువచనరూపశ్రుతేః పూజాలాక్షణికత్వస్యాన్యాయ్య
 త్యాచ్చ, యచ్చ తేనైవోక్తమనుగ్రహకేత్యాది తత్త్వమాత్యామనరనపురస్కర
 రాజదర్శనాదిన్యాయవిరోధానుశ్చయం, యచ్చ తేనైవ “కవీంద్రాః కల్పంతే
 కథమపి విరించిభృతయ” ఇత్యానందలహరిష్టోకోపన్దంభేన చతుర్ముఖవరత్వము
 పక్షివ్య కేతకీమమేత్యాదివా ‘యా బ్రహ్మచ్యుతకంకరప్రభృతిభి’ రిత్వాదివా చ
 దూషితం, తత్తుచ్చం, “భవవ్రతధరా యే చ యే చ తాతా సుసుప్రతా” ఇత్యాది

(౧) (నాంద్యంతే)

సూత్రధారః— (౨) భగవతః కాళప్రియానాథస్య యాత్రాయా
మూర్ఖమిశ్రాన్విజ్ఞాపయామి.

భగవత్ప్రామాణ్యేన గజాననస్య నమస్కారానర్హత్వకాపాత్, 'యా బ్రహ్మచ్యుత
శంకరప్రభృతిభిస్సరైః సుసరైః సేవితే'తి వాఙ్మూలకరాశేషయా ప్రాధాన్యే
వినాయకాపేక్షయా తస్య కైముతీకన్యాయసిద్ధత్వాచ్చేతి గ్రంథగౌరవభియా
విరమ్యతే—నాందీలక్షణం తు. 'యత్రాష్టభిరిత్యాని దళయాపకాదిభిః స్పష్టం, నాటక
లక్షణంతు—1 వీరశృంగారయోగేకః ప్రధానం యత్ర విర్ణ్యతే, ప్రఖ్యాతనాయకో
పేతం నాటకం తదుదాహృత' మితి—యద్యపి కరుణరస ఏవాస్తిన్నాటకే ప్రధాన
మితి సార్వజనీనం, నూచితం చ మరణస్య ప్రసక్తిపూర్వక ప్రతిషేధో నాటక
ప్రతిపాద్య ఇతి నూచయతా నాందీస్థామృతామితి పదేన కరుణఏవాస్తిన్నాటకే
ప్రధానమితి, 2 తథాపి వీరశృంగారా ప్రాయికావిశ్యక్తేరదోష ఇత్యాదుః. పూర్వ
రంగలక్షణంతు—'యన్నాటకవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, వశీలవాః
ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగస్స ఉచ్యతే,' ఇతి—ప్రస్తావనాలక్షణంతు, 'సూత్రధారో
నటీం బ్రూతేమూలం వా విదూషకం. స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్తాయ తదా
ముఖం. ప్రస్తావనా వా' ఇతి.

౧. నాంద్యంతే సూత్రధార ఇతి—నాంద్యాఃపూర్వోక్తాయ అంతే అవసానే
సూత్రధారః ప్రవిశ్య ఆహేతి శేషః. తదుక్తం "పూర్వరంగం విధాయాదా సూత్ర
ధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యమాసూత్రయేన్నట" ఇతి.

౨. ప్రరోచనాం ప్రస్తోతుం సామాజికావధానాయాహ. —భగవత ఇత్యాదౌ.
భగవతః జ్ఞానశక్త్యాది గుణవతః కాళప్రియానాథస్య కాళప్రియానామకాంబికా

1 ఏతదాదా, సాంగైర్ముఖప్రతిముఖగర్భమర్శోపసంహృతైః, పూర్ణం ప్రకృతిర
స్యేషామాధికారికవృత్తవత్, ఇతి స్లోకో జ్ఞేయః. చింత్యమిదం, ప్రమాణాభావాత్.
తర్హి వీరశృంగారాన్యతరప్రాధాన్యాభావాత్తథమస్యదూషకస్య నాటకత్వమితిచేత్;
అత్రేదం బోధ్యమ్, దూషకేతిన్వికా కరుణవిప్రలంభశృంగారస్యప్రాధాన్యమ్. తత్స్వ
యాపస్త, స్లో. యూనోరేకతరస్వికా గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే, విమనాయతే
యదేకస్తదా భవేత్కరుణవిప్రలంభాఖ్యః. ఇతి; ఆత్రచ పునర్లభ్యానస్మితాయా
లోకాంతరప్రాప్త్యారామస్య విమనాయతత్వం స్పష్టమేవ, అతో ననాటకత్వభంగఇతి.

2 "శేషం చిదతత్ప్రయికతోక్తిర్నిర్మలా" ఇతి. శేచిద్వదన్తి.

(౧) ఏవమత్ర భవంతో విదాంశ్చంతు

(౨) అస్తిఖలు కాశ్యపశ్రీకంఠపదలాంఛనః పదవాక్యప్రమాణ
1 జ్ఞో భవభూతిర్నామ 2 కవిః.

యానాథ ఈశ్వరస్త్యః; ఇయం చ కథా పాలాణికీ వేదితవ్యా, హస్తానామస్తవే,
ఆర్యాః పూజ్యాః మిశ్రాః జ్ఞానంతః తథావిధాన్ విజ్ఞానగూఢాః మి.

౧. ఏవం కశ్యపాచార్యకారణ. అత్ర భవంతః పూజ్యా యూయం ఆత్ర
భవత్ర త్ర భవచ్ఛబ్దా పూజ్యార్థావత్యుక్తేః; యద్వాత్వాస్మిన్నగత భవంశో యూయ
మిత్యర్థః; విదాంశ్చంతు జానంతు. నా. “విదాం శ్చర్యంత్యిత్యంతరస్యా”మితి
నూత్రానుశిష్టోఽయం శబ్దః; యాత్రాయామితి కాల ఉక్తః- ఆత్రేతిదేశోఽప్యక్తః;
‘నిర్దేశో దేశకాలయోః’త్యుక్తేః.

౨. అస్తిఖ్యుతి. కాశ్యపః కశ్యపగోత్రోద్భవః, ఋష్యణ ప్రత్యయః, కశ్యపః
కశ్యపా భవతీతి సప్యజ్జతయా శ్రుతిప్రసిద్ధకశ్యపవంశ్య ఇత్యర్థః; శ్రీకంఠఇతి పదం
శబ్దోలాంఛనం వ్యావర్తకం యస్య స తథోక్తః, శ్రీకంఠనామక ఇత్యర్థః; ద్వాదశేఽ
హని పితా నామ కుర్యాదితి వైత్యకమిదం నామధేయం, పదవాక్యప్రమాణజ్ఞః
వ్యాకరణవ్యాసుమాయాం నాపరిజ్ఞాతేత్యర్థః; 3 భవభూతిర్నామ భవభూతిరితి
ప్రసిద్ధిమాక. ఏతత్కృత ‘నాంబా పునాతు భవభూతిపవిత్రమూర్తి’తి శ్లోక
శ్రవణసంతుప్తో రాజా భవభూతిరితి ఏవం ఖ్యాపయామానేతి కథాశ్రుతుసంధేయః;
ఏవమస్యత్రాపి తత్తత్కవితానుసారేణ తత్తన్నామధేయం ప్రసిద్ధం; యథా ‘రత్న
ఖటకః కోటిసార’ ఇతి, ఉదయరక్తం చంద్రబింబం రతిపతిరత్నఖట త్వేనఉత్పే
క్షితవానిత్యైతివ్యాఖ్య కామినీ స్తమండలం. కలాచలేంద్రాదపి కోటిసారం,
ఇత్యుక్తవానిత్యైతివ్యాఖ్య చ తిన్దులత్వాత్: కించాన్యై కవయో ఈశ్వరవీరభిక్షూ
యాపేజాగత్య భూతిం దత్తవానిత్యపి వదంతి; ఏవం చ భివాద్భూతిన్యేతి భవ
భూతిరితి తదర్థ ఇత్యాహుః.

1 “తత్త్వజ్ఞో.”

2 “జాతూకర్ణ పుత్రః.” “జాతూకర్ణగోత్రజాయాః పుత్రః జాతూకర్ణః
పుత్రః పరిణయానంతరం తస్యా అపి కాశ్యపత్వేఽప్యేవముక్తిర్నాతామహవలప్రకాశ
నాయ.” ఇత్యర్థముపవర్ణయన్తి కేచన మహాశయాః.

3 “అస్య కవేః ‘తపస్వీ కాం గతోఽవస్థామితి స్తే రాని నావివ, గిరిజాయా
స్తవౌ వద్దే భవభూతినీతాననా’ వితి పద్యప్రణయనాదేవం బిరుదోపలబ్ధిరితి కిం
వదన్తి” ఇతి వ్యాఖ్యానానంతరపక్షి.

ప. యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వశ్చైవాన్యవర్తత,
ఉత్తరం రామచరితం తస్మిన్ శ్రీరం ప్రయోక్ష్యతే

౨ యం బ్రాహ్మణమితి. యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వశ్చైవాన్యవర్తత. బ్రాహ్మణం యజనాదిపట్కగ్గ నిరత మిత్యర్థః, లాక్షణికోఽయం గుఖ్యాన్తరం త్వే ప్రయోజనాభివాత్; తథావిధం యం భవభూతిం ఇయం దేవీ తా ప్రసాదానినాసాధ్య త్వేన ప్రసిద్ధా వాగ్దేవీవశ్యాః త్వేవవిధిప్రసేధార్థాః త్వేవాన్యవర్తత, అనువర్తిత వతీ; యద్యా-బ్రాహ్మణం యచేవ వశ్యా నత్యన్యవర్తత, నత్యన్యమిత్యర్థః, పూర్వ సిన్ధురే వశ్యైవాన్య వర్తతేతిలాభేన కాళిదాసాదిభు స్వయమవశ్యాయా ఏవ కాళీ ప్రభృత్యనుగోధేన ఆగతాయాః వాగ్దేవ్యా యదనువర్తనం తద్యాన్యవర్తతే; అత్ర 'యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వశ్చైవాన్యవర్తత, ఇతి ద్వివీయాంత బ్రహ్మణ శబ్దేన చ యుక్తం పాఠాంతరమపి క్వచిద్భూతే. తత్రాయమర్థః-ఇయం వాగ్దేవీ యం భవభూతిం బ్రహ్మణమివ స్వభరారం చతుర్ముఖమివ వశ్యా నతీ అన్యవర్తత అనువర్తితవతీతి. దేవస్య శ్రీదేవీ, దీవ్యతి ప్రకాశతే ప్రకాశయతీతి వా దేవీ; దేవడితి. జిత్యాత్ జీవ; యం దేవీ యదృశభవభూతి విషయకేచ్ఛానతీ నతీ ఇయం వాక్ బ్రహ్మణం వశ్యైవాన్యవర్తత నతు వశ్యాన్యవర్తత, వశ్యతయానువర్తనాభినయ మాత్రం స్వభరారి, భావబంధస్తు భవభూతావేవేతి భావః, "సావిత్త్రాః ప్రథమం యముజ్జ్వలగుణం వప్రే స్వయం భారతీ ఇత్యాదివత్ స్వయం వప్రే స్వయంవరణం కృతవతీత్యర్థః; కాంతిగతిస్పృత్యుక్తేర్దివుధాతోరీచ్ఛాయాం వృత్తిః, దీవ్యతి కామయత ఇతి దేవీ, యం దేవీతి కృదంతదేవీపదయోగేఽపి తదర్హమితి జ్ఞాపనాత్ ధాయైరామోదముత్తమమితి ప్రయోగాచ్చ కృద్యోగపప్త్యా అనిత్యత్వాత్ పప్త్యా ఆప్రవృత్త్యా ద్వివీయా, ఉత్తమపరిమళకర్తృక పానక ర్తృభీరితదరాత్తప్తీప్రసంగః. పరంత్యుక్త పాశే వ్యవహితాస్వయో దోష ఇత్యాహుః; ఉత్తరం రామచరితం యత్ ప్రణీతం ప్రయోక్ష్యత ఇతి యచ్చబృహటితపాఠం మత్వాయం వాగ్దేవ్య న్యవర్తత, యత్ప్రణీతం ప్రయోక్ష్యతే అభి నీవ్యతే న భవభూతిర్నామ కవిరస్మితి పూర్వేణాన్యయః, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్సంత్యస్య లాభ ఇతి కేచిత్. పరే తు త త్ప్రణీతమితి తచ్చబృహత్తపాఠమేవావస్థభ్య ఇయం వాగ్దేవీ యం భవభూతిమన్య వర్తత నభవభూతిర్నామ కవిరస్మి తత్రప్రణీతం ఉత్తరం రామచరితం ప్రయోక్ష్యతే ఇత్యన్యయః; అన్యథా విధేయస్య సుఖప్రతీత్యనాపత్యేరితి వదంతి, ఇయం ప్రరో చనా; తదుక్తం "నివేదనం ప్రయోజనస్య నిర్దోషో దేశకాలయోః, కవికాన్యఃటా దీనాం ప్రశంసా తు ప్రరోచనే" తి.

(౧) ఏహోఽస్మి¹ కవివశాదాయోధ్యుక్తస్తదానీతనశ్చ సంవృత్తః
(సమంతాదవలోక్య)

(౨) భో భో యదా తావద్రభవతః పౌలస్త్యకులభూమకేతో
ర్మహారాజరామస్యాం పట్టాభిషేకసమయో రాత్రిందివమసంహృత
నాందీకః కత్కిమిదానీం విశ్రాంతచారతే చరణాని చత్వరస్థానాని?

నటః—(ప్రవిశ్య)

౧. ఏహోఽస్మితి. కవివశాత్ కవ్యమగోధేన, ఆయోధ్యుకః ఆయోధ్యాసంబంధే,
'ధన్వయోపధాద్యుక్తే' తిన్మాత్రాద్యుక్తే, తస్యాకాదేశశ్చ; తదానీతనశ్చ శ్రీ రామ
పట్టాభిషేకకాలికశ్చ సంవృత్తోఽస్మితి యోజనా; నిన్మన్నోఽస్మిత్సర్గః; ఆయ
మాశయః, యద్యపి భోజరాజమతరీత్యా నూత్రధారనప్రభృతిభిః ప్రకృతవశ
కాలావలంబినిం ప్రస్తావనామక్త్యా నూత్రధారాభూమికాం నిష్కాః భూమికాం
తరం ప్రవిశ్య వృత్తవర్తివ్యమాణకావ్యాభినేయకథానూచకవిక్రమాభి వక్తవ్యః,
తథాపి నూత్రధారవైవ కావ్యకథాఘటకదేశకాలసంబంధమంగీకృత్యవిష్కంభ
వర్ణ్య కథోపన్యాసః; నూత్రధారత్వాపరిత్యాగాచ్చ ప్రస్తావనాత్వాహానిరికదేర్
తమితి, తదనుసారేణాహ-ఆయోధ్యుకస్సంవృత్తోఽస్మితి. 4 ఆయోధ్యాసంబంధిత్వం
చాస్య తస్యాం కాదాచిత్కావస్తానమాపం తేన వైదేశికోఽస్మిత్వపరితనగ్రంథేన న
విరోధః.

౨. యదాతావదితి. ఆత్రభవతః పూజ్యస్య పౌలస్త్యకులస్య రావణవంశస్య
భూమకేతో అగ్నివద్భస్మీకర్తుః, తదుత్పాతకారిగుప్తగ్రహవిశేషభూతస్య వా, మహా
రాజశ్చాసా రామశ్చేతి విగ్రహః తస్యరాత్రిందివమహర్నిశం, ఆచతురేత్యాదినూత్రే
నిపాతితోఽయం శబ్దః; అసంహృతనాందీకః, అవిచ్ఛిన్నమంగళః, శేషాద్విభాషేతి
కవినకపీతిప్రస్వప్రతిషేధః, ఆయం పట్టాభిషేకసమయో యదా పట్టాభిషేక
ముహూర్తాయన్తిక్ కాలే; యద్యా-సమయ అచారః పట్టాభిషేకరూపఅచారోయదా
యన్తిక్ కాలే, ఇదానీమన్తిక్ కాలే 'పట్టాభిషేకసమయయాపే' కాలే, చత్వరస్థా

1 "కార్య" (హ)

2 "హృతానన్ద"

3. 'విశ్రాంతచారణాని'

4 కవివశాదితీతూక్త్యా ఆయోధ్యుకత్వస్య కవికల్పితత్వావగమాదిమే
అశంకాసమాధానే చిహ్నే.

(౧) 1 ప్రేషితాహితే మహారాజేన స్వగృహాః ప్రతి లంకాసమరసు
హృదో మహాత్మనః ప్లవంగమరాక్షసాః సభాజనోపస్థాయినో నానాది
గంతాగతాః బ్రహ్మయో దేవర్షయో రాజర్షయశ్చ యత్సమారాధ
నాయైవైతావతో దివసాః ప్రమోద ఆసీత్.

నాని అంకవిభాగాః విక్రాంతమునీతం చారణామధికారి పురుషాణాం చరణం గతా
గతరూపం యేషు తాని తథోక్తాని, 2 విక్రాంతాశ్చారణాం చరణా అంఘ్రయో
యేష్యితి వా, చారాని వృత్తవాపారాస్పృత్యశ్చేషాసవిశ్వవిక్రామ్యంతీతిభావః.
తత్క్రిమితి. ఇదానిం పట్టాభిషేకకాలే చత్వరస్థానాని విక్రాంతచారచరణానీతి
యత్క్రిమితి యోజనా. యన్తిక్ దివసే కలశతీర్థసేచనమాపట్టాభిషేకక్రియాది
కరణ మహూర్తస్సద్దివసాత్పూర్వోత్తరదినానాం తదుత్సవకాలత్వేన యదాయ
మభిషేకసమయ ఇత్యుక్తిరవిరుద్ధా, సూక్ష్మకాలం ప్రతి స్థూలకాలస్యాధారశ్వాత్,
ప్రాసాదఖట్వాపర్యంక న్యాయోక్త్యానుసంధేయః.

౧ ప్రేషితా ఇతి. మహాత్మనః మహాదైర్యాః, ౩ సభాజనం సపర్యాముపతి
ష్ఠంతే ప్రాప్నువంతీతి సభాజనోపస్థాయినః, సుప్యజాతావీతి జీనిః, ఇదం చ మధ్య
మజిన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యామన్వేతి. బ్రహ్మయో గౌతమవిశ్వామిత్రాదయః;
దేవర్షయో నారదాదయః; రాజర్షయస్తు జనకప్రభృతయః; దేవర్షి జామార్షదిగా
గమనాన్నానాదిగంతేత్యుక్తిః. యత్సమారాధనాయ. యేషాం ప్లవంగమాదీనాం
సమారాధనాయ పూజనాయ ఏతావతో దివసాః ఏతావత్సు దివసేషు; అత్యంత
సంయోగే ద్వితీయా; ప్రమోదః చారగతాగతహేతుభూతప్రహర్ష ఇత్యర్థః;
యత్సమారాధనాయ ప్రమోద ఆసీత్ తే ప్రేషితాః ఇత్యన్వయః; తత్సమారాధ

1 'భావ' ఇతి విద్యదర్శక త్వేన క్వచిత్పాతః.

2 'విక్రాంతాః'. స్వస్వవ్యాపారోపరమేణ శ్రమాపనోదనపరాః చారణాః
కుశీలవాః యేషు తాని మహాత్సవకాలే కుశీలవానాం తూష్ణంభావో నాల్పనిమిత్తక
ఇతి జిజ్ఞాసయా ప్రశ్నః. స చ ప్రయోక్త్యుమాణాయాః భారతీవృత్తేరుపక్షేపకః.
'భారతీ సంస్కృతప్రామో వాగ్విప్రపాఠో నటాశ్రయః' ఇతి తల్లక్షణమ్.' ఇత్య
ర్థోఽపి వర్జితః కైశ్చిత్.

౩ ఆనందసంభాజన, ఇతి కోశబలాత్, సభాజనాయ శ్రీరామస్యానందజన
నాయ ఉపతిష్ఠంత ఇత్యర్థవివరణం యుక్తమ్.

సూత్రధారః—(౧) ఆ ఆస్త్యేతన్నిమిత్తం.

నటః—అన్యచ్ఛు.

ప. వసిష్ఠాధిష్ఠితా దేవ్యో గతా రామస్య మాతరః,
అరుంధతీం పురస్కృత్య యజ్ఞే జామాతురాశ్రమం.

3

సూత్రధారః—వై దేవ్యోఽస్త్యేతన్నిమిత్తం యచ్చామి కః పునర్జామాతా?

నాయేతి తచ్ఛబ్దయుక్తపాతే తు, నను విక్రాంతచారచరణత్వే హి హేతుర్యక్తా
భవతిత్యక్తాహ — తత్సమారాధనాయేతి. ఏవం చ చారచరణహేతుర్గత ఇతి భావః.

౧. ఆ ఆస్త్యేతన్నిమిత్తమితి. ఆ ఇతి స్వరణవాచకం; అతఏవ 'నిసాతఏకా
జనాజీతి ప్రగృహ్యత్వాత్ ప్రకృతిభావే ఆ ఆస్త్యేతి సంధ్యభావః. 'వాక్యస్వరగా
యో రజోదిత్యుక్తః; ఏతన్నిమిత్తమస్తి మయాపి స్మృతమిత్యర్థః;

౩. అరుంధతీం పురస్కృత్య వసిష్ఠాధిష్ఠితా ఇత్యన్వయః; పత్నీత్వప్రయుక్త
ప్రాధాన్యాదరుంధతీం ముఖ్యం కృత్వా వసిష్ఠేన వ్యాపారితా ఇత్యర్థః; వసిష్ఠః
కర్తవ్యమరుంధతీమఖమవలంకమానోఽనుశాస్తి, తస్యో దేవ్యోఽరుంధత్యనుమతా
స్తయాసమా కర్తవ్యమనుతిష్ఠంతీతి భావః, జామాతురిత్యేతన్నధ్యమణిన్వాయేన
యజ్ఞా శ్రమాభ్యామన్వేతి. 1 యజ్ఞే యజ్ఞనిమిత్తాత్, 'నిమిత్తాత్కర్తయోగ' ఇతి
సప్తమీ, సతీత్యధ్యాహారేణ యజ్ఞే సత్వాశ్రమం గతా ఇతి వార్ధః. ఏచేశే దేశాం
తతే భవః వైదేశికః; అధ్యాత్మాదిత్వాత్ తత్త్వ. విదేశస్థస్యాపి కదాచిదయోధ్య
యమవనిచిసంభవాదిత్యాహుః,

1 'యజ్ఞే ఇత్యత్త, తేచిత్. 'నిమిత్తాత్కర్తయోగే' ఇతి సప్తమీముశశ్చి.
తన్నప్తమ్; నవ్యాశ్రాశ్రమా హస్తేః కర్త; నచ యజ్ఞాశ్రమయోః నిమిత్తకర్తణోరు
పప్తంభాఖ్యసంయోగోఽస్తి నవా ప్రాప్తునిత్యర్థయోగః. తథాచ కాదికా 'హస్తేః
కర్తవ్యపప్తంభాత్ప్రాప్తుమర్థే తు సప్తమీమ్, చతుర్థీబాధి గామాహుః యర్థి భాగురి
బాహుటా' ఇతి, విప్రతా నేయం శబ్ద శక్తి ప్రకాశికాయాం జగదీశేన. 'చర్తణి
ద్వీపినం హస్తీ' త్యత్త చర్త ప్రాప్తం ద్వీపినం హస్తీత్యర్థః; చర్తణే ద్వీపినం
బధ్నాతి హి స స్తీత్యాదౌ ద్వీపీప్రభృతికం న హస్తేః కర్త; విత్రాయ విప్రం హస్తీ
త్యాదౌ కర్తణి విప్రాదౌ సంయుక్తమపి విత్తాదికం న తనుపబ్ధమ్; దస్తకేత్యగాని
ప్తేన ప్రాణిసాముపప్తంభాఖ్యసంయోగస్యోపగమాత్; అతఏవ హస్తం ప్రాప్తు

నటః—

ప. కన్యాం దశరథో రాజా శాంతాం నామ వ్యజీజనత్,
అపత్యకృతికాం రాజ్ఞే రోషపాదాయ తాం దదౌ.

(౧) విభండకగుతస్తామృశ్యశృంగ ఉపయేమే తేన ద్వాదశవార్షికం
సత్రమారబ్ధం. తదనురోధాత్కరోరగర్భామసి 1 జానశీ విహాయ
గురుజన స్తత్ర యాతః ఇతి.

౪. కన్యామితి. వ్యజీజనత్ - జనయత్; 'జనీస్తాదుర్భావ' ఇతి ధాతోర్జిచ్చి
లుజిచణ్, తాం శాంతాం రోషపాదాయ తన్నామే. అపత్యశ్య కృతిరాప్య
పారోయస్యాస్తథావిధాం; శేషద్విగ్ధామేతి కవ్; కన్యాం దదావిత్యుక్తే కళత్రార్థ
మితి ప్రతీతే స్తద్వారణాయాపత్యకృతికామితి, దదౌ దత్తవాక్;

౧. తేనఋశ్యశృంగేణ, ద్వాదశవర్షాణి భవిష్యతీతి ద్వాదశవార్షికం, 'తమ
ధీహ్నో భృశో భూతో భావీ' త్యధికృత్య విహితే తథి విదక్షితే ద్విగుః; వర్షాల్లక్ష్పేతి
లుకః పాక్షికత్వాత్ లుగభావః; అనుశతికావిత్యాదుభయపదవృద్ధిః సత్రాత్తరపద
వృద్ధిమాత్రం, అభవిష్యతీతి ప్రతిషేధాత్: సచ ద్వాదశవర్షాణి భూతమిత్యర్థోఽ-
స్త్వీతి వాచ్యం, అరబ్ధమిశ్యుక్తేనాంగత్వాపత్తే; కించ కరోరగర్భేతి నాసీతా
సీత్యుక్త్యా సీతాయా గర్భిణీదకాయామేతత్సత్రంభః ఇతి స్పష్టగురగమ్యతే, ఏవంచ
ద్వితీయాంకవిమర్శంభే "సమనంతరం చ గర్భకాదశే వర్షే ఔత్త్రేణ కల్పేనోప
నీయత్ర యామప్యధ్యాపితా" ఇతి వక్ష్యమాణతయాత్ర త్యద్వాదశవార్షికశబ్దస్య ద్వా
మిత్యాదౌ హస్తే హరిణం హస్తీత్యాదికో న ప్రయోగః; సమవాయినా సమం
ద్రవ్యస్య తదభావాత్; 'ముక్తాఫలాయ కరిణం హరిణం పలాయ సింహం నిహన్తి
భుజవిక్రమనూచనాను, కా నీతిరీతి రియతీరఘవంశవీర శాఖామృగే జరతి యస్తవ
బాణమౌషః' ఇత్యాదౌ కరిణ్యపద్మబ్రహ్మ ముక్తాఫలగ ప్రాప్తుమితి సార్థః, కిన్త్వా
హర్తు మిత్యాదీతి" ఇతి కైశ్చి ద్విశదతమముప వాదితం గ్రంథాంతరే.

1 'వధూ' మితి. పాతాన్తరంత్ర వధూమాసన్నప్రసనామప్ర్యపేక్ష్య గురు
జనగమనోక్త్యా ప్రకృతికాన్త్రయోరనుసరణం స్నేహదయాదితోఽపి ప్రబల
మిత్యాగామికథాంశస్య సూచకమిదమ్; వసిష్ఠాదిసన్నిధౌ సీతాపరిత్యాగకల్పనేఽ
నాచిత్య మాశంకమానేన కవి నేదం కల్పితమ్; యదాచూః 'యత్స్యాదనుచితం
కించిన్నాయకశ్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయేత్'
ఇతి కేచిద్వాచ్యచక్రః.

సూత్రధారః—(1) తత్కిమనేన? ఏహి రాజద్వారమేవ స్వజాతి
సమయేనోపతిష్ఠావః

నటః—(2) లేన హి నిరూపయతు రాజ్ఞస్సుపరిశుద్ధాముపస్థాన
స్తోత్రపద్ధతిం భావః.

సూత్రధారః—వ. సర్వథా వ్యవహర్తవ్యం మతోహ్యవదసి
యతా?

దశవర్షాణి భూతమిత్యర్థాభ్యుపగమే తద్విరోధాపత్తిరితి ధ్యేయం. తదనుగోధాత్
తదనుసారేణ తద్ధ్యేయః; కఠోరగర్భాం పూర్ణగర్భాం; కఠోరశబ్దః పూర్ణవాచీ.
తదుక్తముజాదిషు వైయాకరణైః—‘అయం పూర్ణతాయామపి’ తి యాత ఇతి. అనా
హూతోఽధ్వరం గచ్ఛేనతి విధేః ఆహ్వనే సతి కింపునర్వాన్యయాదితి భావః.

౧. స్వజాతిసమయేన స్వజాతిమర్యాదయా, ఉపతిష్ఠావః స్తోమ్యవః; రామస్య.
1 అత్తానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజమి’ తి దేవతాత్వాభావనాస్త్రం
కరణకత్వాభావాచ్చ ‘ఉపాద్దేవభాజే’ త్యాదినా నాత్మనేపదం తథాచ స్వజాత్య
మగుణ వృత్తిరూపం యత్ స్తోత్రం తత్కుర్వ ఇతి బోధః.

౨. తేనేతి. స్తోతవ్యమితి యత్ తేనేత్యర్థః; సుపరిశుద్ధం సుష్ఠుదోష
రహితం స్తువంత్యనేనేతి స్తోత్రం గ్రంథః తస్య పద్ధతిరానుపూర్వీ, ఉపస్థానాయ
గుణనిష్ఠ గుణాభిధానాయ స్తోత్రపద్ధతిరిత్యర్థః; సమాసస్తు వ్యవ్యంభతస్య బోధ్యః;
నిరూపయతు వ్యుత్పాదయతు వదత్విత్యర్థః;

౩. నను యదుక్తం స్తుతిం నిరూపయత్వితి తదభ్యుపగచ్ఛామి, సుపరి
శుద్ధామితి తు నాభ్యుపగచ్ఛామి దోషరహితత్వసూపగమపద్ధత్యుక్త ప్రయోజనాభా
వాత్. స్తుతివచనం తు కర్తవ్యమేవ తస్య స్వజాతినియతవ్యాపారత్వాదిత్వాహ—
సర్వధేతి. సర్వేణ ప్రకారేణ సర్వథా, వ్యవహర్తవ్యం వ్యవహారః కర్తవ్యః
భాజే తవ్యత్ప్రీత్యయః. ఇవా వ్యవహారశబ్దః స్తుతికరణరూపవ్యాపారపరః; అవచ
నీయతా, వచనీయం దోష స్వరహితతా సుపరిశుద్ధతేత్యర్థః; వృత్తః కిం నిమిత్తాః
యద్వా-వృత్తః కస్త్యై? ఆద్యాదిత్వాత్ చతుర్థ్యన్తాత్సే, ఆయయాశయః - దోష
వర్తయా వా దోషరహితతయా వా గుణవర్తయా వా గుణరహితతయా వా స్తుతి

1 ‘అత్తానం మానుషం మన్యే’ ఇత్యుక్తేః రామస్య స్వస్తిక్ దేవతాత్వా
జ్ఞానేఽప్యస్యేషాం రామాయణాదిత స్వస్తిక్ దేవతాత్వజ్ఞానమేవ వర్తత ఇతీదం
సమాధానం మూలపథం పరస్మైపదచ్చ చిన్త్యమ్.

యథా శ్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః. ౫

నటః—(౧) అతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యం.

ప. దేవ్యా 1 అపి * హి వై దేహ్య 2 సాసవదో యతో జనః, రక్షోగృహస్థిర్దూలమగ్ని శుద్ధౌ + త్వనిశ్చయః. ౬

కరణయాపవ్యాపారః కర్తవ్యః, తస్య స్వజాతిధర్మత్వాత్ త్వదుక్తసుపరిశుద్ధతా తు కింఫలికా? తస్యః ఫలాభావాదితి. నను జనాభినందనమేవ తత్ఫలమస్తు వరః ఫలాభావ ఇత్యత్రాహ—యథా శ్రీణామిత్యాది. పూర్వపాదస్థాపితసాత్త్వసంబంధః. హి యస్తాత్ జనః శ్రీణాం సాధుత్వే యథా దుర్జనస్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనస్తస్మాదవచనీయతా కిమర్థేతి పూర్వేణ సంబంధః. జనః శ్రీణాం సాధుత్వే యథా శ్రీణాం పాతివ్రత్యవిషయ ఇవ వాచాం సాధుత్వే మాధుర్య జ్వల్యాదివిషయే దుర్జనః దోషదర్శి; దోషదర్శిక్యమేవ హి దౌర్జన్యమితి భావః. యస్తాత్ యథా శ్రీణాం సాధుత్వే జనో దుర్జనస్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనస్తస్మాదవచనీయతా కిమర్థత్యర్థః. ప్రకృత కథాసంగతయే, శ్రీణాం యస్థిర్ దృష్టాంత ఉక్తః, తదుపశేవ్య ప్రకృతమవలగయతి—

౧. అతిదుర్జనః ఇతి. తత్ర హేతుమాహ—

౨. దేవ్యా ఇతి. అత్రాహి యత ఇత్యనయోర్యథాక్రమం పూర్వోత్తరార్థయో రన్వయః. హి యస్తాదేవ్యాః దీప్తిమత్వాన్విభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇత్యర్థః.

(పా.) 1 మపి, 2 చనా.

* 'హిః ప్రసిద్ధా; అన్య హేత్వర్థేవ్యవధానాత్ జనస్యాతిదుర్జనత్వసాధనేన సుపయోగాచ్చ కేహంచిత్రథా వ్యాఖ్యానం చిత్తవ్యమ్.' ఇతి కేహంచిద్వ్యాఖ్యానమ్.

+ 'కుశభో భేదమభిధత్తే; అనిశ్చయః నిశ్చయవిరుద్ధః సంశయ ఇతి యావత్; యదాహుః. 'తత్సాదృశ్యమభావచ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నభిర్వాస డితి; యద్వా అనిశ్చయః నిశ్చయస్యాభివః; నన్వత్ర 'అన్యయం విభక్తి' త్యాదిసాచన్యయాభావే 'నాన్యయాభావాదతోఽన్యవచనమన్యః' ఇత్యమౌదేశేన భావ్యమ్; నైతదస్తి; అభావవాచినో నభిః క్రియాసాపేక్షత్వేనాసమర్థస్యాపి 'సుడన పుంసక స్వేతి జ్ఞాపకేన క్వచిత్సయాసాంగీకారేణానన్యయాభావత్; యథాహ కై యటః 'అసమరసభిన్నమాసన్య క్వచిత్సాధుత్వజ్ఞాపనార్థమనపుంసక స్వేతి ప్రసజ్య ప్రతిషేధ ఆశ్రేయతే' ఇతి; యద్వా-పర్యదానేఽపి 'అద్రుతాయామసంగితమ్' 'రక్షోహగమలఘ్వసద్దేహః ప్రయోజనమ్' ఇతి నిర్దేశద్వయప్రామాణ్యాత్; అథా

సూత్రధారః— (౧) యది పునరియం కింవదంతీ మహారాజం
ప్రతి స్థందేత తతః కష్టతరం స్యాత్ సర్వథా ఋషయో దేవతాశ్చ
శ్రేయో విధాన్యంతి.

(ఇతి పరిక్రమ్య ఆకాశే లక్ష్యం బద్ధ్వా.)

భోభోః క్షేదానీం మహారాజః ?

వైదేవ్య విదేహరాజపుత్రాః. సంబంధసాయాశ్చే వస్త్రీయం, సాపవాదః. అప
వాదో దోషకథనం. తేన సహిత ఇత్యర్థః. తథాన వైదేహీసంబంధ్యపవాద సహిత
ఇత్యర్థః. నిత్య సాపేక్షత్వాత్సమాసః. తదుక్తం 'సంబంధివద్దస్మాదేవో నిత్యం
సర్వస్యమస్యతే' ఇతి. యతశ్చ రక్షోగృహస్థితిః రాక్షసగృహస్థానమాత్రం న
త్యన్యదితి భావః. మూలం దోషకథనమేతత్, అగ్నిశుద్ధా అనిశ్చయః నిశ్చయ
భావశ్చ. తుశ్చబ్దకృత్కః. అత్రదేవ్యా ఇతి స్వసో దోషాభావ ఉక్తః. వైదేవ్య
ఇతి సంసర్గాధీనదోషప్రసక్త్యభావః ఉక్తః. రక్షోగృహస్థితిరిత్య సేవాసాధారణ
పేక్ష్యభావ ఉక్తః. అగ్నిశుద్ధావిత్యనేన బాధకప్రమాణమైక్యం, తథా చ ఏతన్ని
ర్యమపి నావలోకితమితి భావః; అయమాశయః. విద్యమీనస్యాపి దోషస్య కథనం
దుర్జనకార్యం, తత్రాప్యసతి స్వస్య కథనం తతోఽపి దుర్జనకార్యం విమలపభావ
మవిగణయ్యాసతోఽపి తస్య కథనం సుతరాం దుర్జనకార్యం, తత్రాప్యసాధారణ
పేక్షమదృష్ట్యా విషయప్రభావమప్యవిగణయ్యాసతోఽపి దోషస్య కథనం తతోఽ
పి దుర్జనకార్యమ్. తత్రాపి బాధకప్రమాణమైక్యవిన్విత్యాసాధారణః కథా
మప్యదృష్ట్యా విషయప్రభావమప్యవిగణయ్యాసతోఽపి దోషస్య కథనం తతోఽ
ప్యతిదుర్జనకార్యమితి, అత్ర సాయస్తాత్ జనః సాపవాదః యతశ్చ రక్షోగృహ
స్థితిరూఽమగ్ని శుద్ధాననిశ్చయశ్చ జనస్య తస్మాజ్జకోఽతిదుర్జన ఇతి వర్తన్యమితి
పూర్వేణాశ్చయః.

౧. కింవదంతీ లోకాపవాదః, స్థందేత ప్రప్రవేత్ శ్రవణవిషయాధ వేదితి
యావత్. అనేన ప్రథమాంకార్థమృచితః. సర్వథా ఋషయ ఇత్యాని అనేన
కేసంకార్థమృచితః. ఏష ఋషికర్తృశ్రేయోవిధానయోపబీజస్య న్యాసానపక్షే
హింసకం; యతోక్తం- 'బీజన్యాస ఉపక్షేప' ఇతి.

భావేన సహ అన్యాయాభావస్య వికల్పనాత్ అనిశ్చయ ఇన్యాయం తిత్తురుషమివ
ఇతి నిపుణతరం వ్యుత్పాదయాయానుః కేచిత్.

1. స్ఫుకేత్.

(అకాశే అకర్ణ్య) (౧) † కిం బ్రవీషి? ఏవం జనాః కథయంతి.

ప. స్నేహాత్సభాజయితమేత్య దినాన్యమూని నీతోత్సవేన జనకోఽద్య గతో విదేహాః,

దేవ్యాస్తతో విమనసః పరిసాంత్యనాయ ధర్తాసనాద్విశతి రాజ గృహం నరేంద్రః ఇతి.

(ఇతి నిష్క్రాంతే.)

(౨) (తతః ప్రవిశత్యుపనిష్టో రామస్మితా చ)

రామః—(౩) దేవి! సమాశ్వసిహి ౨ * స్వతేవ గురవోన శక్ను వంత్యస్తాన్విహతుం.

౧. అకాశఇతి. ఇదమాకాశభాషితముచ్యతే తదుక్తం. 'అప్రవిష్టేస్సహ లాపా భవేదాకాశభాషితమితి.

౨. స్నేహాదితి. సభాజయితం అనందయితం, ఉత్సవేన మర్నజనకవ్యాపారేణ, విమనసః దుఃఖితహృదయాః. పరిసాంత్యనాయ దుఃఖాపనయనానుకూలా త్యగ్ధమధుగవచనప్రయోగాయ, తుమర్థాచ్చేతి చతుర్థి; ధర్తాసనాత్ శ్రుతియధర్తభూత రాజ్యపరిపాలనార్థసింహాసనాదిత్యర్థః. రాజగృహం స్వవాసగృహం. విశతి ప్రవిశతి, ఏవం ప్రస్తావనా ప్రస్తుతా.

౩. అథాంకః ప్రస్తుయతే-తతః ప్రవిశతీత్యాది. అంకలక్షణం తు, 'ప్రత్యక్షనేతృచరితో బీజవృక్షిపురస్కృతః, అంకో నానాప్రకారార్థసంవిధానరసాశ్రయః' ఇతి.

౩. సమాశ్వసిహి సంతోషం ప్రాప్నుహి, విహతుం త్యక్తుం.

† 'కిం బ్రవీష్యేణమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుత్యేవానుక్తమప్యే కస్తత్స్యాదాకాశభాషితమ్' ఇతి చ. రూపకేషు ప్రత్యుక్త్యవసరలాభార్థమాకాశభాషితం కల్పయిమ్, తదుక్తమ్ - 'ప్రశ్నో దూతశ్చ లేఖశ్చ సేవభోక్తీస్తతైవ చ, అకాశభాషితం చైవ ప్రత్యుక్త్యవసరప్రదాః' ఇతి.

* 'తే హి' ఇత్యపి పాఠః. తథాసతి కేచిదేవమర్థముపవర్ణయన్తి. 'తే గురవః జనకస్త్యేకత్వేపి 'ఇయా స్మేహంగాని కదాచిత్సాన్విత్యైవ వివక్షితాని భవంతి' మహాభాష్యకాగోక్త్యా భక్త్యాదిహేతుకోఽయమవయవమనుత్వస్యావయవిన్యూపచారః, వసిష్ఠాదీనస్తర్కార్యే వా బహుశ్యమ్. ఇతి.

ప. కింత్యనుష్ఠాన + నిత్యత్వం స్వాతంత్ర్యమపకర్షతి,

సంకటాహ్యాహితాగ్నినాం ప్రత్యవాయైర్లహాస్థతా.

౮

నీతా—¹జాణామి అయ్యపుత్ర, కిందు సందాపకారిణో గురు
బంధువిరుజ హాంతి.

రామః—(౧) ఏవమేతే హృదయమృచ్చచ్చిరః + సంసారభాగాః,
యేభ్యో బీభత్సమానాస్సర్వాన్కామాన్ పరిత్యజ్యైర్జ్యో వినిష్ఠిణో
విశ్రామ్యంతి.

ఛాయ—¹జానామ్యాయ్యపుత్ర, కింతు సంతాపకారిణో గురుబంధు
వియోగాః భవంతి.

౮. కింత్యితి. అనుష్ఠానస్య నిత్యనైమిత్తికాదికర్తృకలాపనిర్వర్తనస్య నిత్యత్వం
నియతతా అనుష్ఠానాభావవిరహరూపనియమ ఇత్యర్థః. స్వాతంత్ర్యం వైస్వరావస్థా
నం అపకర్షతి న సమాతే; అపకర్ష తీత్యుక్త్యా అతిక్రాంతమపి వైస్వరావస్థానం, నిరంధే
ఇతి లాభేన కదాచిదంగీకృతమపి వైస్వరచారం తదాననుష్ఠితకరానుష్ఠాపనేన
తదనుష్ఠానాభావప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠాపనేన చ ముధాకరోతీతి లభ్యతే. పశ్చాత్
ద్విగుణితాయాసజనకమితి తదాశయః; తదాహ - సంకటాహీతి. హి యస్తాత్
ఆహితాగ్నినాం గృహస్థతా గ్రాహస్థాశ్రమః ప్రత్యవాయైర్హితానాచరణజన్య
పాతకై స్సంకటా నిబిడా దుఃఖరూపా వా, జాగ్రత్ప్రత్యవాయైర్జ్యోః.

౧. యేభ్య ఇతి. సంసారభాగేభ్యః సంసారావశ్యానుభావ్యభాగేభ్య ఇత్యర్థః.
సంసారో హి శరీరసంబంధానుబంధీ సుఖదుఃఖసముదాయః, తథా చ గురుబంధు
వియోగానాం తదేకదేశత్వం సంగతం. బీభత్సమానాః జగుప్సమానాః ఏతద్దోషాను
సంధానజనితచిత్తవృత్తినివృత్తియుక్తా ఇత్యర్థః; బీభత్సస్య జగుప్సాస్థాయికత్వాదిత్యం
వ్యాఖ్యాతం, అతఏవ బీభత్సమానా ఇత్యస్య యోగే జగుప్సావిరామేత్వాదినా పంచ

† 'అనుష్ఠాననిత్యత్వాదిత్యపి పాతో దృశ్యతే; తదా, ప్రత్యవాయైర్సంకటా
గృహస్థతా, అనుష్ఠాననిత్యత్వాత్ప్రత్యమపకర్ష తీతి యోజనా. గురువః స్వతో
ఽస్తాక్ విమోక్షం న శక్నువన్తి, కిన్తు అనుష్ఠాననిత్యత్వాదేవ, ప్రత్యవాయైర్సంకటా
ఆహితాగ్నినాం గృహస్థతా స్వాతంత్ర్యమపకర్ష తీతి వా' ఇతి కేచిద్వాద్యచఘ్నః.

‡ 'సంసారభావా' ఇతి స్వరసంపాతం పరిత్యజ్య భాగా ఇతి పాతం పరికల్ప్య
యం వ్యాఖ్యానక్షేపః కిమర్థ ఇతి న జ్ఞాయతే; సంసారభావాః సంసారధర్మాః
బంధువియోగాదయ ఇతి తదగః.

కంచుకీ (ప్రవిశ్య)

విజయతాం రామభద్ర ఇత్యర్థోక్తే సాశంకం. మహారాజః.

రామః—(౧) సన్నితం, నను రామభద్ర ఇత్యేవమాం ప్రత్యుప
చారశ్శోభతే తాతపరిజనస్య, తద్యథాభ్యస్తమభిధీయతాం

కంచుకీ—(౨) ఋశ్యశృంగాశ్రమాదష్టావక్రస్సంప్రాప్తః.

సీతా—¹కిం విశంబీతి.

రామః—త్వరితహరం ప్రవేశయ.

కంచుకీ—తథేతి (నిష్క్రాంతః)

అష్టావక్రః—(ప్రవిశ్య) స్నన్తి వాం.

రామః—భగవన్నభిసాదయే ఇత ఆస్యతాం.

సీతా—(౩) ²జమోదే అవి కుసశం సజామాను ఆస్య గురుఅణుః?

రామః—(౪) నిర్విఘ్న సోమపీఠీ మే భావుకో భగవాన్ప్రత్య
శృంగః?

సీతా—³ఆప్తే వా సుమరేది?

అష్టా—(ఉపవిశ్య) అథకిం! దేవి భగవాన్ప్రసన్నస్త్వామాహ.

ఛా. ¹కిం విలంబ్యతే. ²నమస్తే అపీవశలం సజామాతృకస్య గురుజనస్య?

³అస్తావ్యా సరతి

మీ, బధబంధన ఇత్యస్తాత్ స్వాశ్చ సని రూపమిదం, 'బధేష్టతవికార' ఇతి
వార్తికా దస్య చిత్తవికారే వృత్తిః. కామ్యంత ఇతి కామాః, కర్తృణి ఘోః;
గృహక్షేత్ర పుత్రాదయః తానిత్యర్థః. విశ్రామ్యంతి శ్రమమపనయంతీత్యర్థః.

౧. ఉపచారః వ్యవహారః, యథాభ్యస్తమభ్యస్తమసతిక్రమ్య, యథార్థ
త్వాదవ్యయాభావః. ఆభిధీయతామచ్యతాం.

౨. అష్టావక్రః తదాఖ్యః అష్టా వక్రాణి యస్మేతి విగ్రహః, యోగదౌఢ
శబ్దః; 'అష్ట సస్యంజ్ఞాయామి' తి దీర్ఘః. హాస్యానుప్రవేశార్థమష్టావక్రప్రవేశః.

౩. సజామాదు అస్మేతి. కగేతి కకారలోపే అవశిష్టాకారస్య హావత్సవృష్ట
యకారశ్చుతిః ప్రాకృతవ్యాకరణసిద్ధా.

౪. సోమపీఠీ సోమపావిత్యర్థః, భావుకః పూజ్యః, కాంతాపతిత్వాదితి భావః,

ఐ. విశ్వంభరా భగవతీ భవతీమూత రాజా ప్రవాపతిసమో
జనకః పితా తే,

తేషాం వధూ స్వమసి *నందిని పార్థివానాం యేషాం కులే స స
వితా చ గురుర్వయం చ.

ఁ. విశ్వంభరతీ. నందిని గుణపూర్ణే, 'టునదిసస్పృహవి' పృష్టాస్థాపే ఘృతాత్. 'అత ఇని తనావి' తి ఇని ప్రత్యయః. 'ఏకాక్షరాత్కృతో జాతావి' తి నిషేధస్తుప్రాయకః; గృహ్యదిత్యాదినిర్వా; నాంతత్వాన్వితః; నందిని పుత్రీతి సంబోధనం. ఇదంచ "అస్తాకం తు జనకసుతాదుషితైవ" ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా దశగ్రథమతానుసారేణ; భగవతీ సాధుణ్యపరిపూర్ణా విశ్వంభరా భూమిః. భూరిత్యాద్యనుక్త్యా విశ్వంభరేత్యుక్తిః క్షంతప్రధానతానుచనాయ, భవతీం పూజ్యై త్వమనూత, ప్రనూతవతీ, పూజ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే లజ్జితపోలుక్. విశ్వంభరాశ్చ బ్రహ్మంజ్ఞాయాం; భృత్యావృజీ త్యాదినా ఖక్ ప్రత్యయే 'అరుద్విపది' త్యాదినా ముయాగమే చ నిష్పన్నః; ప్రవాపతినా బ్రహ్మణా సము; స్వాధ్యాసానా బ్రహ్మశుభ్ర ఇత్యర్థః. "మాంధాతారమపారసంసది మహద్భావే యశోరాశిషు" | ఇత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మవన్నాచాత్మ్యకాలీతి వార్తః, రాజా, రాజతేదీప్యతే ఇతి రాజా, "కనిన్యం వృషితిక్షీరాజీ" త్యాదినా కనిస్పృత్యయః. బ్రహ్మజ్ఞానపరిపూర్ణతయా రై క్యవన్నిగతికమదీప్రియైక్ ఇత్యర్థః. ఇదంచ ఉత్తరమిమాంసాయాం 'క్షత్రియత్వగతేశ్చ' తి మాత్రనిషయవాక్యప్రకరణే జానశ్రుతినాయకక్షత్రియవృత్తంతే స్పష్టం. యద్వాజ్ఞానభక్తివైరాగ్యైరస్పదాదీనపిరంజయతీతి రాజా, ధాతునామసేకార్థత్వాద్రంజసేవృత్తిః, తదుక్తం "రాజా ప్రకృతిరంజనాత్" ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే మహాపాధ్యాయనల్లినాథేన ధాతునామసేకార్థత్వాదితి. జనకః పూర్వోక్తప్రకారేణ శ్రుతిస్మృతిషు "జనహిహవైదేహః," "కరణైవహి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః" ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. తేపితా, యేషాం రాజ్ఞాం కులే, కులేష్వి' తి జహువచనాంతపాతే పూజాయాం బహు

* 'సన్దని' ఇతిపాతం పరికల్ప్య. 'సన్దని ఆనన్దయతి' నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో బృజిన్యచః' ఇతిబృజి, 'యువోరనాకా' 'విత్వనాదేశచ్చ' ఇత్యపి వ్యాఖ్యాపరిదృశ్యతే శోకాన్తరే.

† అన్య శ్లోకస్య ప్రథమతృతీయచతుర్థపాదాస్తు, 'అంభోజం కలయన్ సదృశమవనే సాహిత్యరీత్యాం దృశోః శత్రుణాం పురభంజనే ధృతిగుణే కించోరగోత్ర మహాభాష్యే స విభాతి సాచున్మపతిః పాశాహితప్రాభవః'—ఇతి.

(౧) తత్త్విమన్యదాశాస్త్ర హే? కేవలం పీఠప్రసవా భూయాః.
రామః—(౨) దేవ! అనుగృహీతాస్తస్మి వయం.

ప. లాకికానాం హి సాధూనామన్యం నాగమచ ర్థతే,

వచనం; ఉన్మాదావనువభేః వివక్షయా వాః శలం హ్యశ్వాసకప్రబంధః. స్వం జగత్సువతి నియమితు కర్తానస్తావే ప్రేరయతీతి వాః వితానాః గురుః తా, వయమహం ఉస్తదోద్వయోశ్చేత్యేత్యే బహువచనం; 'విశేషణస్య ప్రతిషేధః; ఇతి తు విధేః విశేషవివక్షయే, "చిత్తం త్వం ప్రేయాన్యమనుషి వాతాకాః ప్రియతమా" ఇత్యాదిప్రయోగత్, యద్వా, 'యథా వసిష్ఠంగిరసావృషిప్రాచేత సస్తథే' తి వక్ష్యమాణరిత్యా వాల్మీకేః జ్ఞాంధకాశ్రుసంప్రదాయేన విశ్వామిత్రస్య వాసుదేవాదేన్వగ్రహణాద్వియమితి బహువచనం, గురురిత్యనుష్కస్య వచఃవిప రిణామృద్ధుః పితోఽదేహైర ఇత్యర్థః. స్మృతీతి గురవః. 'కృగ్రోరుచ్చేత్యా' జ్ఞానికనులేన నివృత్తీనైః శబ్దః. 'గుబ్ధస్వంధకారే ప్యాద్రుశబ్దస్మి 'వర్తక' ఇతి నిరుక్త్యా అజ్ఞానాదివివర్తకా ఇతి వార్థః. యద్వా గురవః పితరి ఉత్యే వార్థః. 'సహి చిద్యాశ్రుం జనయతీ'తి స్మృతేః. 'పుత్రికా ఇతి హోవాచే' త్యాః పురాణాచ్చ 'తేషాం పార్థివానాం 'సర్వాపూర్వమియం యేషుమాసీత్కృ త్నా వసుంధరే' త్యుక్తముఖ్యపుణిపీఠిత్యవతాం వధూరసి స్మృతే.

౧. తత్త్వాత్ అన్యత్ వక్ష్యమాణాదన్యత్ కియాశాస్త్ర హే? 'అజ్ఞాను ఇచ్ఛాయాం' అయం భావః, తవ గుణాతియో నాకాస్యః, తస్య విశ్వంధరా భగ వతీత్యుక్తమౌత్సంబంధవశాదేవ సిద్ధేః, నాపి జ్ఞానభక్తిచైరాగ్యాదకం, తస్య బ్రహ్మ విత్తమజనకసంబంధవశాదేవ లాభాత్, సవాహితగ్రాహత్వం ఐశ్వర్యం భర్తృ సంబంధ ప్రయుక్తనికర్తాభావశ్చ ప్రార్థనః. తేషాం సద్గురుసంబంధకాలిమహారాజ మహాశల ప్రసూత రాజశలన్నుపాత్వాదేవ సిద్ధత్వాత్, తస్మాదేతేషాం నాకాస్యత్వం కింతు పీఠ ప్రసవత్వస్యేతి. ఏష ఋషిశ్రేయోవిధాననిదాన భూతవసిష్ఠానుగ్రహరూప బీజస్య బహుకరణాత్పరికరః. తదుక్తం, 'బీజస్య బహుకరణం పరికర' ఇతి.

౨. దేవీత్యాది. ఏష ఋష్యనుగ్రహరూపబీజాంగీకరణరూపం సమాధానం నామ సంధ్యంగమ, తదుక్తం, 'బీజాంగీకరణం సమాధానమితి.

౩. లాకికానామితి. హి యస్మాత్ లోకే ఆప్తత్వేన ప్రసిద్ధాః లాకికాః. తేషాం భ్రమప్రమాదరహితానామిత్యర్థః. సాధూనాం పరోపకారరతానాం, సాధ యతి. పరకార్యాణీత్యర్థే 'కృవాపాతీ'త్యాదినా ఉచ్యత్యయః. విప్రలిస్సారహి

ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచమర్థో(నువ రతే) (నుధావతి)

అష్టా—(౧) ఇదం చ భగవత్పాద్యుంధత్యా దేవీభిశ్చాంతయా చ
భూయోభూయస్సందిప్తం, దేవ్యా వత్సాయాస్సీతాయా
యది క్షిద్ధర్భః † దౌహృదోదయో భవేత్ సోఽనశ్శమచిరాన్తాన
యితవ్యృతి.

తానామిత్యర్థః. వాక్ ఉక్తిః అర్థం అభిధేయం అనువ రతే తదధీనా భవతి, తే హి
శ్రమప్రమాదప్రతిస్పాద్యభావాద్యథావస్థితమర్థం వదంతీతి భావః. భూతార్థ
వాదిన ఇతి హృదయం; ఆద్యానాం వేదప్రసిద్ధానాం తాకికానామిత్యతో వ్యతిరేక
విద్వేకాత్, లోకాదస్యస్య వేదస్యైవ యుడిత్యుపస్థితేః, ఋషీణాం పునః తపస్వినాం
తు వాచమర్థోఽనువ రతే వాగధీనోఽర్థో భవతీత్యర్థః. తపస్వినాముక్తిర్ని తపః
ప్రభావేనాసంతమవ్యర్థముత్పాదయతీతి భావః; యద్వా. 'ఋష గతావి'త్యస్య
బుద్ధ్యర్థత్యాత్మాలత్రయవర్తివస్తు సాక్షాత్కర్తృత్వమృషిపద ప్రవృత్తినిమిత్తం,
తథా చ భావనమర్థం దృష్ట్య తే వదంతి, తతః స్వకాలే ప్రాప్తస్సోఽర్థస్తామియ సర
తీతిభావః; హి యస్తాదేవం తస్తాదనుగృహీతా వయమిత్యన్వయః. ఏవ ఋషీశ్రేయో
వితరణబీజగుణవర్ణ నాద్విలోభనం నామ సంభ్యంగం. యథోక్తం - 'బీజగుణవర్ణనం
విలోభనమి'తి.

౧. గర్భస్య దౌహృదం లక్షణం, 'సకీదకైర్నాయతిపూర్ణరంధ్రే'రితి వత్
విశేష్యమాత్రపరం. ఆన్యథా దౌహృదకబ్జనైవ గర్భచిన్నవాచిత్యాత్ గర్భ
కబ్జవైయర్థ్యాత్; తచ్చ విశిష్టమస్తువిషయాభిలాషాదిరూపం, తస్యోదయ ఆవిర్భావః
మానయితవ్యః సంభావయితవ్యః, తథా సంపాదనేన నఫలీకార్య ఇతి భావః.

† అత్ర కేచిత్. మూలే. 'యః క్షిద్ధర్భదోహదోఽస్యా సోఽచిరాత్సం
పాదయితవ్యః' ఇతి పాఠానుసారేణ వక్ష్యమాణీత్యా వ్యాచఖ్యుః. యథా-గర్భస్య
దోహదః ఇచ్ఛా; 'అథ దోహదమిచ్ఛా కాంక్షాస్పృహే' త్యమరః; పుంస్త్వం
ప్రయోగాత్; అచిరాత్, విశంబేహి వైరస్యం సంభావ్యతే; దోహదావమాననే
మహతః ప్రత్యనాయస్య దర్శనాదాదరోక్తిః; తథా చ ముక్తుతః. 'గర్భహృదయ
ప్రవృత్తభావాచ్చేతనాధాతు రభివ్యక్తోభవతి; కస్తాత్? తత్త్వానత్వాత్! తస్తద్ద
ర్భశ్చతుర్థే మాస్యభిప్రాయమింద్రియార్థేషు కరోతి; ద్విహృదయాం నారీం దౌహృది
నీమాచక్షుతే; దౌహృద విమాననాత్కుబ్జంబజిం ఖంజం బడం వామనం వికృతాక్ష
మనకుంవానారీసుతం జవయతి; యేషు యేష్వింద్రియార్థేషు దౌహృదే వై విమా
ననా, ప్రకారేత సుత స్మార్తిస్తస్మింస్తస్మింస్తథేంద్రియే' ఇతి'తి.

రామః—(౧) యథా భగవాన్ప్రేక్షావశేన సమాదిశతి.

ప. స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చ యచ నా జానామి,

ఆరాధనాయ లోకస్య ముంచతో నాస్తి మే శ్మధా.

౧౨

త్వరాతిశయః న త్వత్త తథేతి చేత్. న కేవలమహామహార్యః కింతు స్వస్వద్వ్యై దక రథసానీ యశ్చ. తథా చ త్వవీరురాజ్యశంత్రివిషయకాస్థానాః శంకా మామసన్ని కృష్టం బాధత ఇత్యాహ—త్వం బాలవపాసీతి. న త్వస్య(స్య) వ్యాధ్యశం రఘువలరాజనతో శిష్య ఇత్యర్థః. తథా చ తవ శిష్యమాత్ర త్వే పాదోపిత్వాకం. నామజేవాదయో నిర్వాహయిష్యంతీతి తదర్థం నాస్తాకం త్వరా, కింతు తవ పుత్ర త్వత్ త్వం యవగాజీశ్వత్య మహారాజసానీయేన మహా రాజ్యతంత్రం విచార యిశ్యం, ఆస్యథా న మా మతిశంకా ముంచతీతి భావః. నన్వ స్నేహం తథాపి యద్ధాదిషు లబ్ధకర్తవ్య రాజ్యపాలనే సహాయశేషా నాస్తీత్యభావననం చ రాజ్యమితి. ననం చ నవమేవ, న తు యద్ధావత్పరిచిత వార్తాంత్యర్థః. నను తస్మా కిం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ—యత్త ఇతి. సన్నర్థ ఇత్యర్థః; యోగ సన్నహ శేత్యాది కోకాత్. స్వస్థాదాత్తన ఆత్మీయదాత్త పరమం సోపేక్ష్యప్రపం. ప్రసిద్ధధనస్య త్తయిత్యమితి తద్వాన్విప్రీతిః పరమశబ్దేన వివక్షితా. ధనం. లభాంశపరిపాలనా లభాంశాన్తనాభ్యాం ధనతుల్యమిత్యర్థః.

౧. మిత్రావరుణిరితి. మిత్రావరుణయోః పత్వమిత్యర్థే బాహ్యదిత్వాదిభో ప్రత్యయః. 'దేవతాద్వంద్వో' చేత్త్యాజ్; ఇయం చ కథా పారాజిక్ జేదితవ్యా. సమాదిశతి. అజ్ఞాపయతి; తథా కరోమితి శేషః.

౧౨. స్నేహమితి. స్నేహో హి స్వయం సుఖరూపస్సుఖాంతరహేతుశ్చ, కించ 'శరీరం వసువిజ్ఞానం మిత్రార్థే సంపరిత్యజే'దిష్టుక్తరీత్యా సర్వాపేక్షయాభ్య ర్హితశ్చ, అపి చ, "అపేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతికయే"త్యుక్త రీత్యా దుర్నివర్త్యశ్చ. తథాచ, తత్పరిత్యాగోఽపి మమ న దుఃఖాయేతి భావః. కించ స్నేహస్య వ్యవస్థితవిషయత్వేనైవ గుణత్వం ఆస్యథా న దోషత్వమిత్యస్తి నికర్షః, దయా తు సర్వవిషయాపి గుణత్వం న ముంచతి, 'దయయా సర్వభూతేషు సంతుప్త్యా యేన కేనచిత్, సర్వేంద్రియోపకాంత్యా చతుష్కత్యాశు జనార్దన' ఇత్యుక్త్యా ధర్మరూపా; కించ పరదుఃఖాధీనసత్తాకతయా తన్నివృత్తిం వినా దుర్నివర్త్యా చ; తామపి ముంచతో న వ్యభేతి భావః; కించ † దయయా గుణత్వేనవ్యంతతో దుఃఖ రూపత్వమనర్థనీయమ ఇత్యస్తి నికర్షః. సౌఖ్యం తు సర్వదానుకూలైకజేషం

† ఆత్మకృచిదితి శేషః; వ్యాధాదిభిర్నింస్యమాన వ్యామ్రాదామితి తదర్థః.

సీతా—¹(౧) అదో ఏవ్వ రాహవధురందహో ఆమృతమృతం.

రామః—(౨) కస్కోత్ర భోః ? శ్రామ్యశాబ్దప్రాపక్రః.

అప్టా—(ఉత్థాయ పరిక్రమ్య) ఆయే కుమారి లక్ష్మణః ప్రాప్తః ఇతి (నిష్క్రాంతః)

లక్ష్మణః—ప్రశస్య (జయత్వాశ్చ)

శా. 1 అతఏవ రాఘవధురందర ఆశ్రయత్రః.

సర్వారంభాణామప్యేతదర్శితయా ప్రధానభూతం చ; తదపి ముంచతో మమ న వ్యథేతి భావః; ఏతేహం మధ్యే ఏకైకస్య మోచనమపి గుష్కరం; మమ తు ఏతత్స మదాయమోచన మపి న దుఃఖాయేతి చకారద్యయేన లభ్యతే; కించ పూర్వోక్తాని సర్వాణ్యపి ఆత్మారతయా తం ప్రతి గుణభూతాని; ఏతేహం వ్యతిరేకేఽప్యాత్మనో న వ్యతిరేక ఇత్యేహ మపకర్షః; సీతా తు సాణేభ్యోఽపి గరి చసీఘ్ర క్షరీత్యా జీవితం ప్రత్యపి ప్రధాన భూతా, కించాద్యావసితం రామస్య జీవిత ప్రయోజనమితి వక్ష్య మాణీత్యా మద్వ్యతిరేక ప్రయోజకవ్యతిరేకవతి పూర్వోక్తస్నేహదయా సాఖ్యా నామవలంబభూతా చ; తామపి ముంచతో మమ న వ్యథేతి భావః. సీతామిత్యా ద్యనుక్త్యా జానకీమిత్యుక్తి లోకారాధనాపేక్షయా మమ బ్రహ్మవిత్తరుజనకానురో ధోఽప్యకించిత్కర ఇతి నూచ యతి, లోకే హ్యభిమతవస్తుపరిత్యాగాత్పుర్వకాలే తస్య సన్నిధానాన్న దుఃఖ భూయస్త్యం; పరిత్యాగాత్పురిమపి, తస్మాత్తీతత్వాన్న దుఃఖభూయస్త్యం; పరిత్యాగా కాలే తు భవతి దుఃఖభూయస్తా; వర్తమానత్వాత్, మమ తు, తస్య వర్తమానత్వేఽపి న దుఃఖమితి వర్తమానార్థకముంచత ఇతి పదస్థ శత్రా లభ్యతే, వ్యథేతి సామాన్యశబ్దేన మనోవ్యాధిరపి నేత్యర్థః.

౧. రాఘవధురందరః. రఘువంశజశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. రాఘవపదోపాదానం సాధిప్రాయకం. శరణాగతసంరక్షణవ్రతవత్తయా లోకారాధనై కపరరఘువంశ జస్య తవేదమనుమాపమిత్యభిప్రాయః.

౨. విశ్రామ్యతాత్. విశ్రమం ప్రాప్నోతు, ఆగిషి లోట్; తుహ్యోరితి తా తత్, విశ్రామ్యతామితి పాటే తు పరిజనైరితి శేషః. విశ్రమవాక్ క్రియతా మిత్యర్థః. జీజంతాత్కర్త జి లోట్.

(౧) అర్జునేన చిత్రకారేణాస్తదుపదిష్టమస్యాం పీథికాయామా
ర్యచరితమభిలిఖతం, తత్పశ్యత్వా ర్యః.

రామః—(౨) జానాసి వత్స దుర్జనాయమానాం జానకీం వినోదయితుం
తత్కియానవధిః ?

లక్ష్మణః—(౩) యావదార్యాయా హుతాశనశుద్ధిః.

రామః—(౪) శాంతం పాపం † ససాంత్యవచనం.

ప. ఉత్పత్తిపరిపూతాయాః, కిమస్యాః పాపనాంతరైః ?

తీర్థోదకం చ వహ్నిశ్చ నాన్యతశ్చుద్ధిమర్హతః.

౧౩

౧. అర్జునేన తన్నామ్నా, పీథికాయాం చిత్రమశ్రేణ్యాం.

౨. దుర్జనాయమానాం దుఃఖితమనస్కాం, జనకస్య స్వదేశం ప్రతిగమనా
దితి భావః, 'కర్తవ్య కర్తవ్య' సలోపశ్చేతి కర్తవ్యత్యాదాత్త నేపదం శానచ్, వినోద
యితుం. దుఃఖవిస్తరణపూర్వకం సంతోషం గ్రహయితుం; సుద ప్రేరణే, ఉపసర్గ
బలేనోక్తార్థలాభః. తత్కియానవధిః తదిత్యవ్యయంత స్వేత్వర్థః. అవధిః అంతఃకియాన్
కింప్రమాణకః ఇత్యర్థః 'క్యాచిత్కః కియాం సదవధిరితి' పాతస్తు సమ్యగేవ, అనేక
సంఖ్యాకేష్వస్థ ద్వాన్యపారేషు కీదృశసంఖ్యాయ్యుక్తోఽస్థ ద్వాన్యపారోఽస్థ చిత్ర
స్యావధిరిత్యర్థః.

౩. యావదితి. హుతాశనేన శుద్ధిరితి విగ్రహః. యావచ్ఛుద్ధోఽనధారణార్థకః.
హుతాశనశుద్ధిరేవావధిరిత్యర్థః. అవధిరిత్యవ్య పూర్వస్థాదనుమంగః.

౪. శాంతం పాప మితి. ఏతదలీకోపన్యాసజన్యపీఠాహేతుభూతం పాపం
శామ్యత్విత్యర్థః, లోకోక్తిరియమిష్టజనం ప్రత్యనిష్టచ నాత్మమజనాశీర్వచనరూపా.
ససాంత్యవచనం. అత్యర్థమధురవాక్సహితమిత్యర్థః.

౧౩. ఉత్పత్తిత్యాది. ఉత్పత్త్యా పరిశుద్ధాయా ఇత్యర్థః. హేత్వంతరనిగా
సార్థమిదం; స్వభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇతి భావః. అస్యాః సీతానూః. పావ
యంతీతి పావనాని సంద్యాదితాల్లవప్రత్యయః; అన్యాని పావనాని పావనాంత
రాణి తైరిత్యర్థః; కిం? నకిమపీత్యర్థః; శుద్ధిర్ని దోషనిర్వరణం అవిద్యమానదోషానూ
స్తస్యాః కథం శుద్ధిరితి భావః; కించ అంతరశబ్దేన దోషరహితవస్తుమాత్రస్య పావక
వస్తవేక్షా నాస్తి; పావకవస్తువస్తు తన్నైరవేత్వం కైముతికం, ఇయం చన కేవలం
దోషరహితా ఖితు పావనీ చేతి నూచ్యతే; 'అపి మాం పావయేత్సాధ్యస్మా త్వే
తీచ్చతి హమ్నపీతి న్యాయాత్. ఉక్తమర్థం తటస్థే దర్శయతి - తీర్థోదకమితి.

† ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి నిష్ఠా.

(౧) దేవి దేవయజనసంభవే! ప్రసీద ౨.

(౨) ఏష తే జీవితావధిః † ప్రణామః

ప. క్లిప్తో జనః కులజనైరనురంజనీయస్తస్మిన్ యదుక్త మశివం నతు తత్తమం తే.

గంగాదిపావనజలం, † తీర్థశబ్దో విశేషగమత్రపరః. ఆస్యథా తీర్థశబ్దస్త్యైవ పరిశుద్ధో దకవాచిత్యేనోదకశబ్దవై యథ్యాత్. యద్వా తీరానాంగురూణాం ఉదకం పాదావనే జనాంభః; 'ఆవః పాదావః జనీర్ద్విమంతం నాశయంతు మే' ఇతి శ్రుతేః. వహ్నిశ్చ ఆస్యతః కుదిం ఆస్యపాతుకకుదిం నార్హతః. యథా పావకత్వాత్తీర్థో దకవహ్నిర్విరితరాపేక్షా నాస్తి. తద్వదస్యా అపి పావకత్వావిశేషాత్తదపేక్షా నాస్తిత్వం. కించ వినిగమనాదరహద్యహ్నిర్వా సీతాసంబంధతశ్చుచిః కిం న స్యాత్? అగ్ని ప్రచక్షాను మతిస్తు మూఢప్రత్యాయవాఢా హ్నిప్రాప్తస్యాథా వా.

౧. దేవయజనసంభవే. దేవా ఇజ్యంతే యస్మిన్నితి పుత్రత్వై దేవయజనం యజ్ఞభూమిరితి శబ్దేగనుకేఖరాదావుక్తం, యజ్ఞభూమిజన్యే ఇత్యర్థః.

౨. జీవితావధిరితి. జీవితస్యార్థగ్యస్యేతి బహువ్రీహిః. యదీయావధిజ్జీవితావధిస్స ఇత్యర్థః. 'అంజలిః పరమా మద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ' త్యుక్తిరీత్యా బహుతరాపరాధానాం క్షిప్రత్వామకోఽయమంజలిరపరాధభూయస్త్యానుగత్యాచ్చ రిరపాతపర్యంతమ సకృదనుష్ఠేయః సచాశక్త్యా తంత్రేణానుష్ఠీయత ఇతి భావః.

౧౪. క్లిప్తఇతి. యత్ యస్తాత్ క్లిప్తో జనో దుఃఖితో జనః కులజనైరనురంజనీయః క్షేకం విస్తర్య లాలనీయః. నతు పూర్వానుభూతదుఃఖస్తారణేన క్షేయితవ్య ఇత్యర్థః. తత్ తస్మాత్ అశివం అమంగళం తే త్వయి విషయే; శేషే షష్ఠీయం; నామమ, అవయోరితి. వా; 'ఆస్తదోద్వయోశ్చే'తి ద్విత్వే బహువచనం. యదుక్తంకస్తత్త్వై కం యద్వచనమిత్యర్థః. నపుంసకే భావేక్తః. యావదార్యాయా ముతాశశుద్ధిర్యు

† అత్ర 'ఏష తే జీవితావధిః ప్రవాదః, ప. 'కప్తో జనః కులజనైరనురంజనీయస్తస్మిన్ యదుక్తమశివం నహి తత్తమం తే' ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

† 'తీరం పుణ్యభూమిః; తత్త స్థిరముపకమ్;' 'మన్తాదయోఽష్టదశ పుణ్య భూమిః పాత్రం జలం క్ష్రీకుసుమంచ తీర'మితి నానార్థరత్నమాలాయామ్, తీర్థ ముదకమితి, సామానాధికరణ్యేనాస్వయే 'కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణే' రిత్యాదితీర్థశబ్దశ్చుద్ధి మాత్రవాచీ; ఇతి కైచ్చిన్నిరూపకైః తీర్థశబ్దాగ్గోచరితః.

నై సర్గిఁ సురభిణః కసుమస్య సిద్ధా మూర్ధి ౨ స్థితిర్న చరణైరవ
తాడనాని. ౧౪

సీతా—(౧) ¹హోదు అయ్యపు త్త పేక్షమ్మ దే చరిలం.

సర్వే ఉత్థాయ పరిక్రామంతి.

చా. ¹భవత్వార్యపుత్ర ప్రేక్షామహే తే చరితం.

కల్పతరుచనమిత్యర్థః. ఆత్మ లక్షణచనస్య రామేణ స్వోక్తిత్వోక్తిరై క్యాభి
సంధినా; 'రామస్య దక్షిణో బాహుర్నిత్యం స్త్రాణో బహిష్కర్త' ఇత్యానుష్టేః.
తత్ తద్వచనం; న ఇత్యుచజ్యతే; నః త్వదేకజీవితయో స్తవ నిర్దోషతాం చ జాన
తోరిత్యర్థః. న త్నమం నోచితం; ఆయం భావః బంధుత్వమిత్రత్వానాదరేణ జనత్వ
మాపసామ్యాధర్మ ఏవానురంజనీయనురంజకభావే పర్యాప్తో హేతుః తత్త
'ప్రేయో మిత్రం బంధుతా వా సమగ్ర్యాసర్వే కామాస్సంపూర్ణచితం వా, స్త్రీణాం
భర్తా ధర్మదారాత్ప పుంసామి'త్యుక్తిర్నిత్యా సర్వప్రకారప్రియతయానూ స్తనవిషయో
తథావిధానానుసృకం పూర్వానుభూతదుఃఖస్తారణహహపరాధో నోచిత్తవ శత్రా
ప్యశీకనిబంధనతత్త్వానరం తు సుతరాం; కించ నిర్దోషతాం చ జానతోరావయో స్త
త్కథనం తు దూరాపేత మితి. సురభిణః కసుమస్య సుగంధపుష్పధాన్య పుష్పస్య
చూర్మిస్థితిః నై సర్గిఁ నిర్గమన నై సర్గిఁ; విసయానిత్వాత్వాన్వితే తక్ ప్రత్యయః,
సిద్ధా ప్రసిద్ధా చేతనాచేషసావారణ్యేన ప్రసిద్ధా, చేతనైశ్చిర్యచూడయాపేణ,
అచేతనైః కాభాక్ర చ ధారణాత్, చరణైరవతాడనాని న సిద్ధాని న దృష్టానీత్యర్థః;
ఆయం భావః - త్రివిధాని తా వదవచూడనీయాని, సురభిస్సప్రధానాని కాంతి ప్ర
ధానాని ఉభయప్రధానానిచేతి, తత్త సౌరభ్యప్రధానాని దమనకాదీని, కాంతిప్ర
ధానాని కాల్రలీలకసుమాదీని. ఉభయప్రధానాని చూలతీ ప్రభృతీనితి. తత్త సౌరభ
మాత్రప్రధానస్థాపిత చరణావతాడనార్హత్వం, తస్య ప్రాణైకనిరంతరానుభావ్య
త్వాత్, ఏవం న ద్వితీయస్థాపిత, తస్య దగ్గునై కావభావ్యత్వాత్, ఉభయప్రధా
నస్య తు సుతరాం న చరణావతాడనార్హత్వమితి, సురభి : కసుమస్థితి సదద్వ
యోపాదానాదిత్థం వ్యాఖ్యాతం. 'ఆత్మ న ముసలైరి'తి కేచిత్పఠంతి, ఆత్మ
సాక్షస్య పూజనీయస్య లక్షణవైకస్య సకృత్కించిద్వచనముపమే సుముక్త్యా
నిహీనబహుళోచరణకరణకానాం బహుళానాం తాడనానా ముపహాసతాః కథనానా
తాదృశతాడనజన్యం సురభిసుమస్య యావదత్యాసీతం తావల్లక్షణచనజన్యం
సీతాయా ఆత్మాసీతమితి వ్యజ్యతే.

౧. ప్రేక్షామహే పశ్యామ ఇత్యర్థః.

ఏతాన్యదర్శన్మరణః పురాణాః స్వాన్వేష తేజాంసి తపోమ
యాని. ౧౫

సీతా—¹ణమో ఏదాణం.

రామః—(౧) సర్వతై తాని త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యంతి.

సీతా—²ఽణుగహీనమ్మి.

లక్ష్మణః—ఏష మిథిలావృత్తాంతః.

ఛా. 1 నమ ఏతేభ్యః,

ఛా. 2 అనుగృహీతాన్తి.

త్యనుకాసనాచేకత్వం † శరదస్సంవత్సరాత్ అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; తథా చ
సహస్రసంఖ్యాధిః సంవత్సరేషు నిరంతరం తప్తే ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ పరమాత్మా
ప్రధానం చ. తత్కార్యత్వాజ్జగద్బ్రహ్మజేనోచ్యతే; తదంతం; 'తాదర్శ్యాగుప
చాకో' ²స్తి క్వచిత్స్వస్వామిభావః; అంగంగిభావాత్తత్కర్తృత్వజ్ఞేపరీత్యాద
పీచ్యతే ఇతి; తస్య హితాయ తదపేక్షితేష్టాప్తప్రాప్తిపరమాధిపత్యా; తపఃఫల
భూతజ్ఞంభకోపచేతన రాజర్షిభిర్నిరోధినిరసేన జగతిః పురుషార్థసాధననిర్వర్తన
సిద్ధిరేతి భావః; ఆథవా బ్రహ్మ జేదస్య, హితాయ ధారణాయ, ధారణార్థకథా
ధాతోర్భావేత్తః; దధాత్వేర్నిరేతి హిభావశ్చ; అనుత్సాదాయేతి భావః; తపో
మయాని తపస్వీయోపాణి; స్వాంథో మయాన్: స్వానిస్వీయాని తేజాంసి
ఏతాన్యదర్శక జ్వంభితాస్త్రాగ్ని శక్తిక్ కార్యకారణభావనిబంధః మిదం సామా
నాధికరణ్యం 'దృశీ ప్రేక్షణ' ఇతి ధాతోరిత్వాదజేగుణః; తథా చ బహుతరతపః
కార్య భూతానామేతేషాం కేవలగురు ప్రసాదసాధ్యత్వం వతు శుక్రామదిసాధ్యత్వ
మితి భావః.

౧. త్వత్ప్రసవం త్వత్పుత్రావిత్యర్థః; అనేన 'ద్విధా గర్భగ్రంథిస్తదను
దినస్తే కైరపి తయే'తి తత్యమాణరీత్యా యమశత్యవత్ పుంప్రజాత్యమపి నిర్ణీత
మితి నూచ్యతే, అన్యథాస్త్రీప్రజాత్వే జ్వంభితాస్త్రాభ్యనుజ్ఞానమసంగతం స్యాత్,
ఉపస్థాస్యంతి ప్రాపువంతి మామవ స్తోష్యంతీతి వార్థః.

† చింత్యమిదమ్; యత్ర విశత్వానిశబ్దార్థస్య ప్రాధాన్యం తత్రైవ 'విశత్వా
ద్యాః. ఇత్యనేనైకమచనాంతత్వమ్; అత్రతు సహస్రశబ్దార్థస్య పర శబ్దార్థం ప్రతి
విశేషణత్వేన తస్యానవకాళాత్; ఇదమేవాభిసంధాయ సామాన్యోక్తం నామ
లింగానుకాసనే 'పరశ్చతాద్యాస్తే యేషాం పరాసంఖ్యా శతాధికాత్' ఇతి,
ప్రాయాణికపుస్తకాంతరేషు పరస్పరప్రా ఇత్యేవ పాతాయుక్తః.

సీతా—(౧) ¹అన్య పేదలిదణిభుష్పల సామలసిద్ధిమంసశేణ దేహసోహ
గ్గేణ విష్ణు నిర్మిమిద తాదాకరజణదీపంత సోమ్యసో దేరసిరి అణాదర
త్తుడిఅనకరసరాసబోసిహండుముద్దుమామండలో అయ్యపుత్తో
అహిలిహిదో.

లక్షణః—ఆర్యే పశ్యతి.

ప. సంబంధినో వసిష్ఠాదీనేషతాత స్తవార్చితీ,
గౌతమశ్చ శతానందో జనకానాం పురోహితః.

౧౬

రామః—(౨) సుశ్లిష్ట సేతుత్.

ప. జనకానాం గమూతాం చ సంబంధః కస్య న ప్రియః?

చా. 1 ఆశ్చర్యం, దళితనిలోత్పలశ్యామలస్నిగ్ధమస్పృణమాంసలేన దేహ
సాభాగ్యేన విస్తృత నిమితతాతనగరజనదృశ్యమానసామ్యసాందర్యక్రీః అనాదర
త్రుటితశంకరకరాసనశ్శిఖండముద్దుముఖమండల ఆర్యపుత్తో ౭ భిలిఖితః,

౧. దళితనిలోత్పలసత్ శ్యామలం స్నిగ్ధం చాకచక్యయుక్తం మాంసలం
స్థితం తేన తథానిధేనేత్యర్థః, విశేషణసంకాసః. దేహసాభాగ్యేన శరీరసాందర్యేణ
విస్తృతాః ఆశ్చర్యముక్తాః అతఏన స్తిమితా నిశ్చలాః యే తాతనగరజనాః తైః
దృశ్యమానా సామ్య ఆహ్లాదకరీ సాందర్యక్రీః యస్య స తథోక్తః; ప్రాకృతే
అత సేపదనియమాభావాద్దీపంతేనైవ క్రిః; త్రుటితం భగ్నం శంకరకరాసనం యే సేతి
తథోక్తః.

౧౬. జనకానాం. జనకాదత్యధూతానాం లాక్షణికో ౭యం శబ్దః. పురో
హితః గౌతమః గౌతమపుత్రః; ఋష్యంధకేత్యుణ్ ప్రత్యయః; శతానందః తన్నామా;
తథా చ ఏవ తవ తాతః వసిష్ఠాదీకా సంబంధినో ౭స్య తి పూజయతి; జనకానాం
పురోహితో గౌతమశ్చ తానందశ్చ, (ఆర్చిత్యస్యానువంగః. యద్వా-యథాక్రమ
మేవ తవ తాతో జనకసంబంధినో దశరథప్రభృతీనర్చతి, జనకానాం పురో
హితో గౌతమశ్చ తానందశ్చ) వసిష్ఠాదీనర్చిత్యన్వయః.

౨. సుశ్లిష్టమితి. సేమూరదించపరిమళ న్యామూదితి భావః.

౧౭. జనకానామితి. జనకానాం జనకకుంభోద్భవానాం, రఘూజాం రఘు
వంశోద్భవానాం చ. లాక్షణికో ౭యం శబ్దః; సంబంధః అపత్యసంబంధః కస్య
న ప్రియః? సర్వస్యాపి ప్రియ ఇత్యర్థః; యత్ర సంబంధే కుళికనందనః విశ్వామిత్ర
స్వయం దాతా స్వయం ప్రతిగ్రహీతా చ; దశరథం ప్రతి దాతా జనకం ప్రతి ప్రతి

† యత్ర దాతా గ్రహీతా చ స్వయం కుశినందనః. ౧౭
సీతా—(౧) 1వ పాదము తత్కాలేనోదాహరణగతానంతరే విభావరూ

పా. 1వ పాదము తత్కాలేనోదాహరణగతానంతరే విభావరూ
పాదీతా యూహం ఆత్మగతం జానామి తస్మిన్మేనానందరే నరేంద్రతి.

ప్రతిగ్రహీతాచేత్యర్థః; అయం భావః తన మమచ పరిణామరూపిణి అంసంబంధం జన
కదశరథయోరావయోర్జ్వానానాం చ మధ్యే కన్యచివసి నాప్రియతా; సతాహి జనకా
నాంరఘూణామిత్యనేన జనకవంశ్యాక రఘువంశ్యాక ప్రతి నాప్రి యత్వమితి లభ్య
తే; ఆత్ర నిమిసామిత్యాద్యనుక్త్యా జనకానామితి పదోపాదానేన “కర్తృజ్ఞాన హి
సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయః” ఇతి జనకవిషయే ప్రసిద్ధం కర్తృయోగశీలత్వం సోగ్రన్య
తే; ఏవం కథన్తానామిత్యనుక్త్యా రఘూణామిత్యుక్త్యా చ “ప్రతిస్థా నాంయదయ
మంతమర్భ కస్తథా పతనం యుధి చేసి పార్థివం” ఇత్యుక్తి తానామంతమర్భకత్వం
ఘోర్మలోపశ్చే త్యాద్యనుకాననేన అర్థయా సంజ్ఞానా లంఘతే నానాతి సర్వ
మితి వ్యుత్పత్త్యా చ మనురిత్వః జేద్య బ్రహ్మైత్యైత్యైవం జరఘురలాపాధారణం
జ్ఞానయోగశీలత్వం నూచ్యతే; తథా చాన్యాద్యుజనవిషయే జాతోఽప్యవశ్యసం
బంధస్సంబంధినామత్యభిమతి భవతి; తస్య తీగర్మ రావంశోన్యసంపర్కరమణీ
యజ్ఞానరక్షిజన విషయత్యేమ మేమాంబిందపరివళన్యామేనానికాఘ్నస్యమితి
తాక ప్రత్యప్రియత్వ వ్యావృత్తిః; యత్ర దాతేత్యాదివాచ జనకదశరథా ప్రత్య
ప్రియత్వం వ్యావృత్తతే; తత్ర దశరథం ప్రత్యజాచివోపసతత్వత్ జనకం ప్రతి
దుష్కరభవం గప్రతిజ్ఞా నిర్వర్తయత మహాపకారకరణాచ్చ; సర్వగుణాస్థాప్త
తాన్వహ్నికారితత్వాచ్చ నావాం ప్రత్యప్రియత్వా, స్వగతస్య నీనాగ్రహణ
మాలక త్రిశంకుయాజనహరిష్టం ద్రోష్ణవ్యావృత్తిః. అ ఏవ జనాన్యత్వప్రముత్వం
నిరస్తం; శిష్టానుమతిస్య ధర్మత్యే శిష్టకారకత్వస్య క్రిముతకస్య బంధితత్వాత్;
తథాచాప సంజన్మితి; “యత్త్వార్యాః క్రియమాణం ప్రశంసంతి సభ్యోఽయదగ్రం
తే సోఽధర్మ” ఇతి; బ్రహ్మర్షిత్వామిత్ర ఇత్యాద్యనుక్త్యా కుశినందనపదోపాదా
నేన నిశ్చయిత్రః స్వస్య బ్రహ్మర్షిత్వమవిగతయ్యైవ భూతిపూర్వక త్యా శ్చ త్రిగు
త్వం స్వీకృత్య బంధుభావేనాస్తిక సంబంధే కృషిం కృతవానితి వ్యంజయతి.

౧. గోదానమంగళం, తైగకర్త; శస్య మంగళాగ్నాన్వయకళత్వం; వివా

† ఆత్ర దదాతిర్మహతి కాంతగృహితణ్యకౌ - బాపయితా గ్రాహయితా
చేత్యర్థః. † రఘువంశే ౨ సర్గే ౨౧ శ్లోకోఽయం.

వివాహాదీని దాతుమే అప్పు హే జాణామి తస్మిన్
నవ్యుపసరేపట్టామి త్తి.

గామి—వవం.

ప. సమనుస్సవర్తత ఇవైష యర్హి మాం సమనందయత్సు
ముఖ గౌతమార్హితః,

అయమాగృహీతకమనీయకంకణస్తవ మూర్తిమానివ మహాత్మనః
కరః. ౧౮

లక్షణః—(౧) ఇయమూర్త్యా ఇయమప్యార్థ్యా మాండవీ ఇయమపి వ
ధూశ్శుభ్రతీర్తిః.

హేన దీక్షితా ఇతి విగ్రహః, నివాహహేతుకవ్రతవంత ఇత్యర్థః. 'దీక్షహం ద్యే
జ్యోతసయన నియమప్రతాపేష్యేతి' వ్రతవాచి దీక్షధాతోః కర్తరి క్తః; తస్మి
న్నేవ ప్రదేశే ఇత్యసేవ ప్రత్యర్థజ్ఞాదార్థ్యం నివృత్తే.

౧౮. సమనుస్సవర్తత ఇవైష యర్హి మాం సమనందయత్సు ముఖ గౌతమార్హితః పురోధనా శతా
నందేన ప్రతిసానితః అగృహీతక మనీయకణః సమంతార్థాగృహీతరమణీయవలయాః
తథా మూర్తిమాణ మహాత్మన ఇవ స్థితః తవ కరః మాం సమనందయత్ స ఏష
సమయానవర్తత ఇతేతి స్మృతివైశద్యమిదం; అత్ర సముఖ అగృహీతకమనీయకం
కణ ఇత్యుక్త్యా నిదాపార్థ్యసంభివ్యాహారాద్యయేన అగృహీతకమనీయకంకణ
త్వం ప్రతి సీతాయా వదనకమలసాందర్యాతిశయో హేతురిత్యవగమ్యతే,
అన్యథా వాణిం గృహీద్వ సాణి నేమ్యుక్త్యా వాణిపీదనస్య ప్రసక్తత్వేన ప్రకోష్ఠ
వర్తిమణీవలయగ్రహణాసంగతే; తథా చ సీతాముఖచంద్రసందర్శనానందపారవ
శ్యేన సమ్యక్కరగ్రహణాభావః. తదా త్వవ ససాణిహర్తూర్మాణ మహాత్మన
ఇవ స్థితః సమ్యగ్నిశ్చేతు నిస్సీమానందకందళికర ఇతి వ్యుజ్యతే; అత్ర అగృహీ
తాస్సమ్యక్ గృహీతాః కమనీయా శ్చ గౌరమూలకపాత్త్వికభావవిశేషరూపత్వేన
స్పృహణీయాః కంకణాస్సేవ బలబిందవో యన్తిక్ స తథోక్త ఇత్యప్యాహుః,
అగృహీతవైవాహిక ప్రతిసర ఇత్యపి కేచిత్.

౧. ఇయమూర్త్యా మాండవీతి. భరతభార్యత్వాత్. ఇయమపి వధూరితి.
శత్రుఘ్నభార్యత్వేన స్మృతత్వాత్.

సీతా.—(సస్తితం) ¹ ఇతిహితవరా కా?

లక్ష్మణుః—సలజస్తితం (స్వగతం)

అయే డిర్మితాం పృష్టత్యా రాష్ట్ర భవత్స్వగతః ప్రసారయామి.
(ప్రకాశమ్) (౧) ఆర్యే దృశ్యతాం బహుద్రప్తవ్యం ఆయమితో
భగవాన్ భాగవః

సీతా—(౨) ² కంపితమ్మి.

రామః—ఋషే నమస్తే.

లక్ష్మణుః—(౩) ఆర్యే వశ్య ఆయమసావార్యేణ.

రామః—(౪) సాక్షేపం. అయి వత్స బహుద్రప్తవ్యమస్యో వర్షయ.

సీతా—(సన్నేహబహుమానం నివృత్తి స్వగతం)

(౫) ³ సోహసి అస్మిపుత్ర ఇమిణా వి. ౨౨ మాహ స్నేహ.

లక్ష్మణుః—(౬) ఏతే వయమయోధ్యాం ప్రాప్తాః.

రామః—సాస్త్రం. స్తరామి హంతం

ప. జీవత్సు తాతపాదేషు సూతనే దారసంగ్రహే,

మాతృభిశ్చిన్ద్యమానానాం తేహి నో దివసా గతాః. ౧౯

చా. 1 ఇయమప్యపరా కా?

చా. 2 కంపితాస్తి.

చా. 3 సోభనే ఆర్యపుత్ర ఆమనా వినయమాహత్తేన.

౧. భాగవః సరశురామః;

౨. కంపితాస్తి; భయేనేతి శేషః.

౩. ఆయమసావార్యేణేత్యాది. ఆత్ర వైష్ణవం ధనురాగోప్య సమాకృష్ట
తేజస్సు ఇతి వర్తముద్యుక్తవాక్ లక్ష్మణుః, తానదేవాత్ ప్రశంసామసహమానో

రామః ప్రతిషిద్ధవానిత్యాశ్చయః;

౪. సాక్షేపం సప్రతిషేధం; 'క్షిపు నిరసన' ఇత్యస్తాదాభివేషిణో ప్రత్యయః;
అస్యతో దర్శయః; అస్యత్ర లిఖితం దర్శయేత్కర్థః;

౫. వినయస్య స్వీక్త్యానావిష్కరణయావస్య స్వస్తి నికర్షానుసంధాన
యావస్య మాహత్త్యం భూయస్తా, తేనేత్యర్థః;

౬. ఏతే వయమయోధ్యాం ప్రాప్తాః; తథా చిత్రే లిఖితా ఇత్యర్థః;

౧౯. జీవత్స్వతి. తాతపాదేషు పితరీత్యర్థః; పూజాయాం పాదశబ్దబహు
వచనే; 'ఉత్తమానాం స్వరూపం తు పాదశబ్దేన భణ్యత' ఇత్యుక్తేః జీవత్సు సప్రా

ఇయమపి తదా డానకీ

ప. పరసవిరళప్రాంతోన్మీలన్తనోహరకుట్టలైర్దళశకుసుమైర్దుగ్ధాలోకం
శిశుర్దధతి ముఖం,

లలితలలితైర్జ్యోత్స్నాస్త్రై రకృత్రిమిభ్రమైరకృతమధురై
రంగానాం మే కుతూహలమంగైః.

జేషు సత్సు, యస్య చ భావేనీలి సప్తమి. దారసంగ్రహే చ నూతనే సతి
మాతృభి శ్చింత్యమానానాం నః తే దివసా గతా హీత్యన్వయః; గతా దివసాస్తే
హీతి స్మరణాకారప్రదర్శనం నా; ఆబంధోపవి రక్షకస్య బీజనమానందాయ;
అరక్షకస్యాపి పితృర్బీజనమానందాయ; సర్వవిధసంపత్తుణాశ్చింత్య పితృర్బీజనం తు
నిరవధికాహ్లాదజనకం; కించ దారాజాం సత్పరిచయే స్త్రీయైకవేషత్వం నూతన
సంగ్రహే తు అమింహానందహేతుత్వం; అపి చ స్వరూపసత్వేన మాతా నిరతిశయ
సౌఖ్యకారిణీ, తత్రాపి సా లోక ప్రసిద్ధస్య విధసంపత్తుణాం కృత్వా తతోఽప్యధి
కాని చింతయతి చేన్నిస్పీచానందలాభః; ఏవమపరిచ్ఛిన్నానందకందళహేతు
త్వాద్దివసానాం తచ్ఛబ్దేన నిర్దేశః ఆత్మ మాతృభిగతీ నః కుఠాస్వం సంబంధః; కింతు
సర్వాసాం మాతృజాం రామాదిసర్వనిషఘకహితచింతావత్త్వం; సంకోచేయానా
భావాత్; కైకేయాః కార్యం త్వపాధికం; ఏవం చేదమప్యతిశయితానందహేతుః;
సపత్నీమాతృప్రయత్నోపప్లవస్య ధ్రువసగరాదిభు ప్రసిద్ధత్వేన తదభావస్యాత్యభి
మతత్వాత్; తాతపాదకీవనాదీనాం మధ్యే ఏకైక మేవానందహేతుః సముదితాని
తు సుతరామితి భావః.

౨౦. నూతనే దారసంగ్రహే ఇత్యుక్తం విశిష్ట-ఇ యమపి తదేత్వాదినా.
శిశుశ్చైవంతవతీ శిశుప్రాచేత్యర్థః; 'పతిసంయోగములభం శయో దృష్టాచ మే
పితే' త్యుక్తే; పతినేన ప్రాంతేన తదశనపత నేనేత్యర్థః; ప్రాంతోన్మీలదిత్యుక్తే;
విరళైః సాంతరైః, ప్రాంతేత్యాది. ఆత్మోన్మీలచ్ఛబ్దః ప్రగోహద్దంతపరః దశశకుసు
మైరితి రూపకసాహచర్యాత్; తథాచ ఉన్మీలక్ ఉద్యద్దశనవేష మనోహరకుట్టలః
ఉన్మీలన్తనోహరకుట్టలః ప్రాంతే ఉన్మీలన్తనోహరకుట్టలః యేషామితి బహువ్రీహిః;
యద్వా కుట్టలశబ్దః కుట్టలసదృశదశనపరః; ప్రాంతోన్మీలంతః మనోహరకుట్టలా
యేషామిత్యర్థః; రూపకాతిశయోక్త్యలంకారః; దశశకుసుమైరితి తు రూపకముపమా
నేతి సంకర ఇత్యపివదంతి; దశశకుసుమైః; దశనా ఏవ దస్తావేషకుసుమాని తైః ధావ
శ్యశిఖరిత్వాదినా సాదృశ్యాద్రూపకం; హేతుభిః ముగ్ధగుండర ఆలోకో యస్య త త

లక్షణః—(౧) ఏష మంథరావృత్తాంతః.

రామః—సత్స్వరమస్యతో దర్శయన్ దేవి నైదేహి !

భోక్తం; యద్వాదశనకుమమైరితిత్థంభూతలక్షణే తృతీయా; దశనకుమమైరితిపలక్షిత
మిత్థ్యర్థః; ముగ్ధాలోకం సుందరకటాక్షం ముఖం దధతీ ఇయం సీతా లలితాదపి
సుకుమారాదపి లలితై స్సుకుమారైః; యద్వా; లలితం నామ సోదాద్యవ్యతమ
విశేషః; తదుక్తం: 'సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్తితమి'తి; తేన లలితైర్వి
లసితైరిత్యర్థః; లద విలాసే కర్తరిక్తః; జలయోరేకత్వం; జ్యోత్సాన్నిప్రాదుః
జ్యోత్సాన్నిదృశైః; జ్యోత్సాన్ని చంద్రికా; యద్వా, జ్యోత్సాన్ని కాంతిర్లావణ్య
మితి యావత్; తత్ప్రాయైః తత్ప్రయిరైరిత్యర్థః; ప్రాసుశబ్దః ప్రచురనాచీ; జల
ప్రాయో దేశ ఇతి వత్; లావణ్యస్వరూపం తు; 'భూయిష్ఠం తేజవినాద్భిగ్భవళు
భర్తృదూకృతం. చక్షురానందజనకం లావణ్యమితి కథ్యత' ఇతి; అపృత్తిమా
సాన్స్విభావికాః విభ్రమా విలాసా యేషం తానీతి విగ్రహః. తైః; విభ్రమశబ్దోగోబరీ
వర్దన్యాయేన మాధుర్యలలితాస్యపరః; యద్వా * 'విభ్రమ స్వరయా కాతే భూష
సానవిపర్యయః' ఇత్యుక్తవిభ్రమపరః; సోఽపృత్తిమా యేషు తైః తథోక్తైరిత్యర్థః;
మధురైః ప్రియైరిత్యర్థః; యద్వా- 'అభూషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్య మితి కథ్యత'
ఇత్యుక్తమాధుర్యయైర్కైరిత్యర్థః అంగకైరనుకంపనీయుగం గైః; 'అనుకంపయా
మి'తి కక్ష ప్రత్యయః; అతి సుకుమారతియా గాఢాలింగనాద్విషు బహునియైరిత్యర్థః;
ఇదం చ కవినమయసిద్ధం; తదాహ కాలిదాసః, 'సదయం సుందరి ప్రహృతే రసోఽస్య
ఇతి; క్షితం మయా సదయమేవ రతోత్పన్నేష్యే'తిచ; ఉద్దండకవిశ్చ, ఇమామాకాంక్ష
హమిత్యారభ్య ఉరసి సదయమితి; యద్వా; అల్పైరంగైరంగైః అల్పై ఇతి సూత్రేణ
కక్ష; అల్పత్వం చేనా తనుత్వమభిప్రేతం; తదుక్తం; స్వభావతనుకా నూ. మితి; అసన
సుశ్లిష్టసంధిబంధత్వం సౌందర్యమితి కథ్యతి ఇత్యుక్తసౌందర్యమిప్ర్యుక్తం భవతి;
తేన విసా తనుత్వస్య దోషత్వాత్; మే అంగానాం కుతూహలం అస్మృతి కృతవతీ;
దుకృష్ణో కంజేలుజ్జీ సిహో లోపః; అత్ర కర్తృభిప్రాయ ఆత్మ నేపదనం రామాంగ
కుతూహలకరణఫలం సీతాయా ఇతివగమ్యతే: 'అద్వైతం సుఖదుఃఖయోరనుగత
మి'తి వత్సయమాణత్వాత్; కేచిత్తు అంబానామితి పాత ఇత్యాహుః.

౧. మంథరావృత్తాంతః తత్ప్రయత్న ఫలపట్టాభిషేకాంతరాయయాపః

* 'విభ్రమ స్వరయా కాతే భూషసానవిపర్యయః' ఇత్యుక్తోఽలంకార
సేష ఇతి వాఖ్యానస్తు ప్రకృతానుపయోగాదుపేక్ష్యమి'తి కేచిదాహుః.

జ. ఇంగుదీనా దనస్సేయం శృంగిభేరపురే పునా,

మోదకతిహ సంత్రస్తిగోసీత్యనూగము.

౨౧

లక్షణః— (౧) విహస్యః (స్వగతలయే) మధ్యమాంబుస్సత్తాంతమంత

రి లమా ర్శేణః.

సీతా— ఏనో బడాసంజమణపుత్తంతో.

లక్షణః— (ప్రకారం)

మ. పుత్రసూక్ష్మాక్షీకరణద్యుత్తేనాభిర్భవతః,

భృశం హాస్యే హాస్యేణ పుష్కరాంశ్యోచ్యుతమ్.

౨౨

పా. 1 ఏవ జటామయమనన్యత్తాంశః.

౨౧. స్వగతం స్వేహంతా సమదసతినా నుహేన సహాగమస్సంబంధః.

౧ * మధ్యమాంబుస్సత్తాంతమిత్థీ మత్వం ప్రామాదికః అంతశ్చబ్దం త్యక్త్వా మధ్యమాంబుస్సత్తాంతమిత్థీ మతి పతనము మిత్త్యాకలః. ఆథవా మధ్యమాంబుయః కైకేయాభి శ్చిత్తిశ్చి నరద్యయిపునూ మహారాజనిర్భాగనాదిరూపస్య అంతం చిత్రాత్తనా నిశ్చయసాంధర్యం వాంతర్నితం సౌజన్యేన దృష్టిదోషభయేన వా విహితం; 'అంతో'ఽత్థీ నిశ్చయే నాశే స్వయాపేక్షగ్రేంతికేంతంశర'ఇతి రత్నమాలా; ఆత్మ సాంధర్వక్తిర్వ్యతిరేకలక్షణయా; విధానోక్తిరపి తత్ప్రయుక్తా. జటామయమనం జటాబంధనం.

౨౨. పుత్రేత్యాది. పుత్రేషు సంక్రాంతా స్వయమేవాశ్రయతై థ్యాదాగతా న తు తైస్సంక్రమితేత్యగః, † గత్యగ్నాదినూత్రేణ కర్తరి క్తః; తథావిధాలక్షీ

* 'మధ్యమా మధ్యేస్థితా' 'మధ్యాక్షః' ఇతి మః. మహిషీత్రయస్య భోగినీ నాం చ తృతీయా మధ్యయా భవతీతి మధ్యగుహణ్ణవ ఇతి వన్నిర్యేః. అతః, ‡ కస్య చిత్. ద్వితీయాయాః మాతురితి వ్యాఖ్యానమాకరవిరుద్ధమ్. ఇతి మధ్యమాపదార్థో నిరూపితః కైశ్చిత్.

† ఇదమయుక్తమ్ - ప్రవయస్వేపి రాజ్యలోభాదిప్రతీతిద్వారాపకర్ష ప్రతీత్యాపక్షే తస్మాత్ పుత్రేషు సంక్రాంతా సంక్రమితా త్రీరాజ్యలక్షీరైస్త్వైః; అంతర్భావిత్యాద్యోఽత్ర, సంక్రమితీ వ్యాఖ్యాతాయుక్తమ్, పరిధర్శకౌముదిష్య మాణాం యద్భోజే పుత్రే రాజ్యమాంజ్య స్వయం వానప్రస్థాశ్రమాశ్రయణమితి తథావోక్తం కాలిదాసేన రఘువంశే. ౧౦. 'ఆథ సమయవ్యాకృత్యాతా యథావిధి నూనవే నృపతికవదం దత్త్వా యూనే సితాతపవారణమ్. మునిజనతరుచ్ఛాయం దేవ్యాతయా సహ క్రియే గళితవయసామిష్యమాణామిదం హి కలవ్రతమ్' ఇతి.

సీతా— (౧) ¹ఏసా పసన్ణపుణ్ణసలిలా భగవతీ భా చరిమి.

రామ:—రఘుకులదేవతే నమస్తే.

ప. తురగవిచయపట్టగ్రామర్వీభిదర్శకరాధ్వరే

కపిలమహాసా రోషా క్షుష్ణమాన్వితుః ప్రపింశానుహాన్,

అగణితతనూసాతం (తాపం) తప్త్వా తపాంసి భగీరథో

భగవతి తప స్పృష్టానద్భిభృతాయదతీతరత్.

౨౩

(౨) సా త్వమంబ స్నుషాయాం సీతాయామరుంధతివ శివాను

ధ్యానా భవ.

చా. 1 ఏషా ప్రసన్నపుణ్యసలిలా భగవతీ భాగీరథీ.

తథోక్తైః ఉరఃప్రభృతిత్వాత్కన్; వృద్ధాశ్చ తే ఇత్వాకవశ్యేతి విగ్రహాః; ఇత్వాకవశ్యేతి రాజాన ఇత్యర్థః; తైర్వ్యవస్థితం ధృతం తత్పుణ్యం నాత్మ్యే వ్రతమార్జ్యం ధృతమితి యోజనా; ఆరణ్యకానాం వ్రతం ఆరణ్యచరితమన్యథా సంబంధివ్రతమిత్యర్థః; అత్ర పుత్రసంక్రాంతలక్ష్మీకైర్విశ్వ సేన పుత్రసత్త్వముప భుక్తరాజ్యకత్వం, సంక్రాంతేతి కర్తృప్రభుయేన యావచ్చరీరైశ్చిల్యముప భుక్తరాజ్యకత్వం. వృద్ధత్వేన వార్ధకం చావగమ్యతే; ఏవం చైతేషాం సము దితానాం సత్త్వవన పూర్వేషామారణ్యక వ్రతధారణం స తు యత్కించిత్యి త్వే; రామస్య త్వేతేషాం సర్వేషామభివేద్యారిణ్యక వ్రతధారణం; బాల్య ఇత్య సేన పుత్రవత్త్వోపభుక్తరాజ్యకత్వచరీరైశ్చిల్యవార్ధకాభివేదనాం లాభిః; వ్రతమిత్య సేనాసమంజాదివ్యావృత్తిః వ్రతస్య పుణ్యత్వాశ్చభిచారాత్పుణ్యమితి విశేషణం ప్రసిద్ధవ్రతవ్యావృత్తిరం; కిద్ధి అనుషాతు రేవ పుణ్యఫలసాధనం; ఇవం సు సకల భువనాభిప్రసాధనమితి; ఆర్యేణేత్య సేన నాసామర్థ్యనిర్బంధలోకవాదభిత్వాదినా కృతం. కింతు వైదిక శ్రద్ధామూలకమిత్యవగమ్యతే.

౧. ప్రసన్నపుణ్యసలిలా స్వచ్ఛపరిశుద్ధజలా.

౨౩. తురగేత్యాది. సగరాధ్వరే తురగస్య ఇంద్రాపహృతాశ్వమేధాశ్వస్య విచయే ఆస్వేషణే బ్యగ్రాక్ ససంభ్రమాక్ ఆతివన ఉర్విభేదః భూమిఖాతినః; భిదః క్షిప్; కపిలమహాసా తన్నామకమునితేజసా రోషాదైత్యోః పుష్టాక్ దగ్ధాక్; పుష్ట దాశూ కర్ణణీ క్తః; తప ఆద్భిస్సన్నుష్టాక్ ఉదతీతీత్ ఉత్తరయతిస్త; తరతేర్ణచిలుజీ చక్షే.

౨. సా త్వమితి. శివే మంగళే అనుధ్యానం యస్యా ఇతి విగ్రహాః; ఏతద్భి జానుగుణప్రోత్సాహనరూపం భేదాఖ్యం సంధ్యంగం; తద్వక్తం; 'బీజానుగుణప్రోత్సా హనంభేద' ఇతి;

లక్షణః—ఏష వింధ్యాటవీముఖే విరాధసంరోధః.

సీతా—(౧) ¹అళం దావదదేణ, వెళ్ళామి దావ అయ్యపుత్తస్స సహస్థధరి
దతాళవెంటాదనత్తం అత్తణో అచ్చాహీదం దాహిణారణ్యపహి
అత్తణం

రామః—స. ఏతాని తాని గిరిస్య రిణేతపేషు

వైఖానసాశ్రితతయాణి తపోవనాని,

యేష్యాతీథేయపరమా (యమి) శృమిణో భజంతే

నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణి,

౨౫

సీతా—²ఏసో కుసుమిదకదులతందవిదబహీ కిం కామహేమ గిరి.

ఛా ¹అలం తావదేతేన, పశ్యామి తావదార్యపుత్తస్స స్వహస్తధృతితాల
వృంతాతపత్రం అత్తనో²త్యాహితం దక్షిణారణ్యపథికిత్వం.

ఛా. ²ఏష కుసుమితకదంబతాండవితబహీ కిం నామధేయో గిరిః.

౧. స్వహస్తధృతం తాలవృంతమేవాతపత్రం యస్మిన్నితి విగ్రహః అత్తనో²
త్యాహితం జీవితనిపేక్షక్రియాదూషం: దక్షిణారణ్యే పథికిత్వమితి విగ్రహః.

౨౫. ఏతానీతి. యేషు తపోవనేషు అతిథిషు విషయే సాధు రాలిభేయో²తిథి
సత్కారః స పరమా యేషం తే; అతిథిషు సాధవోయే తేషు పరమా ఇతి వార్థః. య
మినిః, ద్వితీయాంతం; పశ్యాన్నాధికారిణో యతీ³ భజంతే నేమతే; కించ నీవార
ముష్టేః పచనం యేషం తే గృహిణః గృహస్థాః గృహాణి భజంతే; యద్వా యమిన
ఇతి గృహిణాం వికేషణం ప్రథమాంతం యమవంతః నియమాదీ నామపుష్పలక్షణ
మిదం; అతిథేయపరమాః గృహిణః గృహస్థాః గృహాణి భజంతే ఇత్యన్వయః;
యద్వా; యేషు అతిథేయపరమా అతిథ్యాపేక్షిణః నీవారముష్టేః పచనం యేభ్యః తే
తథోక్తాః యమినిః పశ్యాన్నాధికారిణః కర్తారః గృహిణో గృహస్థస్య గృహాణి
భజంతే తాని, వైఖానసైరునిభిరాశ్రితాస్తవోయేషు తథోక్తాని ఏతానీత్యన్వయః

† అత్త; 'పేక్షామి దావ అయ్యపుత్త హత్యధరద తాలవేంకటాదవత్రం
అత్తణో దక్షిణారణ్యపథేసారంభమ్; ఇతి వ్రాచీనపాతస్సవ్యరసః.

ఛా. పశ్యామి తావదార్యపుత్తహస్తధృతితాలవృంతాతపత్రమాత్తనో²దక్షిణా
రణ్యపథేకారంభమ్.

అర్థము:— (౧) అయమవిరళాచోకమానివమానిరతరస్త్విగ్ధసీలపరిసరారణ్య
పరిణాధగోదావరి ముఖ (౨) కందరః పరిణాతనిష్కందమానమే
ఘమేదురితనీలిమాంబునస్థానమధ్యగోగిరి ప్రస్తవతో నామ.

రాము:—ప, స్తరసి సుతసు తస్మిక్ పవిత్రే లక్ష్మణేన

ప్రతిపిహితసపర్యాసుస్థయోస్తావ్యాహరి,

స్తరసి సరసనీరాం తత్త గోదావరిం వా

స్తరసి చ తదుపాంతేష్వాంయోర్వృత్తనాని ?

౨౬

కించ—కిమపి కిమసి కుండం మందమానక్తి † యోగా

జవిరళిఃపాలం జల్పం రక్తమేణ,

౧. అయమవిరళేత్యాది. అర్ణవపరిణాధగోదావరి ముఖేషు యేషాం తానికంద
రాణి యస్య స తథోక్తః, 'అపరిణాతనిష్కందమానమే' ఇతి పాతః, అర
ణ్యాన్యాపరిణాధా విశాలా యా గోదావరీ తయా ముఖరాణి కందరాణి యస్యేత్యర్థః
ఇతి కేచిత్; పరిణాతానాం స్వతోఽపి నీలత్వాన్మనరతేష్యుక్తం.

౨౬. స్తరసీతి. సుతసు శోభి నాతమాన్యస్యా ఇతి విగ్రహః; సుతసూరితీర్థిహంతా
త్సంబుద్ధాప్రాప్త్యః; తస్మిక్ పవిత్రే ప్రస్తవణే ఇత్యర్థః; విహితాశ్చ తా స్పృశ్యాశ్చ
విహితసపర్యాః విహితసపర్యాను విహితసపర్యాను ప్రతిపిహితసపర్యాం విహితయా
మవ్యయాభావః; తత్త ఆనమంతాత్ సుఖేన నీలయోరిత్యర్థః; 'సుః పూజాయామి'తి
కర్తృ ప్రవచనీయత్వాత్ త్యాభావః; యద్వా ప్రతిపిహితాభిః ప్రత్యుపకారకృతాభిరి
త్యర్థః; అస్తత్కృతివనానుగమనానుజ్ఞానుహాపకారస్యేతి శేషః; ఆనయోరిత్యా
కృత్యతే; సరసనీరాం స్వాభావికమధురసయం క్షజలవీరి; అనన సముద్రసంగమ
సమీపస్థజలం చ్యావర్త్యతే; తత్త తస్యా త్వరత్వసీధేః; వాకిమిత్యర్థః; (అతఏవ
పూర్వోత్తరయోః కిమితి అధ్యతే) అత్ర ప్రాశమికత్వాద్వాస్త్యాత్వాచ్చ ప్రథమం
తాన్యహీతి దినచిర్యోక్తిః ఆనంతర్యాద్రహస్యత్వాద్వాచయోర్వృత్తనానిత్యస్యా
నంతర్యోక్తిః; తదుపాంతేష్వాం గోదావర్యామధ్యోక్తిరితి ధ్యేయం.

౨౭. కిమపికిమసితి. ఆసక్తిగభినివేశః; విషయానభుక్త్వానవస్థానక్షణః తస్య
యోగాత్ సంబంధాద్భతోః అవిరళితా నిరంతరీయతా కహతా యస్మిక్ కర్తృణి
తత్తథోక్తం మందం మందమతినుత్పాద్యం యథాతథా అక్రమేణ ఆన్వేష్యస్వభి

† ఆసత్ప్రియోగాత్. ఇతి; ప్రా-పా. సాన్నిధ్యయోగాదిత్యర్థః.

అశిథిలపరిరంభబాహ్యైశ్చైకైకదోష్టో

రవిదిశగతయామా రాత్రిరేవ వ్యవరంసీత్.

౨౭

వవిరద్ధప్రక్రియయా కిమపి కిమపి ఇదం చ గుప్తకథనం; జల్పతోః; అశిథిలే గాథే
పరిరంభే వ్యాప్యతం ఏకైకం దోర్భయోస్తయోః ఆవయోత్యస్య పూర్వస్తాదను
పంగః. శేషే పక్షీయం; అవిదితం యథాతథా గతాయామా యన్యాస్తథావిధా
రాత్రిరేవ వ్యవరంసీత్ విరమతిస్త; న త్వాసక్తియోగస్తద్భతుకక్రీడా విశేషో జ్యో
ర్ధః † వ్యాజ్ పరిభ్య ఇతి సరస్వతపదం; యమరమేతి సగితా; అగ్రాచినతగతకాలేతి
వా అవిదితగతనాడీతివామత్వా యమపదోపాదానాదయమాశయోఽవగమ్యతే;
'వ్రజతి రతిసుఖార్థం చిత్రిణీమగ్రయామే వ్రజతి దినరజనోర్న్యస్తినిం చ ద్విత్వీయే;
గమయతి చ తృత్వీయే శంఖినీమార్ద్రాభావాం రమయతి రమణీయాం పద్మినం సుర్య
యామే' ఇత్యుక్తప్రకారేణ పద్మిన్యాదీనాం సురతసౌఖ్యాల్లింగగానయామి శేష
విధీయంతే; తథా చ పద్మినీ పాంచాలాదీనాం స్వస్వవిహితయామప్రతీక్షణం విహీ
తేతరయామానాం కథంచితతివాచనం చ సద్ధం; ఏవం చ సీతా లాచయోః పద్మినీ
పాంచాలయోస్తురీయయానువ్యైవ సురతయోగ్యత్వేన నిరచితయసుఖాదచ్చేదిరికాల
త్వాత్తస్యా విదితగతత్వం న వక్తవ్యం; కింతు తదనువ్యయానం తతఃతరగామేషు సర్వ
వస్యతీతి తద్వత్తేషామతిశయితసుఖకాలత్వం నిర్ధృతం; తేషాం చాతిశయితసుఖా
లత్వం బాహ్యసంభోగేనైతేతి కిమపి కిమపి త్యానభిరవగమ్యతే; తథాపి; కిమపి
కిమపిత్యస్య సురతకాలీనవక్తవ్యజాతమేవార్ధః; గుప్తకథనాత్; ఏవం చ కిమపి కిమపి
జల్పతోఽత్యైత్ర మందంమందమవిరతికణాలం అక్రమేణేతి విశేషణానామవి శేషే
జాన్వయేఽస్యాచిత్యాద్యథాయోగ్యమన్వయః; తత్ర మందం మందమితి సీతా
జల్పజేఽస్వేతి; 'మామామానదమాతిమామలమితి త్వామాత్మరోల్లాపినీ'తి వత్;
అవిరతికపోలమ్యుభయజల్పజేఽస్వేతి; అక్రమేణేత్యపి తథా; ఏవం చ సురత
కాలీనజల్పనస్య మాంద్యాతిశయకథనాదార్ద్రవాక్తవ్యం సీతాయాః గమ్యత ఇత్యుక్తా
నరతివిశేషోత్పల్లజృంభితాఖ్యబంధుశేషా నూచ్యతే; తగుక్తం. కాంచీనాథేన;
'ఉత్పల్లజృంభితయోః స్త్రీయా ఆర్ద్రం వచో న రోధ' ఇతి; తల్లక్షణం తు రతిరహ
స్యే.* † కరయగ్ధృతత్రైకమార్ధ్వలసజ్జఘనం పతిహస్తనిరస్తవచం; సిగ్నింబబహి

† న త్వావయోర్జల్పనమితి వివరణం యుక్తమ్.

* అత్ర. రతిరహస్యోక్తకరణలక్షణప్రదర్శనస్యానభియత్యాత్. కృత్వన.
'శేషాశ్చైతరణ కాశలప్రదర్శనాదికం రసభంగకారిత్యాదుపేక్ష్య' మితి. స్వీయ
వివృతా ప్రదర్శితమ్.

లక్షణః— (౧) ఏష పంచనట్యం శూర్పణఖాసంవాదః.

సీతా—¹ హా అమృతపుత్ర ఏత్తి అందేగంసణం.

రామః— (౨) అయి విప్రయోగత్ర సే చిత్రమేతత్.

సీతా— (౩) ² జహతహవా దుష్టణో అసుహం ఉప్పావది.

రామః— హంత వర్తమానథివ మే జనస్థానవృత్తాంతః.

లక్షణః— ష. అథేదం రక్షోభిః కచకహరిణచ్చద్వవిధినా

తథావృత్తం పాపైశ్చైవ యథా త్కౌలికమపి,

ఛా. 1 హా అమృతపుత్ర ఏతావత్తే దశ్వరం.

ఛా. 2 యథా తథా వా దుర్జనోఽసుఖముత్పాదయతి.

ధృతపారి యుగం హ్యత్కుల్లము క్రమిదం కరణం; యది తిర్యగుదంచితమూరు
యుగందధతి రమణ రమణి రమణే ఇత్యాదికం ద్రష్టవ్యం; అవిరళితకపోలత్వ
ముపవిష్టయోరేవ సులభమిత్యాస్థితరతి చిశేషయుగపదవికర్త కాఖ్యబంధవిశేష
నూచ్యతే; తల్లక్షణం తు గ్రంథాంతరే ద్రష్టవ్యం; అక్రమేణేతి పురుషాయితం
నూచ్యతే; తచ్చబ్రాహ్మరాని శేనాత్రివిధమపి తత్త్వ బోధ్యం; అత్ర పురుషాయితస్య
'స్వేచ్ఛయా శ్రమిణి కల్లభేదభవ' బుద్ధక్త్యాత్ స్వేచ్ఛైవ నిమిత్తమితి బోధ్యం;
అశిథితత్వాదినా సార్వకాయినోస్సగతం అభ్యతే. అన్యథా ఉభాభ్యామేవ
జాహుభ్యం కిం న స్యాత్; ఏవం కలిపయైరేవ బంధవిశేషై రాత్రేరవసితత్వాద్వి
హూనాం క్రిడావిశేషజాం తద్దేశుభూతాన క్రియాగస్య వా అవిరతత్వాదాత్రి
రేవ వ్యరంసీదిత్యుక్తం; ఇద మేవాభిసంధాయ 'బిందుమాత్రం విశిష్టత' ఇతి కాళి
దాసీనోక్తం; వస్తుతస్తు సల్లాపాదిహామ్యంభోగ ఏవ స్వారస్యమితి సుధియో
విభావయంతు.

౧. ఏష పంచనట్యం శూర్పణఖా సంచాదః రామేణ లక్షణం ప్రతి లక్షణేన
రామం ప్రతి ప్రేమజాదితి ఛా. ౧; 'సఖముఖాత్సంజ్ఞాయామి'తి జీహా నిషేధః;
శూర్పణఖ్యా వచస్పృత్యేతి త్వార్థం; పూర్వదాక్సంజ్ఞాయామగ ఇతి గత్యం;

౨. విప్రయోగాత్ప్రసీతి విగ్రహః; పంచమితి యోగవిభాగాత్సయాసః;

౩. అసుఖం. దుఃఖం.

౨౦. అథేదమితి. అథ వికలకరణైరార్యచరితైః యథా గ్రాహపి నోదతివజ్ర
స్యాపి హృదయం దళతి తథా పాపై రక్షోభిర్జనస్థానే శూన్యే సతి కనకహరిణ
చ్చద్వవిధినా వృత్తం ఇదం త్కౌలికమపి వ్యభిచారిత్వవ్యయః † అథవా అథ

† అత్ర; ఇదం రక్షోభిర్యవైకపదత్వయంగీకృత్యాన్యనర్థవముచితమ్.

జనస్థానే శూన్యే వికలకర్ణైరార్థచరిత్రై

రవి గ్రావా * రోచిత్వపి దళతి వజ్రస్య హృదయం.

౨౮

సీతా—సాస్త్రం. (అర్థగతం) ¹అమ్మో దినానకుమారుడణో ఏ త్రిలింగం
మహాకాళణాదాకిళంశోఆసీ

లక్షణః—(౧) రామం (నిర్వర్ణ్య సాకూతం) అర్థ కిమేతత్ ?

ప. అయం తావద్బాష్పస్థుటిత ఇవ ముక్తామణిసరో

విసర్పక ధారాభిప్లవతి ధరణీం జర్ఘరకణః,

నిరుద్ధోఽప్యైవేగ్మస్ఫురదధగనాసాఫుటతయా

పరేమామున్నేయో భవతి చిరమాగ్ధాతహృదయః.

౨౯

శా. 1 అహో దినకరపలానందన ఏతావన్మమ కారణాల్లాగ్ంత ఆసీత్.

కూర్పణానంవాదానంతరం యథా యేన ప్రకారేణ వికలాని స్వస్వస్థాపార
కూర్పణాని కరణాని చతుర్గాదీని యేషు తథోక్తైః ఆర్యురగితైర్ముగ్ధప్రభృతివ్యా
పారైర్గ్రావాపి కిలాపి గోచరి రోదనం కనోతి; రుదానభ్య ఇతిహ; వజ్రస్థాపి
వజ్రాదశ్యేవాభ్యేవ్య వజ్రస్థాపి హృదయం మధ్యప్రచోగళతి శతధా భిన్నం
భవతి తథా తేన ప్రకారేణ వృత్తమితి సంబంధః; జ్వలన్తా సాపాపై నిత్యోభ్యున్నతా
ఖరదూషణానిః ధానంతరమిత్త్యం; కనః హరిణస్సస్థివిధినా స్వస్థమనుసారీన మౌ
యికమృగవ్యాజకరణేన వృత్తం నిర్మలం ఇదమితి సీతానరణానిశ్చిత్రస్థాపనవ్యో
నిర్దేశః; త్వాదిమితి ప్రతికృత్యుచితి వ్యభవతి గానం జనగాతి; కూర్పణానిత్రం
తరం సీతానరణం విభిన్నానితి భావః; అత్ర గ్రావాపి గోచరిత్యాదికం నాయోగే
యోగకల్పనః; కింతు వాస్తవమేవ; అవిశృంఖలః పరమోనా ఇతి వగుపపత్తే; 'తస్తం
భేయమునాశిలాజలమయీ' త్యాదీనాం ప్రసిద్ధ్యే; గాగచిశేషాలాపేన సీమవర్ణణ
దీపదీపనశిలాద్రవణాదివరుపత్తే; లటా స్ఫురత్వవ్యాపి గోచరిత్యవగమ్యతే.

౧. ఆర్య కిమేతత్; ఏతద్వత్ప్రయాణః;

౨౯. త్రుటితః భిన్నః, అవేగః దుఃఖాతిశయః, అధరశ్చ నాసాఫుటశ్చృతి
విగ్రహే తయోర్ద్వంద్వః; అతో న నాసాశబ్దే ప్రాప్త్యః; అన్నయః అనుమేయః;

'అపి గ్రావా రోచిత్వపి దలతు వజ్రస్య హృదయ' మితిపి పాతో దృశ్యతే;
ఇదం పద్యం గోవర్ధనాచార్యేణాఽర్యసప్తశత్యాం ప్రశంసితమ్; 'భిఃభూతేస్సం
బంధాద్భూధరభూతేన భారతి భాతి; ఏతత్కృతకాయణ్యే కిమన్యథా గోచరి
గ్రావా' ఇతి క్వచిద్వ్యాఖ్యానే దృశ్యతే.

రామః—వత్స.

ప. తత్కాలం ప్రియజనవిప్రయోగజన్తా

తీవ్రోఽపి ప్రతికృతిహంఘరమా విసోఢః,

* దుఃఖాగ్నిర్నసి ఘనర్విషచ్ఛమానో

హృన్మర్మవ్రణ ఇహ వేదనాం తనోతి.

30

సీతా—(౧) ¹హృద్ధి౨. ఆహంవిఅదభూమిం గదేణ రణరణవణ ఆయ్య

ప్రత్యుష్ణా నిఅంత్రాణం పెక్కామి.

లక్షణః—(స్వగతం), (౨) † భవత్వాక్షిపామి, (చిత్రం విలోక్య)

ఛా. 1 చో థిక్ ౨ ఆహమస్మతిభూమిం గతేన రణరణకేనార్యపుత్రకూన్య
మివాత్మానం పశ్యామి.

ఆధ్యాత్మికముదయః గర్భదశబ్దముక్తకంఠః; 'ద్వా శబ్ద' ఇతి ధాతోః కర్తణి క్తః;
శేదం చిత్రకథనం కింతు తాదాత్మికనాస్తవావస్థాకథనమేవ; తత్కాలమిత్యాది
ప్రతివచనానువాదాత్.

3౧. తనోతి. ప్రతికృతిఘ ప్రసిక్రియాను వాంఛయా ఆదరేణ; విపచ్ఛమా
నః స్వయమేవ పరిపాకమృత్తి ఇత్యర్థః; కర్తణః కర్తృత్వవిశేషయా కర్తృవత్క
ర్తణే త్యాదిదేశికేయ గాత్ర శేషదే; ఇదం చ మధ్యపరిన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యా
మశ్లేతి; తనోతి విస్తారః తీత్యర్థః.

౧. భూమిమితీక్రాంతోఽతిభూమిః; ఆత్మాదయ ఇత్యాదినా గతినమాసః;
భావప్రధానో నిశ్శబ్దః; అతిభూమిత్వం గతేశత్యర్థః; వైపుల్యం ప్రాప్తేనేతి
యావత్; రణరణకేన భయసంభ్రమేణ;

౨. ఆక్షిపామి అన్యథో మహాప్రవర్తనేన పూర్వోక్తం విస్తారయామి;

* 'దుఃఖమేవాగ్నిని నాహునదృశభేదహేమిత్యాత్ తయా రూపకమ్; న
తూపమితేనమాసః; తీవ్రత్వరూపమాన్యపర్వప్రయోగాత్. న చాత్ర 'భాష్య
బిః క్వాతింభీరః ఇతి కైయటోక్తావివ ధర్మానరముభయసాధారణమాదాయ పరి
హరణాం ఇతి సాంప్రతమ్; సంభవతి గత్యంతరే క్లిష్టమార్గానుభావనస్యాపహాన
హేతుత్వాత్' ఇతి న్యన్యన్యవ్యవహార మనాశయా.

† 'భవత్వన్యతః క్షిపామి'.

(ప్రకాశమ్) (౧) అతైతన్తన్వంతరపురాణ్య గృథ్రరాజస్య తత్రభవత
స్తాజటాశుపశ్చరిత్రవిక్రమోదాహరణం.

సీతా—(౨) ¹హ తాద నిర్వాహో తువ అపవ్నసజేహా.

రామః—(౩) హ తాత కాశ్యప శకుంతరాజ! క్వ పునస్త్వాన్మశస్య మహా
త స్తీర్థభూతస్య సాధోస్సంభవః ?

లక్ష్మణః—అయమసౌ జనస్థానపశ్చిమః కుంజవాన్మామ దనుకబంధాధి
ష్ఠితో * దండకారణ్యభాగః, తస్య † మముష్యపరిసరే మతం
గాశ్రమపదం, ఇయం శ్రమణానామ సిద్ధశబరీ, తదేతత్పంపానా
మ పద్మసరః.

సీతా.² వృక్షేణ విచ్ఛిన్నామరిసధీరం అయ్యన్తు త్రేణముక్తకంఠం పరుణ్ణం ఆసీ.

రామః—దేవి రమణీయమేతత్పద్మసరః.

ప. ఏతస్మిన్తదకమల్లి కాక్ష పక్ష

వ్యాధూతస్సుర మరుపుండరీకాః,

హ. ¹హతాత నిర్వాహో స్వహృదపశ్యన్నేహః.

హ. ²అత్ర కిం విచ్ఛిన్నామర్షదైన్యహర్యపుత్రేణ ముక్తకంఠం ప్రరుదిత
మాసీత్.

౧. అశ్యో మమర్తన్వంతరం; మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సహసః; దిన్య
యగ్రకసప్తరీహ్య; మన్వంతరాత్పురాణస్యేతి విగ్రహః; సుప్నపేతి సమాసః;
తాతజటాయామః; పితృసఖత్వాత్తాతవ్యపదేశః; పరిత్రం సద్యస్త్రం విక్రమః
కార్యం తయః ఉదాహరణం చిత్రే తేఖనమిర్విరళః;

౨. నిర్వాహోస్సంభవతః ;

౩. కాశ్యప కశ్యపపుత్రః; తీర్థభూతస్య హితోపదేష్టుః.

౩౧. ఏతస్మిన్మితి. † సుదేన కలః మధురాశ్య క్తమాజితధ్వనిః యేషాం తే తథోక్తాః
తథావిధానాం మల్లికార్జుణాం హంఃవిశేషణాం పక్షైర్గర్భద్యుగ్వాధూతాః

* 'దండకారణ్యేత్వస్య దండకేత్వరన్వం దండకారణ్యమ్; దణ్డస్య రాజ్ఞో విష
యస్య కాపాదరణ్యత్వప్రాప్తితి పారాణికం వచన'మితి కైశ్చిన్వివరణం కృతమ్.

† 'మృశ్యమాకపర్వసే' ఇతి సాతాన్తమ్.

‡ 'మదోక్మటో మదకల' ఇతి ప్రసిద్ధార్థం విహాయాం క్షేతో విధలః.

బాష్పాంభః పరిపతనోద్గమంతరాశే

సందృష్టాః కువలయినో మయా విభాగాః.

30

కంపితాః స్ఫురంతః ఉరవో దండా యేషాం తాని పుండరీకాణి యేషు తే తథోక్తాః
 కువలయినశ్చ విభాగాః ప్రదేశాః బాష్పాంభసః పరిపతనోద్గమయారంతరాశే మయా
 సందృష్టాః సమ్యగ్దృష్టాః న క్తం దివం నిరంతరం దృష్టా ఇత్యర్థః; తథాహి. కువల
 యిన ఇత్యత్ర ప్రశంసాయాం మతుసా ప్రశస్తకువలయాయుక్తా ఇతి లాభేన రాత్రా
 దృష్టా ఇతి నూచ్యతే; మదకలేత్వాదివిశేషణేన చ దివా దృష్టా ఇతి నూచ్యతే;
 * కేచిత్తు మదకలమల్లి కాక్షపక్ష్యాభ్యామూతస్ఫురదురుదండపుండరీకా ఏతస్మిన్వి
 భాగాః బాష్పాంభః పరిపతనోద్గమంతరాశే కువలయినో దృష్టా ఇత్యవ్యయముక్త్యా
 బాష్పాంబు ప్రసరణమలిసికృతపుండరీకాః విభాగాః కువలయినంతో దృష్టా ఇత్యర్థ
 మాహుః; పతే తు మదకలమల్లి కాక్షపక్ష్యాభ్యామూతస్ఫురదురుదండపుండరీకాః కువ
 లయినశ్చ. విభాగాః విభజ్యంత ఇతి విభాగాః పరస్పరాసంక్షీర్ణ ప్రదేశాః బాష్పాంభః
 పరిపతనోద్గమంతరాశే సందృష్టా ఏకీకృత్య దృష్టాః సమీకృతీకారే; అవిభాగేన
 దృష్టా ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః; ఇతరే తు సమముజీయమేతత్పద్మసర ఇత్యుక్తం త్వయా,
 తత్ప్రథమపపద్యతే? విరహాద్దీపకకలహజితయుక్తహంసాధిష్ఠితపుండరీకయుక్త
 స్య సరసో ద్రష్టుమశక్యత్వాదిత్యత్రాహ-ఏతస్మిన్నిలి. సుత్ అకలేతి పదచ్ఛేదః, మదితి
 చ పంచమ్యేకకవచనం పృథక్పదం సమస్తం నా, సుత్ మన్నిమిత్తం విరహవ్యథాతుర
 మద్దేహోఽత్యర్థః. న విద్యతే కలః హజితం యేషాం తేషాం మల్లికాక్షాణాం హంస
 విశేషాణాం పక్ష్యేభ్యామూతాని గాఢంకంపితానియాపత్సకంకంపితానిలియావత్.
 అతఏవ స్ఫురదురుదండాని నివృత్తగారతఃసూ చలదురుదండాని పుండరీకాణి యేషు
 తథోక్తాః; కువలయినః పుండరీకవద్దినావికాసాద్యభావేనాకించిత్కరత్వాత్, హం
 సైరవ్యాధూతతయా కువలయసత్తామాత్రంతః ఏతస్మిన్విభాగాః; బాష్పాంభః పరి
 పతనోద్గమంతరాశే సందృష్టాః సమ్యక్ దృష్టాః పరిహాససంభావితత్వదవస్థితి
 రేకనిశ్చయ పర్యంతం దృష్టా ఇత్యర్థః. నివృత్తోపప్లవతయా సమ్యక్ దృష్టా ఇతి భా
 వః; మల్లికాక్షాః ఖలు విరహోద్విగ్నస్య మమ కృతే స్వయం విరహాద్దీపకాని పుండ
 రీకాణ్యుప్యవాశయక్ తతో ౭ హం నివృత్తోపప్లవతయా నాంతరీయకత్వదవస్థితిసంశ

* 'కువలయిన ఇత్యత్ర కేచిద్విధేయసమర్పకత్వమభిప్రాయని; వదన్తి చ
 తథాత్వం బాష్పవ్యరధానేన దృశోః; తత్తు తత్పరిపతనోద్గమస్తరాలభనం దర్శన
 మభిదధతా కవినాంగీకృతమిత్యభిప్రాయః' ఇతి కేషాంచిత్రస్వాదయానామక్తిః.

లక్షణః—అయమారోఽహనూమాన్.

సీతా—(౧) ¹ఏసో చిరనిర్వాణజీవలో అపచ్ఛర్ధరణగురూపఆరీ మహాణు
హాహో.

రామః—చ. దిష్ట్యా సోఽయం మహాబాహురంజనానందవర్ధనః,
యస్య వీర్యేణ కృతినో వయం చ భువనాని చ. 3౨

సీతా—(౨) ²వచ్ఛకుసుమిదకదంబతండవిదబరిహిణో కింశామహేట

భా. 1 ఏవ చిరనిర్వాణజీవలోకస్య ప్రత్యుద్ధరణగురూపకారీ మహాసుభావః.

భా. 2 వత్స కుసుమితకదంబతండవిదబరిహిణః కింశామధేయోఽయం గిరిః ?
యత్రానుభవసాభాగ్యమాత్రపరిశేషధూసరితః కీ మూర్ఖం స్వయా ప్రయదితోఽ
వలంబితస్తరుతతే ఆప్యపుత్రోఽభిలిఖితః.

యనివృత్తిపర్యస్తం తాత్ విభాగాత్ దృష్టవానితి భావః; యుక్తం చైతత్; విరహా
భిన్నం రామం ప్రతి మల్లికార్జుణం - 'అపిగ్రవా రోదీతి' తిన్ద్రాయేన కరుణా
యాస్సంభవాత్; దృష్టచక్రవాకకాపదర్శనం చక్రవాకకాపదాతా రామోఽ
స్తాకమపి కదాచిచ్ఛాపం దద్యాదితి భీతిసంభవాచ్చ; 'కంఠేఘ స్ఫులితం గతేఽపి
శిశిరే పుంస్కీలీనాం రుతిమిత్యాదౌ తిరక్చామపి విరహీజనానురోధప్రసిద్ధశ్చేతి
వదంతి.

౧. నిర్విణ్ణేతి పాశే నిర్విణ్ణస్య జీవలోకస్య; చిరాన్నిర్వాణం నిష్పాదితం
యత్ జీవలోకప్రత్యుద్ధరణం తేన గురూభావభావే తథాహపకరోతీస్యపకారీ, దశ
మాః పరిమితరావణగృహవాసస్యాతిథూయస్తాభిసంధినా చిరేత్యుక్తం; తదా స్వస్య
మగ్నతయైవ జీవలోకస్య వగ్మతాసంభావనయా స్వోద్ధరణేనైవ తదిద్ధరణసమీప
వనయా చ జీవలోకప్రత్యుద్ధరణేత్యుక్తం.

3౨. దిష్ట్యాత్వానందే; యస్య వీర్యేణాత్వాది; వయం లక్షణభరతశత్రుఘ్నసీతా
ఽభీషణగుగ్రీవవానరా అహం చేత్యర్థః. కృతినః సుకృతినః, యద్వా కృతముపకారః
తద్వంతః ఉపకృతాచత్యర్థః. అన్యోన్యవృత్తాంతకథనం సీతారామయోః స్వానందధా
నప్రయుక్తసీతావిరహపరిహారేణ లక్షణస్య వహ్నిప్రవేశపరిహారేణ భరతశత్రు
ఘ్నయోః శరణాగతస్వపరిగ్రహసిద్ధాంతకథనం విభీషణస్య సఖ్యోత్పాదనం
గుగ్రీవస్య మధువన భంగాపరాధనివారణం వానరాణాం స్వానీతసంజీవనాద్వాదిహ
భువనానాం చ కృతిత్వ మితి యథామథమాహనీయం.

౨. కదంబో వృక్షవిశేషః. బర్హిణో మయూరః, అనుభావః ప్రభావః. సో

రామః—(౧) చల్ప అచిరసంపాదనీయో దోహద ఇతి సంప్రత్యేవ గురు
భిస్సందిప్తుం, తదస్థలితో^౧ పసంపాతం రథముపస్థాపయ.

సీతా—¹తుమ్మేహింవి ఆలంబద్యం.

రామః—అయి కఠినే! కిమేతదపి వక్తవ్యం?

సీతా—²తేనహి పిలం మే.

లక్ష్మణః—యథాజ్ఞాపయత్వా^౩ర్థ్య ఇతి (నిష్కా-౧౦తః)

రామః—అయి ప్రియే! ఇతో^౪ వాతాయనాపవరకే ముహూర్తం సంవిష్టా
భవ.

సీతా—⁵ఏవం చూడు, ఓహరిజ్జమ్మిలు పరీసమజణిరా^౬ ఏణిద్దావ.

రామః—తేన హి నిరంతరమలంబస్య మామత్ర శయనాయు.

ప. జీవయన్నివ ససాధ్వస శ్రమస్వేదచింతనరథిశంతమృగ్ధృతాం,
బాహురైందవమయూఖచుంబిశస్సందిపంప్రమణిహరవిభ్రమః.

(౨) తథా కారయక్ (సానందం) ప్రియే! కిమేతత్ ?

చా. ¹యుష్టాభిరప్యగంతవ్యం.

చా. ²తేన హి ప్రియం మే

చా. ³ఏవం భవతు; అపహ్రియే ఖలు పరిశ్రమజనితయా నిద్రయా.

౧. వత్సాచిరేత్యాది. ఏష గూఢబీజప్రకాశనాదుద్భవః.

౩౪. జీవయన్నితి. సాధ్వసం భయం; అధికంతం కంఠే ఇశ్వర్యః. ఇందోరిమే
విందవాః చంద్రమణిశ్చంద్రకాంతశిలా; జీవయన్నర్పతామివేత్స్యవ్యయః. ఇవ శబ్దః
ఈవదర్థకః. జీవయన్నితి చలత్కణహేనో^౧రితి శతృప్రత్యయః, తథా చ మత్సంజీవ
సఫలకం యదీషదర్పణం తత్కర్తృక్రియతామిత్యర్థః. అతపివై తద్విరహేన జీవేయం
క్షణమపీత్యుక్తం; ఆత్మ విందనేత్యాదినా సాదృశ్యముక్త్యా జీవయన్నితి విశేషసా-
క్ష్యత్వతిరేకాలంకారః. 'వృత్తిరేకో విశేషశ్చేనుపమానోపమేయయోరి' త్యుక్తే.

౨. తథాకారయన్నితి సహజలజ్జాజడవృశఇతి వక్ష్యమాణిరీత్యా తస్యాం
లజ్జావిష్టాయాం సత్యాం స్వయమేవ తథాకారయనిత్యర్థః. పూర్వోక్తశ్రమవశాద్వా-
స్యమేవ తథా కారయన్నిత్యుక్తం.

ప. వినిశ్చేతుం శక్తో న సుఖమితి హా దుఃఖమితి చా

ప్రమాహా నిద్రా వా కిం విమనస్స కిం మదః ?

తవ స్మర్శే స్మర్శే మమ హే పరిమూఢేంద్రియగణో

వికారశ్చైతన్యం భ్రమయతి సమున్మీలయతి చ.

3౫

౩౫. వినిశ్చేతుమితి. అత్ర త్యసుఖదుఃఖశబ్దౌ ప్రియాప్రియమిత్రశత్రుసంశ్లేషాది జన్యమానససుఖదుఃఖపరా న కారీరసుఖదుఃఖపరా, మదవిమనస్వయోః పృథగ్గ్రహణాత్; సుఖదుఃఖయోర్విరూపమానసత్వవిభాగస్తు కర్తృణి చ యేన సంస్పర్శాత్కర్తృశరీరసుఖమితి సూత్రతద్వాద్యాభాసయోస్సవ్యుత్పత్తిః, అత్ర సీతే ఇతి సంబద్ధ్యంతమధ్యాహార్యం; తవేత్యక్షే. తథాచాముఖ్యః. హే సీతే తవ స్మర్శే స్మర్శే త్వదీయయావత్స్మర్శేషు పరిమూఢః స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థః ఇంద్రియగణశ్చేతసరాదీంద్రియసమాహారో యేన స తథోక్తః మమ వికారః అంతరాపస్తావిశేషః చైతన్యం అంతఃకరణావచ్ఛిన్న చైతన్యం జీవచైతన్యమితి యావత్. అద్యైతవత్ ప్రక్రియయైతదుక్తం; మదంతరాత్తాన మితి ఫలితోఽర్థః భ్రమయతి ఘూర్ణయతి; ప్రతిహతయా భాసమానస్పక్ త్వాజం కళాతి; సమున్మీలయతి చ అనుకూలతయా భాసమానస్సన్నలాసయతి చ; అయమిత్యధ్యాహార్యమ్. అయం వికారః సుఖమితి వినిశ్చేతుం న శక్యః దుఃఖమితి చా వినిశ్చేతుం న శక్యః. ప్రమాహా వా ప్రకృష్టమూర్ఖత్వేన సంశయతుం యోగ్యః, నిద్రా వా సుషుప్తిత్వేన సంశయతుం యోగ్యః. విమనస్స కిమి? విషేణ విసర్వ్యత ఇతి విగ్రహాః. కర్తృణి ఘోః; విషప్రసరణజన్యత్వేన సంశయతుం యోగ్య ఇత్యర్థః. మదః కిమి? మదత్వేన సంశయతుం యోగ్య ఇత్యర్థః. అస్య వికారస్య స్మర్శజన్యత్వాత్, పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్తక్షోభకారత్వాచ్చ తథావిధకాత్ర వాఙ్స్మర్శజన్య మానసదుఃఖత్వేన సంశయయోగ్యత్వం; ఏనం స్మర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్తోల్లాసకారత్వాచ్చ తథావిధమిత్రాదస్పృశజన్యమానససుఖత్వేన సంశయార్హత్వం; భవతి చ మిత్రాదిస్పృశజన్యసుఖం పరిమూఢేంద్రియగణం; నీలిం ప్రతిప్రణిహితే తు కరే ప్రియేణ సఖ్యశృపామి యది కించిదపి స రామిత్యక్షే ఏనం స్మర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్తక్షోభకరత్వాచ్చాస్యదండాద్యభీమాతిజన్య పరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్తక్షోభకరత్వ విషమూర్ఖప్రాణసంచారరూపమూర్ఖత్వేన సంభావనార్హత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్మర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాదంతరాత్తానుకూలత్వాచ్చ మృదుతిరతలాదిస్మర్శజన్యత్వ నివృత్తేంద్రియవ్యాపారత్వపరమాత్త సంపరివ్యంగ ప్రయక్తసుఖరూపత్వవిశిష్టనిద్రాత్వేన సంశ

సీతా—¹తిరప్పసాదా తుష్టే, కింవద్ధనాణిం అచ్చరితిం ?

రామః—చ. మ్లానస్య జీవకుసుమస్య వికాసనాని సంతర్పణాని సకలేం

ద్రియమోహనాని.

ఏతాని తే సువచనాని సరోరుహక్షి ! కర్ణామృతాని మనసశ్చ

రసాయనాని.

3౬

శా. "స్థిరప్రసాదా యూయం, కిమత్రే దాసీమాభ్యర్థం ?

యార్జ్యత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వాత్పరిమూఢేంద్రియగణత్వాదంత
రాత్మప్రతిహత్యాచ్చ తథావిధ విషస్పర్శజన్య వికారత్వేన సంశయార్జ్యత్వం; ఏవ
మస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వపరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్తానుకూలత్వైః
తథావిధమదత్వేన సంశయయోగ్యత్వం మదస్య హి క్షీరసుగాద్యాప్యానుకవస్తాన్వ
యత్తత్వాత్స్పర్శజన్యత్వం పరిమూఢేంద్రియగణత్వమంతరాత్తానుకూల్యం చ;
తదుక్తం—'మదిరాదికృతో మోహవార్షవ్యతికరో మద' ఇతి; సర్వమిదం సీతాయా
భోగ్యతాప్రకర్షే తాత్పర్యమావిష్కరోతి; హిశబ్దః ప్రసిద్ధా; తథా చ మదీయో
వికార స్వయాపి జ్ఞాయతి ఏవేతి వ్యజ్యతే.

౩౬. మ్లానస్యేతి. మ్లానస్య హర్షక్షయవతః జీవకుసుమస్య జీవ ఏవ
కుసుమం తస్య వికాసనాని వికాసజనకాని హర్షోత్పాదకాని; సంతర్పణాని
తృప్తిజనకాని భోగ్యాంతరాపేక్షానుత్పాదకాని; అతిఏవ సకలనామింద్రియాణాం
మోహనాని స్వస్వవ్యాపారలిరోధాయకాని కర్ణయోరమృతాని యథా ఆమృతిస్య
దృష్ట్యా తృప్త్యంతితి దర్శనమత్రేణ తృప్తిజనకత్వం తద్వదేషమర్థ పర్యాలోచనం
వినాపి రిమణీయత్వమితి భావః. మనసశ్చ రసాయనాని, రసాయనం నామ అనేక
రసవస్తుసముదాయాత్ క వస్తువిశేషో బాహ్యే ప్రసిద్ధః. బహువచనేనానేక
రసాయనసదృశానీతి వ్యజ్యతే; కించ యథైకరసాయనవస్తాన్వాదనేన సర్వే
షాం రసానాం తిక్రోపలంభః ఏవం శబ్దాంతరశ్రవణ జన్య సుఖానామే తద్వ
చన్దైర్లాభ ఇతి వ్యజ్యతే; ఆపిచ యథా రసాయనస్య రసమయత్వాద్భోగ్యత్వం
బోధకతాత్కత్వాద్భోగనీయతరకత్వం చ ఏవమేతేషామపిప్రియత్వం హితత్వం చేతి
వ్యంజయితుం రసాయనత్వోక్తిః. సరోరుహక్షితి. సరోరుహైరర్జ్యోరాయ తత్వ
విఫులత్వాభ్యాం సాదృశ్యమభిప్రేతం; ఏవం చ స్వస్థాపి స్వవచనవైలక్షణ్య
ప్రయుక్త విస్తయాతిశయాచ్చక్షుషో రాయతత్వ విఫులత్వయోర్విగ్రహణీభావ ఇతి
భావః. తే సువచనాని, స్వకీయ వచన వైలక్షణ్యాలిశయేన సీతాయాస్వవచనేషు
స్వీయతా సంశయస్సాన్వదితి త ఇత్యుక్తిః. సుశబ్దేన సీతావచనేషు స్వేతాదృశం

సీతా—(౧) ¹పిఅంవద *వహి సంవిసమ్మ.

రామః—(౨) †అపి సందేష్టవ్యమ్?

ప. ౭ వివాహసముయాద్యౌ హే వనే శైశవే తదను యోవనే పునః,
స్వాపహేతురనుపాశ్రితోఽన్యయా రామబాహురుపధానమే
ష తే. ౩౭

సీతా—‡ (నిద్రాంనాటయతి). ²హృద్ధిఅత్యుత్తత ఇతి స్వపితి.

రామః—§ కథంప్రియవచనా వత్ససి ప్రసుప్తివ? (నిద్రార్థం సన్నేహం)

ఛా. 1 ప్రియంవద ఏహి సంవిశావః.

ఛా. ²హృద్ధి అత్యుత్తత.

సాభాగ్యం నానుభూతపూర్వమితి వ్యభ్యతే; “క్షణేక్షణేయన్నవతాముపైతి తదేవ
రూపం రమణీయతాయః” ఇతి న్యాయేన స దోషోఽయం.

౧. ప్రియంవద ప్రియవాదికా; ప్రియవశేవదః ఖచ్; సంవిశావః. ని. “స్వ
ప్నస్సంజే” ఇతియరః.

౨. అపి సందేష్టవ్యం; సందేశ ఉక్తిః భ్రుకుటిభటోఽహం నూచయితవ్యః,
కిమర్థ ఉక్తిప్రయాస ఇతి భావః. యద్వా యథాశ మసక్రియా యాముపధానాదీనా
ముపకరణత్వం తద్వన్తమాపితి విధిః కిమర్థ ఇతి భావః.

౩౭. ఉపకరణత్వమేవాహ—౭ వివాహేతి. వివాహసముయాదారభ్యేత్యర్థః
గృహేశైశవేయోవనేచ స్వాపహేతుః వనే పునర్యావనే స్వాపహేతురిత్యన్వయః;
న తు యథాసంఖ్యం; అన్యయానుపాశ్రితః స్వాపహేతురియానుపాశ్రిత ఇతిర్థః.
అతః “జాప్తం పరమనారీణాం భుజైః పరమసుందరైః” ఇతి సేన స విరోధః;
తత్ర చేదివిధయా సంవాహనే తాత్పర్యాత్; ‘స రామః పరదారాన్వై
చక్షుర్భావ్యమపి పశ్యతీత్యుక్తే. మద్భాచురుపధానమిత్యుక్త్వా రామబాహురి
త్యుక్తిః ప్రసిద్ధిద్యోతనార్థా “ఉపధాయ భుజం తస్య” ఇత్యాది వచనాత్.

* అత్ర-పిఅంవద స ఇస్సమ్, ఇతి శయనాయ సమంతతో నిరూపయతి.

† రామః—అయి కిమస్దేష్టవ్యమ్.

‡ సీతా—నిద్రాం నాటయంతీ, అర్థివదం అయ్యుత్తత అర్థివదమ్. ఇతి స్వపితి.

§ రామః—కథమిత్వాది.

ఇతి సాంప్రదాయకః పాతః, తత్రత్యస్తు పాతః పూర్వోత్తరసంగతివికలః.

ప. ఇయం గేహే లక్ష్మీరియమమృతవర్తిర్న మనమోరసాసస్యా
 స్పృహ్యో వపుషి బహుశశ్చందనరసః,
 అయం బాహుః కంఠే శిశిరమస్పృహో మాక్తికసరః కిమస్యాన
 ప్రేయో † యది పరమసహ్యస్తు విరహః 3౮
 ప్రతిహరీ, (ప్రవిశ్య) ¹ దేవ్య ఉవట్టిదో ౨

రామః—అయి కః ?

ప్రతిహరీ—(౧) ² అసన్నపరిచరట దేవ్యస్య దుష్టుహో.

ఛా. 1 దేవ ఉపసితః ౨.

ఛా. 2 అసన్నపరిచారకో దేవస్య దుష్టుభిః.

3౮. ఇయమితి. ఇయం గేహే లక్ష్మీః లక్ష్మీసదృశీ ఇయమమృతవర్తిర్నయన
 యోః తద్వన్మయనానందకరీత్యర్థః; కిమేతత్పర్యంతామధావశేన విశదీయమేవ య
 త్కించినమపర్యాప్తమిత్యాహ-అసావస్యాఇతి, వపుషి. ప్రసిద్ధచందనవ్యాఘ్ర
 త్రిః; అస్యాః కిం న ప్రేయః ఏతత్సంబంధి కిం న ప్రేయః సర్వమపి ప్రేయమేవేత్య
 ర్థః; అత్ర సీతాపేక్షయా తత్సంబంధ్యేన ప్రేయమితి రామచంద్రమతమితి కవేగా
 శయోఽవగమ్యతే. ఉపసంహారే కిమస్యా న ప్రేయ ఇశ్యక్తత్వాత్; ఇతరథా కథ
 మేషా న ప్రేయసీత్యవశాత్; భర్తృమీధశ్చ “మనసిజరుజం సావాదివ్యా నుమా
 అమహాహితుం రహసి రఘుయేవారభా వాతదాశ్రమిణీ కథే”త్యాహ-అత్ర రామ
 బాహురపధానమితి సీతాం ప్రతిస్వబాహోరుపధానత్వముక్త్వా అయం బాహుః
 కంఠే శిశిరమస్పృహో మాక్తికసర ఇత్యుక్తం రామేణ; తదిదం వై లక్షణ్యాతిశయకా
 ర్యం; అత్ర ఇయం గేహే లక్ష్మీరిత్యాదిభిరేకస్యా ఏన సీతాయా గృహవిషయే దీప
 కలికాకార్యకరత్వం చక్షుర్విషయే జ్యోత్స్నాదికార్యకారిత్వం వపుషి చందనకా
 ర్యకారిత్వం కంఠే హారకార్యకారిత్వం చ వ్యజ్యతే; రూపకముల్లేఖో వా.

౧. అసన్నపరిచారకః అంతరపరిచారక ఇత్యర్థః; దుష్టుభిః తన్నామా అపసర్వ
 శ్చరః ప్రయుక్తః న తు వాస్తవ ఇత్యర్థః. రణరణకదాయిసీ భయతోభకారిణీ విరహా
 భావనా వియోగధ్యానం చిత్రదర్శనాదితి స్మరణపాతురుక్తః; స్వప్నే నిద్రాయాం
 ఊర్ధ్వగం వచనాదిప్రయత్నం; ఉద్యోగమితి పాలే తు భయమిత్యర్థః; అంగమస్యాః
 పరామృతకా; ఏతేన ఉపరితనశ్లోకస్యాపత్వవిషయకత్వకుకల్పనా పరాస్తా; తథా సతి

† అత్ర-‘యది పునరసహ్యో న విరహః, ఇతి పాశాంతరమ్.

రాముః—(స్వగతం) శుద్ధాంతచారి దుర్ముఖః సమయాపారజానపదేష్వప
సర్వః ప్రయుక్తః.

(ప్రకాశమ్) అగచ్ఛతు.

ప్రతిహారి (నిహ్నాంతః)

దుర్ముఖః (ప్రవిశ్య)

(స్వగతమ్.)¹ హా కహంచాణిం సీదాదేవిం అంశరేణ ఏరిసం అచింతణిజ్జం
జణాపవాదం దేవస్వస్య కహాశస్సం! అహవా నిటటుఖు ఏరిసో మంద
భాఅస్స.

సీతా—² అయ్యపుత్ర సోమ కహింసి.

రాముః—అయే వైవ రణరణదాయినీ చిత్రదర్శనాద్విరహభావనా
దేవ్యా స్వప్నోద్వోగం కహోతి అంగమస్యాః పరామృశన్.

ప. అద్వైతం సుఖదుఃఖయోగమగతం సర్వాస్వవస్థాసు యద్వైతా
మో హృదయస్థి యత్ర జరసా యస్మిన్నహరోగ్యం సః,

చా. 1 కథమిదానిం సీతామంతరేణేవృత్తమచింతనీయం జనాపవాదం దేవ
స్య కథయిష్యే; అథవా నియోగః ఖచ్ఛీద్యతో మందభాగ్యస్య.

చా. 2 ఆర్యపుత్ర సామ్య మత్రాపి?

ఉదరమస్యాః పరామృశన్నితి వక్తవ్యత్వాత్తే, న చ మయైవాదౌ జ్ఞాతః కరతల
పరామర్శకలనాత్ ద్విధా గర్భగ్రంథిరితి వక్ష్యమాణామవాదస్య పురఃకరణసాపేక్ష
తయా త్ర త్యాంగశబ్దస్య తద్విశేషోదరపరత్వం కవేస్సమృతమితి వాచ్యం; తత్ర సహజ
లజ్జాజడదృశ ఇతి జాగరప్రతీతేరత్ర చ సుషుప్తి ప్రతీతేస్తదయోగాదితి ధ్యేయం.

3౯. అద్వైతమితి. యత్సర్వాస్వవస్థాసు సుఖదుఃఖయోగదైవతమనుగతం;
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తాసౌసర్వావస్థాసు యే సుఖదుఃఖే తయోస్సంబంధి యదద్వైత
మభిన్నత్వం తదనుగతం తద్విశిష్టమిత్యర్థః; సర్వాస్వవస్థాస్యభిన్నసుఖదుఃఖత్వాపా
దకమితి భావః; ద్వయోర్భావో ద్వితా సైవ ద్వైతం తదభావస్తద్వైతం; ఇదమే
వా ద్వైతం చక్రవాకమిసునవర్ణనవ్యపదేశేన ఘనకవినా వ్యాఖ్యాతం; 'ఘక్తం న
ద్విమృతాశయోర్న మధునోః షీతం ద్విరాజీవయోస్సుప్తం న ద్విపలాశయోరవిరళం
సంజ్ఞిష్టయోర్యద్యపి; పర్యాయాత్సమయద్యయేన విరుతం భిన్నప్రయత్నేన వా మూర్తి
ద్వైతవశానన్తర్హి ఘనమిత్యద్వైతమేవానయోరితి; పర్యాయాదితి పర్యాయశబ్ద

కాలేనావరణాత్పరిణతేయత్ప్రేమసారే స్థితం

భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథమప్యేవం హి తత్సార్వభౌమే.

మంతరాభివ్య న విరుతిమితి ల్యబ్ధోపే పంచమీ, వ్యాఖ్యేయా; నాతస్సుమయద్వయ ఇత్యసేన పానరుక్త్యం; యత్ర యస్మిక్ దాంపత్యే; హృదయస్య గురువలక్లిప్తస్య మనస ఇత్యర్థః; * విశ్రామః శ్రమాపనాయకసుఖవిశేషానుభవః; అత్ర విశ్రామ ఇత్య పాణినీయం; నోదాత్తేతి వృద్ధిప్రతిషేధాదితి వైయాకరణాః; శ్రీహర్షస్తు 'విశ్రామా విశ్రమశ్చేతి ద్విరూపకోశోక్తవాక్; యస్మిక్ దాంపత్యే; రసః స్పృహ జరసా జరయా అహర్యః హర్తృమశక్యః; యద్వా యస్మిక్ సతి రసః ఆహ్లాదః జరసా అహర్యః. యత్ ఆవరణాత్పరిణతే. పదద్వయమిదం; వరణం వివాహః అత్యయశ్చ రీరపాతః వరణం చాత్యయశ్చేతి సమావారద్వంద్వః ఆవరణాత్పరిణతే వరణాత్పరిణతే మభివ్యాప్యేత్వర్థః; వరణమారభ్య శరీరపాతపర్యంతం వర్తమానేన కాలేన పరః తే ఉపచయం వ్రాప్తేప్రేమసారే ఉత్క్లిష్టప్రేమణి నీతిం స్థిలిమత్; 'మాలత్యాః ప్రథ మావలోకదవనాదారభ్య విస్తారిణో భూయః స్నేహవిచేష్టితైర్నృగదృశో నీతస్య కోటిం పరాం' పరాం కోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధికత ఇత్యాదిసమాసార్థకం కాలేనావరణాత్పరిణతేయత్ప్రేమసారే స్థితిమితి వాక్యం వేదతస్యం; కేచిత్తు ఆవరణాత్పరిణతే ప్రతిబంధకనివృత్తిరితి వ్యాచక్షిత్; ప్రేమ ఉత్క్లిష్టత్వం చ పర కీయావేశ్యయోరుపపత్తివైశ్విక ప్రేమావేషియా; తస్య సుమానుషస్య దాంపత్యస్య; 'సుమానుషం తు దాంపత్యమిత్యభిధానాదితి ప్రాంచః ప్రాహుః. అతివ వేదద్విక్రూతి భూతిదాంపత్యప్రకరణానుగుణాద్వశేషణస్వారస్యాచ్చ తచ్చబ్ధేనదాంపత్యేలభ్యేను మానుష్యస్యేతి తద్వశేషతయా యోజనీయమ్; శోభనో మానుషో యే నేత్యాహుః; శ్చి త్తు సుమానుషస్య సౌజన్యస్యేత్యాహుః; కథమపి సర్వప్రకారేణాపి 'తత్ప్రేసిద్ధం; ఏ కం మఖ్యం; భద్రం ఔమం ప్రార్థతే; ప్రకరేణ యాచ్యతే అభిలష్యతే వా; అత్ర

'విశ్రామః సైర్భర్యశ్రమాపనోదః' 'అస్తిర్భవన్తివశోఽప్రయంజ్యమానోఽప్యస్తీతి మహాభావ్యకారవచనాదస్తీతి సంబధ్యతే; భవన్తితి. అటః ప్రాచాం సంజ్ఞా విపూర్వాచ్చాప్రిమ్యతేర్షో రూపమ్; 'నోదాత్' పదేశస్యమాస్తస్యానాచమే' రితి పాణినీయ వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి 'వశ్రమాశేతి చాస్త్రీవాక్యకరణాన్విదిమభిప్రయనః కవయః ఏవం బహులం ప్రయంజతే; యథా 'నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రా మహేతో' రితి కాలిదాసః, 'విశ్రామాయ వ్రజతి చగమం కైలమావ్యాసలక్ష్మీ' రిత్యన్యశ్చ' ఇతి శబ్దవిభిః కైశ్చిత్సప్రబంధే ప్రపంచితమ్.

దురుఖి:—(1 ఉపసృత్య) జేమ ౨ దేవో.

రామః—బ్రూహి యదాపలబ్ధం.

దుర్ముఖి—²ఉపస్థిమంబి దేవ్యం పోరజాణవదా, జహా, విసుమరిదా
అమ్మే. మహారాతిం దసరహం రామప్వేణ త్తి.

రామః—అర్థవాస ఏమః. దోషం తు తావత్కథయ, యేన ప్రతిపత్తిః
యశ్చే.

దుర్మఖః—(సా.సం) ³సుతాదు దేవో (౧) (శ్లో ౧.౧.౧)

రామః—అహహ తీవ్రసంభోగో వాగ్విజ్రః ఇతి (మూర్ఛా)

ద-రు ఖః—⁴సమా ససిదు ౨ దేవ్యో

రామః - (సహాశ్చర్యే)

ప. హాహా ధిష్టిగృహవాసమాషణం య

ద్వైదేహ్యః ప్రశమితమద్భుతైరుపాగ్మైః,

చా. ¹జయతు ౨ దేవః.

శా. : ఆపస్తంబుని చీకం పొరజాగపదాః, చిన్తామయం మహారాజం దశ
రథం రామచర్యతి.

చా. కృష్ణాతు దేవః.

భా. 4 సమాశ్చ సీతు ౨ దేవః.

హియస్తాత్ సుమాసువన్య భద్ర మేకం ప్రార్థ్యతే తిస్తాత్ వైవ రణరణక దాయనీత్యా
ది పూర్వేణాన్యాయః; 'అనర్థశంకీని బంధుమిత్రహృదయానీ' తిన్యాయే నేతి భావః;
ప్రేమ సారేశ్శీతిమిత్య సేన మధుకటాహనిశీః పురసాలఫలసాదృశ్యం వ్యజ్యతే; అత్ర
ఫలవివయకాత్పుక్యప్రతిపాదనాదారంభ ఉక్తః; 'దౌత్సుక్యమాత్రమారంభః
ఫలలాభాయ భూయస' ఇతి.

౧. కర్ణావలిమిషతి. 'త్రైశ్చిత్తేన విజ్ఞాయః పశ్చాద్భూత్యః ప్రసంగతః; కర్ణావలిమిషతి' అనుటయే కావ్యబంధ ప్రయోజ్యత' ఇత్యుక్తతాత్పర్యం.

౪౦. హేతి. పరగృహవాస ఏవ దూషణం నాన్యదితి భావః; ఆలర్కం
అలర్కః భ్రాంతః క్వా తత్త్వంబంధి; సర్వతః ప్రసృతం ఏకత్ర స్పర్శః కాలాంతరే
సర్వతః ప్రసరిణమితి భావః.

ఏతత్తత్పునరపి దైవదుర్విపాకా

బాలర్కం విషమివ సర్వతః ప్రస్తుతమ్.

౪౦

తత్కిమత్ర మందభాగ్యః కరోమి? (విమృశ్య సకరుణం అథవాకి
మన్యత్?)

ప. సతాం కేనాపి కార్యేణ లోకస్యాధానం మతం,

† కర్తూరితం హి తాతేన మాం చ ప్రాణాంశ్చ ముంచతా. ౪౧

(౧) సంప్రత్యేవ చ భగవతా వసిష్ఠేన సందిప్తం.

అపి చ.

ప. యత్సాన్నితైర్దీపితం భూమిపాలై

ర్లోకశ్రేష్ఠైస్సాధు చిత్రం చరిత్రమ్,

మత్సంబంధాత్కృత్తలా కింవదంతీ

స్యాచ్ఛేదస్తి౯ హంత ధిజ్ఞామధన్యమ్.

౪౨

౪౧. సతామితి. కేనాపి కార్యేణ స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చేత్సుక్తరీ
త్యేతి భావః; లోకస్యాధానం లోకప్రీతిజనకవ్యాపారః. సతాం ధర్మశాస్త్ర
స్తర్మాణాం మతం ధర్మశ్రేష్ఠత్వేనాభిమతం; తథా చాప స్తంబః; 'యత్స్వార్యాః
క్రియమాణం ప్రశంసంతి స ధర్మ' ఇతి; స చేదమనన్తస్థానపరాహతమిత్యాహ.
తత్సారితమితి. 'అవశ్యం పితరుచార' ఇతి స్మృతిస్సరితార్థానివదం; మాం చ మామపి;
ముఖ్యతమమత్సరిత్యాగా దానుషంగికస్తాతస్య స్వప్రాణపరిత్యాగ ఇత్యాహ; ప్రాణాం
శ్రేష్ఠి; ముంచతేతి హతా శత్రుప్రత్యయః; ప్రాణశ్యాః హేతుకం పూరణమిత్యర్థః.

౧. సంప్రత్యేవ సందిప్తం; 'యుక్తః ప్రజానామసురంజ సేన్యా' ఇత్యత్రేతి
భావః; తథా చ కాస్తేణ చోదితం తాతేనానుష్ఠితం గురుహింపదిప్తం చేతి భావః.

౪౨. యదితి. సావిత్రిస్సవితుః పుత్రైః; తస్యాపత్యమిత్యన్ ప్రత్యయః; అసే
నాభిజన ఉక్తః; భూమిపాలైరిత్యసేన త్రివిధర్మభూతభూమిపరిపాలనాత్మక
వృత్తముక్తం; పరికేషత్ లోకశ్రేష్ఠైరిత్యసేన విద్యా మతాః ఏవమభిజనవిద్యావృత్తై
స్సర్వాభ్యర్హితైర్నుప్రభృతిరాజభిర్దీపితం ప్రకాశితం స్వయమునుష్ఠిత మనుష్ఠాపితం
చ చిత్రమాశ్చర్యభూతం; కృత్తలా హేయా కింవదంతీ లోకవాదః.

† 'తత్కూజత' మితి హతాస్తరే. పూజితం అన్లీకృతమిత్యన్తో వర్ణితః కైశ్చిత్.

(౧) హాదేని దేవయజనసంభవే హాస్వజన్మానుగ్రహపవిత్రతవసుంధరే
హా * మునిజనకనందిని హాపానకవసిష్టారంధ్రతీ ప్రశంసితే హాశీల
శాలిని హారామమయజీవితే హామహారణ్యవాసప్రియసఖి హా
తాతప్రియే హా స్తోకవాదిని! కథమేవం విభాయాస్తవాయ
మిద్యుతః పరిణామః !

ప. త్వయా జగంతి పుణ్యాని త్వయ్యపుణ్యా జనోక్తయః.
నాథవంత స్త్వయా లోకాస్తస్వమనాథా విపత్స్యనే. ౪౩

౧. స్వతో నిర్దోషేత్యాహ-దేవీతి. ఉత్పత్తివశదోషోఽపి నాస్తీత్యాహ.
దేవయజనసంభవే ఇతి. హాస్వత్ప్రతిభూమేరపి శుద్ధిజననీత్యాహ. స్వజన్మేతి, సంపర్క-
వశదోషోఽపి నాస్తీత్యాహ మునిజనకేతి. నందినీత్య నేనారసకవ్యాపేక్షయాభిమ-
తేతి వ్యజ్యతే; గురుదేవతాభిమతేత్యాహ-పావకవసిష్టేతి. పావతోక్తిస్సాభిప్రాయా;
శీలన సద్వృత్తేన కాద్యతే క్లాఘ్యత ఇతి శీలశాలిని; 'వాద్వక్తాఘాయామి'
త్యస్తాద్భాషుశకాత్కర్తృణిణి; అడయారేకత్వం చ; తద్విచ్ఛిన్నోతి, రామమ-
యేతి. అనేన రావణస్తరణమపి దూరోత్సారితమితి వ్యజ్యతే; రామస్య రావణస్తరణ-
గంధాసహత్వాత్; న త్విదమనుమేయం కింతవ్యమేన ప్రకటమిత్యాహ-హామ-
హరణ్యేతి. ప్రియత్వవిశేషణాన్నిరంభంధలోకవాదాదివ్యావృత్తిః; సఖీత్వనేన దండ-
కారణ్యగమనే పత్నీత్వప్రయుక్తా ప్రాధాన్యం నాంగీకృతం; టింతు పురుషసించా-
రామసమప్రధానర్వపేవేతి వ్యజ్యతే; సమాసంభూయతే సఖీతి తద్యుత్పత్తయే;
ఉపలక్షణమిదం; రామాపేక్షయా ప్రాధాన్యస్యాపి; 'అగ్రతస్తేగమిష్యామి మృద్వంతీ-
కుశకంటకాని' త్యుక్తే; తాతస్య ప్రియే అభిమతే వధూచతుష్కేపీత్యాదివత్స-
మాణీత్యేతి భావః; స్తోకం మితం వదతీతి స్తోకవాదిని; సత్యాను మితభాషిణా-
మితి వత్; ఉక్తరీత్యా నిమిత్తతేకాభావేఽపి కథమయం పరిణామ ఇతి భావః.

౪౩. † త్వయా జగంతి పుణ్యానితి. 'కావేరితోయమాక్రిత్య నాతోయత్ర

* 'నిమిజనకనందనీ' తి పాతా న్దరమ్.

† 'త్వయా అపాంగపాతమాత్రవంశయా భవత్యా; జగన్తి; న త్విదమేకం
జగత్; పుణ్యానిదలశీలాద్యాపానితపనిత్రతాభాంజి; తదుక్తం వైష్ణవే పురాణే
'త్వయావలోకితాస్సద్యః శీలాద్యైస్సకలైర్గుణైః; కలైశ్చరైశ్చ యజ్యస్తే
పురుషా నిర్గుణా అపి. సక్లాఘ్యస్స గుణీ ధన్యస్స కలీనస్స బుద్ధిమాన్; స శూరస్స చ

దుర్ముఖం ప్రతి, బ్రూహి లక్ష్మణం, ఏష నూతనో

రాజా రామస్సమాజ్ఞాపయతి. (కణ్ఠే ఏవమివ)

దుర్ముఖః—¹హః కహందాణిం ఆగ్గిపరిసుద్ధావ గబ్బిష్టిదపవి త్తరహుసంతా
ణావ, దేవీవ దుజ్జణవఅణాదో ఇదం అజ్ఞవసేదం దేవ్వేణ ?

రామః—కథం దుష్టనా నామ పౌరజానపదాః ?

ఛా. 1 హః కథమిదానీమగ్నిపరిశుద్ధాయా గర్భస్థితపవిత్రఘృసంతానాయా
దేవ్యా దుర్జనవచనాదిదమధ్యవసితం దేవేన ?

ప్రవర్తతే; తద్దేశనానినాముక్తిరితి వత్; 'అపి మాం పావయేత్సాధ్వీ స్నా త్వేతీచ్చ
తి కాన్నవీతి వచ్చ; యద్వా; కృతపాపాన్యపి జగంతి శ్వయా పుణ్యాని పుణ్య
వంతి మత్స్యర్థియోఽచ్చుత్తయః; 'పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్తాణాం
ష్టవంగమ, కార్యం కరుణయాశ్యేణ న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి త్వన్న తామసారేణ
పాపపుణ్యవతోరనుగ్రహ తాల్యాదితి భావః; జనానాముపజీవ్యవిరోధ ఇత్యాహ-
త్వయ్యపుణ్యా జనోక్తయ ఇతి. ఆ త్ర త్వయా జగంతి పుణ్యానీతి లోకానాం పుణ్య
త్వముక్త్వా జనోక్తయ ఇతి జనశబ్దోపాదానాన్నైవం లోకాంతరస్థానాముపజీవ్యవి
రోధ ఇతి వ్యజ్యతే; ఉక్తిపదేన వస్తునిత్యభావాద్విషయప్రభావాచ్చేత్తం మనసా సం
భావనమపి నోచితం సుతరాం బహీస్తదుక్తిస్సాపి జాతేతి వ్యజ్యతే; జనానాముక్త
య ఇతి విగ్రహతో యః కశ్చిదిత్థం ప్రలఃతీత్యపి న కింతు బహుజనా ఏవం వదం
తీతి వ్యజ్యతే; చక్షీబహువచనేన విగ్రహే ప్రమాణం తు రేరే పౌరజానపదాః 'సఖిలు
భవతాం దేవ్యాస్సానం గృహేఽభిమతంతత' ఇత్యాదివత్త్వమాణం రామవచనం; తే
ఽపి కదాచిదుక్త్వా విరమంతీత్యపి న కింతు బహుకృత్యో వదంతీతి బహువచనాగ్ః;
అపుణ్యా ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా కశ్చిదపి కదాచిదపి క్వచిదపి న యథార్థం ప్రత్యేతి
నాపి వక్తీతి వ్యజ్యతే నాథవంతి ఇతి. అహం లోకానాం నాథః మమత్వం నాథా;
తథాచ; 'యస్మై తే తస్య తద్దన మితి న్యాయేన లోకానామపి త్వమేవ నాథేత్వా
శయః; యద్వా-త్వం మయాభిత్త తయాఽవస్థితా అహం చ త్వయి తథావస్థితః. తదు
క్తం మామూతా 'అస్యా దేవ్యామన సస్తి కా తస్యచాస్యాం ప్రతిష్ఠితం, తే నేయం స చ

విక్రాంతోయంత్వం దేవి నిరీక్ష సే' ఇతి. వ్యతిరేకే వైగుణ్యమపి తత్తైవ 'సద్యో వైగుణ్యయా
యా వికీలాద్యాస్సుకలాగుతాః; పరాజ్ఞాభీ జగద్ధాత్రి తస్య త్వం విష్ణునల్లభే' ఇతి చ
ఇతి సీతావ్యపదేశ భాజో లక్ష్యా; మాహాత్మ్యముపవర్ణితం గ్రంథాంతరే క్షిప్రం.

ప. ఇత్వాకువంశోఽభిమతః ప్రజానాం
జాతం చ దైవాద్వచనీయబీజం,
యచ్చాద్యభతం కర్తృ విశుద్ధికాలే
† ప్రత్యేతి కర్తృద్యుది దూరవృత్తమ్.
తద్దచ్చ.

౪౪

దుర్బుధిః—హాదేవి జాణణి, (ఇతి నిష్కాంతః)

రామః—(౧) హా కప్తమతీభీషకర్తా నృశంసోఽస్తి.

ప. శైశవాత్ప్రభృతి పోషితాం ప్రియాం
సౌహృదాదప్పథగా శ్రయామిమాం,
ఛద్దనా పరిదదామి మృశ్యవే
సానికే గృహశకుంతికామివ.

౪౫

ధర్మాత్తా మహూర్తపాపి జీవతి' ఇతి. తథాచ; తాకైర్తయి ప్రతిపద్యమానం
లోకనాథత్వం త్వదీయమిత్యర్థః ఇత్యాద్యుహసీయం. త్వమనాథేతి. త్వత్ప్రతా
మాత్రం మమ లోకనాథత్వే ప్రయోజకం అహం తు త్వత్కృతే వ్యర్థ ఇతి భా
వః; విపత్స్య సేవిపన్నా భవిష్యసి; పూర్వవియోగో హి రావణవధయాపన్యానధేస్య
త్వాదగత్యల్ప ఇతి న తస్మిన్ త్వం విపన్నా; ఆస్య తు వియోగస్య 'సామిత్రేరపి
పత్రిణామవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే' ఇతి చక్షుమాణీత్యా పూర్వదుపా
యావిషయత్వాగతః పరమేవ విపన్నా భవిష్యసీతి లృటా వ్యభ్యతే.

౪౪. ఇత్వాక్ష్వితి. పూర్వాధి విభావనావిశేషోఽలంకారః; విరుద్ధాత్కార్య
సంపత్తిః కాచిద్వస్తావిభావనేతి లక్షణాత్; విశుద్ధికాలేయదచ్చుతం కర్తృ తద్యది
తదస్తీతి యద్యుచ్యతే తర్హి తద్దూరవృత్తం యః ప్రత్యేతి? న కోఽపీత్యర్థః.

౧. నృశంసః క్షూరః; అతిభీమేతి ప్రసిద్ధవృశంసా ద్వావృత్తిః.

౪౫. శైశవాదితి. శైశవాత్ప్రభృతి పోషితాం బాల్యమారభ్య వర్ధితామిత్య
ర్థః; అనేన 'విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేస్తుమసాంప్రతమి'తి న్యా దుసాన్స
ర్థతే; నను స్యాప్రియాత్వే త్యాజ్యత్వమేవేత్యత్రాహ—ప్రియామితి. నను తథాపి
దోషప్రసక్తా కా గతిరితి చేదాహ—అప్పథగా శ్రయామితి. నను తథాపి మనో
వృత్తిరస్యత్రేతి చేదాహ—సౌహృదాదితి. ఇమామితిదం పదేన తాత్కాలికాం
తర్హస్తిత్వనిద్రావత్త్వాదికం పరామృశ్యతే; ఛద్దనా వ్యాజేన సీతాభిలషితవన

† ప్రత్యేతు కర్తృద్యుదిదూరవృత్తమ్; ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

(౧) తత్కిమస్పర్శనీయః పాతకీ దేవీం దూషయామి ?

సీతాయాశ్చిరస్మై స్వరమున్నమయ్య బాహుం కర్షన్.

ప. అపూర్వక ర్షచండాల మయి ముగ్ధే విముంచ మాం,

శ్రితాసి చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమమ్.

ప్రథమసవ్యాజేనేత్యర్థః; మృత్యువే పరిదదామి; దేయసాకల్యాద్దానసాకల్యం; తాం తదీయం గర్భసశిశువ్యయం చేత్యర్థః; సానికే తదహంసాశీనిని; సమమబ్రహ్మణే దానమితివచ్చుతుర్థ్యర్థే సప్తమి; ప్రథమాంతపాతోఽప్యస్తి గృహశకుంతి కామిత్యనుకంపాయం. కనా ఉపమేయధర్మాణాం లాభ ఇత్యాహుః.

౧. దూషయామి వికృతాం కశోమి.

౪౩. ఆపూర్వేతి. ఆత్ర ముగ్ధే విముంచ మామితి సిద్ధసాధ్యసమభివ్యాహార న్యాయేనాద్యతనమోచన ప్రసంజకమాఘ్యవతీశ్యస్థో లభ్యతే; మాఘ్యస్య మోచన ప్రసంజకత్వం చ తదాపాదకసంపర్కపాదసద్వారా; స చ సంబంధో రావణ ప్రత్యాఖ్యానపూర్వతో లంకాదేశీయ ఏవ; తథాహి; భవితవ్యః పరగృహవాసో జాతః తథాపి నైతావతా మయాత్యాహితం ప్రసజతి; రావణో హి న మాం బలా త్కర్తుమర్హతి తతశ్చ తదభిమతాసంపాదనేనైవ కాలయాపనం సుకరం, ప్రత్యా శయా చ స మాం న హరిష్యతి; రామస్తు తదానీం మాం నిర్దోషం పరిత్యజ్యమనస్య మానోఽపి కదాచిత్కల్య చిద్వచనమనుసరణ్ లోకారాధనశ్రద్ధయా మామరణ్యే పరిత్యజేదిత్యాదితో యది విచారస్సీతాయాస్సాగ్నితదా నైవంవిధదుఃఖానుభవప్రస క్తిరితి తదీయమాఘ్యస్యాద్యతనవివత్ప్రయోజకత్వమిత్యాశయః; సర్వమిదం నిర్వే దాతిశయకార్యం; అపూర్వత్వాసా కర్తచణ్డాలశ్చేతి విగ్రహః; చండాలో హి క్రూరతమః, కర్తచండాలస్తు సుతరాం; తత్రాపూర్వోనిలక్షణోఽహం కర్తచండాలః; రావణాదపి క్రూర ఇతి భావః; స హి రావణో న సీతాయాః, ప్రాణహానికరోఽభవత్; అహం తు తత్కారీ భవామితి; పూర్వోక్తమాఘ్యహేతుక రామసం శ్రయణమేవాహ - శ్రితాసి చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమం. ద్రుమోక్తిః భూయస్త్వాభిప్రాయా; దుర్విపాకత్వవచనం ఆత్యంతకౌరాలితీయప్రతిపత్త్యర్థం; చందనభ్రాంశ్యే త్యేతత్ దుఃఖభూయస్త్వావర్జనీయత్వఖ్యాపనార్థం; ఆస్యభ్రాంతౌప్ర వృత్తిమాంద్యాదికం చ స్యాత్; అసీత్యనేనాద్యాపి న ముంచసీతి వ్యజ్యతే; శ్రితేతి కర్తృవాచకనిష్ఠాంతం; తేన శ్రయణ్య లంకాదేశీయ త్వలాభః; ఆయయాశయః; లోకే హి ఫలజాతీయావామపి వృక్షజామఫలవత్త్వే ఛేద ఏవోచితః; అనర్థావహ త్వే తు సుతరాం; విషవృక్షస్య తు ఛేదే కా ప్రతిహతిః; తస్యాపి దుర్విపాకత్వే

మర్తోపఘాతాభిః ప్రాణైర్వజ్రకీలాయితం స్థిరైః. ౪౭

(౧) హా అంబ అరుంధతి! హా భగవంతౌ వసీష్ఠివిశ్వామిత్ర! హాభగ
వక్ పావక! హా దేవి భూతధాత్రి! హాతాత జనకమహారాజ!
హాపితః! హామాతరః! హా ప్రియసఖ మహారాజ సుగ్రీవ! హా
సౌమ్య హనూమక్! హా మహాపకారిక్ లంకాపతే విభీషణ!
హా సఖత్రిజలే! పరిముషితాస్థస్థ పరభూతాస్థస్థ రామహతకేన;
కో నామ తేషామహమిదాసీమాహ్లానే?

ప, తే హి మన్యే మహాత్మానః కృతఘ్నేన దురాత్మనా,
మయా గృహీతనామాన స్పృశ్యంత ఇవ పాప్తనా. ౪౮

ఆగతమిత్యనేన దుర్ముఖవాక్యశ్రవణానంతరం గతం చైతన్యం పునరాగతమితి
వ్యజ్యతే; యద్వాళక్తిప్రహారాదిషు గతం పునరాగతమితి వా; పట్టాభిషేకాదిసాంత
రీయకనుఖం తు అనక్కల్పమితి హృదయం; అర్పితమాహితమితి పాతయోస్తు అదితః
ప్రభృతి 'రాజ్యాదభ్యంశో వశే వాసస్సీతా నష్టా ద్విభో హతః. ఈదృశీయం మమా
అత్తిర్నిర్దహేదపి పావకమ్' ఇత్యుక్తరీత్యా దుఃఖానుభవాద్వైవ చైతన్యసదాభావః,
స్వర్ణితాం చైతన్యం దుఃఖానుభవాయ; జనానాం తు దుఃఖమిత్రమఖానుభవాయ;
మమ తునుఖాసంభిన్నదుఃఖానుభవాయ; తస్మాత్పాతాళవివరాదిగమనేఽప్యపరిహార్యం
దుఃఖమితి భావః. తస్మి మరణం గమిష్యామితి కల్పః కల్పతామిత్యేత ఆహ - మర్తో
పఘాతాభిరితి. మర్తాణి హృదయాదిప్రదేశానుపఘ్నంతీతి విగ్రహః. నా. సుప్యజా
తావతి జీనిః, న కేవలం దుఃఖానుభవాపాదకాః కింతు స్వయమపి దుఃఖప్రదా
ఇత్యాహ-వక్త్రేత్యాది. వజ్రకీలవద్దురుద్ధరీభూయతే, లంకానర్హత్వేన వా సాదృ
శ్యం, తథా చ మరణమపి దుర్లభమితి భావః.

౧. అరుంధతీతి. త్వత్కృతసీతాపాతిప్రత్యానుమోదనం న ప్రయాణీకృత
మితి భావః. భగవంతావతి, భవతాం జ్ఞానశక్తిమపి ఖలా న పశ్యంతీతి భావః. పావ
శేతి. తవ వచనప్రవేశా వ్యర్థావతి భావః. భూతధాత్రితి. త్వత్పుతాయామనిమిత్త
దోషవాదినో జనాక్ కథం చిధర్నీతి భావః. సౌమ్యేతి. సీతావృత్తాంతకథనజని
తానందప్రయుక్తమత్స్యతాలింగనమద్విజ్ఞాతశరీరసౌభగభవదీయః ప్రయాసో వ్యర్థ
ఇతి భావః; పరిముషితాః ముషితద్రవ్యకాః.

౪౮. తే హితి. కృతముపకారం.

యో ౭ హం. ప. విస్రంభాదురసి నివత్స జాతనిద్రా-

మున్నుచ్య ప్రియగృహిణీం గృహస్య శోభాం,

ఆతంఃస్ఫురితకతోరగర్భగుర్విం

క్రవ్యాద్భోగీ బలిమివ దారుణః క్షిపామి.

౪౯

సీతాయాః పాదౌ శీరసి కృత్వా దేవి ఆయం పశ్చిమస్తే రామ

శీరసి సాదవంకజస్పర్శః, ఇతి (రోదితి) (నోభ్యే)

(౧) (అబ్రహ్మణ్యం)

ప. ఋషీణాముగ్రతపసాం యమునాతీరవాసినాం,

లవణత్రాసితస్త్రాస్త్రాణాం చాపవస్థితః.

౫౦

రామః—(౨) కథమద్వాపి రాక్షసత్రాసః? తద్వావదస్య దురాత్మనో
మాధురస్య కంభీనసీపుత్రస్య సమున్మలనాయ శత్రుఘ్నం ప్రేష
యామి, (కించిత్పురితమ్యు ఘనః ప్రతినివృత్త్య) హా! దేవి కథమేవం
విధా గమిష్యసి? హా భగవతి వసుంధరే! శ్లాఘ్యం దుహితరమ
వేక్షస్య జానకీం.

౪౯. విస్రంభాత్ ఆయం మమ జీవితాదవ్యంతరంగ ఇతి జ్ఞానాదితి భావః;
గృహస్య శోభాం తదలంకారభూతాం; కతోరగర్భః పూర్ణగర్భః; గుర్విమిత్యనేన
యమశత్రవం నూచయతి; క్రవ్యాదభ్యః మాంసభక్షకేభ్యః; క్రవ్యం మాంసమ
దంతి ఖాదంతీతి విగ్రహః. నూ. క్రవ్యే చేతి విభా.

౧. అబ్రహ్మణ్యం. బ్రాహ్మణానామహితం; అబ్రహ్మణ్యమవధోక్తిః; అహమ
వధ్య ఇత్యుక్తాఽఽక్రోశ ఇతి భావః;

౫౦. లవణో నామ రాక్షసః తేన త్రాసితః ఋషీణాం స్త్రామ ఇత్యన్వయః.

౨. కథమద్వాపి రాక్షసత్రాసః? నిశ్చేషితరాక్షసకలత్వాదితి భావః; యద్వా
కథమద్య రాక్షసత్రాసోఽపీత్యన్వయః; న కేవలం సీతావిశేషః కింతు రాక్షసభయం
చేత్యపిస్సముచ్చయార్థః; కథమితి విస్తయే; పూర్వవదేవోభయం మిళితమిద మౌశ్చ
ర్యమితి భావః; దురాత్మనో దుర్బుధేః; మాధురస్య మధురేశ్వరస్య; కంభీనసీతి
తస్తాతా; ఉన్మలనాయ మూలేన సహోత్పాటనాయ; యావత్ప్రేషయామి ప్రేష
యిష్యామి. నూ. 'యావత్పుగాని సాతయోర్లాట్.' హా! దేవీతి. ఏవంవిధా మయా
వంచితా గర్భిణీ సతి కథం గమిష్యసీతి భావః; భగవతి సర్వజ్ఞే; శ్లాఘ్యం నిర్దోషం
నిరుపప్లవం వా; వసుంధరే వసుమతి; వసువనియం ఛావయేతి భావః.

ప. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృతస్మిం గోత్రమంగళం,
యాం దేవయజనే పుణ్యే పుణ్యశీలామజీజనః. ౫౧

ఇతి (౧) (రుదన్నిష్కాంతః)

సీతా—¹సామ్య ఆర్యపుత్ర కహింసి? (సహసోత్థాయ హద్ధి౨ దూసివిణ
రణరణవిణ విప్రుశ్ధా ఆర్యపుత్రసుణ్ణావి ఆ ఆత్మాణం పెకామి.
విలోక్య హద్ధి ౨. ఏకాక్షిణిం వసుత్తం మం ఉజ్జుల గదో ఆర్య
పుత్రో కిందాణిం ఏవం, హోదునేకుప్పిస్సం, జఇ తం పేక్ఖంతీ అత్త
ణో సహవిస్సం, కోవద్ధ పరిఆణో?

దుర్ముఖః. ప్రవిశ్య (౨) దేవి ³కుమార లక్ష్మణో విణ్ణవేది, సజ్జో
రహో ఆరుహదు దేవిత్తి.

చా. 1 సామ్య ఆర్యపుత్ర వత్తాసి? హా ధిక్, దుస్వీష్నరణరణకేణ విప్రు
శ్ధా ఆర్యపుత్రశూన్యమివాత్తానం ప్రేక్షే, హా ధిక్; ఏకాక్షిణిం ప్రసుత్తాం మాముఝ్యే
త్వాగత ఆర్యపుత్రః కిమదాసీమేతత్? భవత్స్వన్నై కోపిష్యామి, యది తం ప్రేక్ష
మాణా ఆత్మనః ప్రభవిష్యామి, కోఽత్త పరిజనః?

చా. ²దేవి కుమారలక్ష్మణో విజ్ఞాపయతి, సజ్జో రథః అరోహతు దేవీతి.

౫౧. యదితి. యత్కృతస్మిం గోత్రమంగళం; యదితి విధేయాపేక్షయా
క్లిబత్వం; దేవయజనే యజ్ఞక్షేత్రే ఆజీజనః ఉత్పాదితవత్ససీత్వర్థః.

౧. రుదన్నిష్కాంతః ఇతి. అయం చింసుః; సీతాత్యాగేన దాంపత్యవిచ్ఛేదే
పునరచ్ఛేదకారణత్వాత్; తదుక్తం; 'అవాంతరార్థ విచ్ఛేదే చిందురచ్ఛేదకారణమి'తి.
కోఽత్త పరిజన ఇతి ప్రథమాంతపాఠవివ సాధుః. కేచిత్తు పరిజనస్యేతి వ్యవ్యంభ
పాఠమౌక్తిక్య పరిజనస్య పరిజనమధ్యేకోఽత్త సన్నిహిత ఇత్యర్థః; పరిజనస్యేతినీధా
రణే వ్యసీ; తిరోహితావయవభేదవివక్షయా మేకవచనాంతప్రయోగోఽప్యవపద్యత
ఇత్యాచూఃతన్న; నిర్ధారణవ్యస్త్యాదిసలే ఉద్భూతావయవభేదవివక్షయా బహువచ
నాంతప్రయోగవివ సాధుః; తిరోహితావయవభేదవివక్షయా ఏకవచనాంతప్రయో
గోఽసాధుః; భాష్యాదివిరోధాత్; 'మిదచోంత్యాత్పర' ఇత్యేత్రాచ ఇత్యేకవ
చనాంతవిదేశస్తు సాత్మః. కించ నిర్ధార్యమాణనిర్ధారణావధి నిర్ధారణపేతుభూత
ధర్మత్వితయసన్నిధాన ఏవ నిర్ధారణవ్యస్త్యాద్యంగీకారాన్నైతాదృశసలే నిర్ధారణ
విధిక్లిరిత్యాజీకృతేందుశేఖరాదా స్పష్టత్వాదిత్యలం విస్తరేణ.

౨. సజ్జః గమనాయ సన్నద్ధః.

సీతా—¹ఇది ఆరుమాట్టి.

(ఉత్థాయ పరిక్రమ్య), పుర ఇమే గర్భభారో, సణితిం. సణితిం గచ్ఛమ్.

దుర్దుఖః—²ఇదో దేవి.

సీతా—(౧) ³నమో రఘుకులదేవదానం, నమో తపోహణానం.

ప్రథమోఽఙ్కః.

ఛా. ¹ఇయమారోహమి. స్ఫురతి మే గర్భభారః. శనైశ్చనైర్గచ్ఛామః.

ఛా. ²ఇత ఇతో దేవి.

ఛా. ³నమో రఘుకులదేవతాభ్యాం. నమస్తపోధనేభ్యః ఇతి (విష్కరింతః.)

౧. నమో రఘుకులదేవతాభ్యాం; రఘుకులదేవతే చ లక్ష్మీనారాయణావితీ ప్రసిద్ధమేవ; తన్ననుస్కారో యత్రాకాలే కర్తవ్యః; 'అదిత్యమండలే విష్ణుం ధ్యాత్వా యత్రాం ప్రవర్తయేది'తి స్మరణాత్.

వాధూలకంశజనుషో భూసారనివాసి రాఘవార్యస్య,
ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానమునక అదిత్యః ప్రాయాత్.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావకలస్ఫుర్నిసీ
సమాఖ్యానముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానమునక

ప్రథమోఽఙ్కః.

శ్రీ:

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

ద్వితీయో ౭ జ్యోతిః.

(౧) (నేపథ్యే.)

స్వాగతం తపోధనాయాః? తతః ప్రవిశత్యధ్వజవేషా తాపసీ.
 అయే వనదేవతా ఫలకుసుమగర్భాః పల్లవాఞ్చ్యేణ దూరాన్తాము
 పతిష్ఠతే. వనదేవతా. (ప్రవేశ్య అర్ఘ్యం వితిర్య)
 ప. యథేచ్ఛాభోగ్యం? వో వనమిదమయం మే సుచిచన
 స్సతాం సద్భిస్సంగః కథమపి హి పుణ్యేన భవతి,

౧. నేపథ్యే ఇతి. 'వశీలవకుటుంబస్య స్థలీనేపథ్యమిద్యుత' ఇత్యుక్తిరస్మ-
 రణీతిరోహితనర్తకభూమికాపరిగ్రహాపయిక్తస్థానవిశేష ఇత్యర్థః; పల్లవాఞ్చ్యేణ;
 పలవయ క్తపూజాద్రవ్యేణ; దూరాద్విప్రక్రమ్యైవ సతీ ఉపతిష్ఠతే పూజయతి; దేవ
 తాత్వారోపాదాత్ నేపథం; యద్వా దూరాదిత్యపాదా సేవంచమి, మామపతిష్ఠతే
 మయాసంగతా భవతి; గంగాయునుమామపతిష్ఠత ఇతి వత్; ఉభయత్రాప్యపాదే
 వేత్యాదినాతత్; వితిర్య దత్వా.

౧. యథేచ్ఛతి. ఇదం మదీయమిత్వర్థః? వనం వనమేవ న తు స్పృహణీయపుర
 ప్రాసాదికమిత్వపరితోషో వ్యజ్యతే; తథాపి 'నావిధ్యమానం కర్ణోఽపీ'తి న్యాయేన
 యథాధికారం సభాజయితవ్యమేవేత్యాహ - యథేచ్ఛాభోగ్యమితి. ఇచ్ఛామనతి
 క్రమ్య యథేచ్ఛం యథేచ్ఛమాభోగ్యమితి విగ్రహః; ఇచ్ఛానిర్మత్తిపర్యంతమ
 సంకోచోపభోగార్హమిత్వర్థః; వ ఇతి పూజాయాం బహువచనం; అతిథిసామా
 న్యాభిప్రాయకం వా; అయం మే సుచిచనః; సాధుజనసంపర్క హేతుత్వాదితి భావః;
 సతాం విద్యమానానామేవ న తూపసదనాదికం కర్వతామిత్వర్థః; సద్భిస్సాధు

యథేచ్ఛం భోగ్యం వఇత్యేవ సాంప్రదాయకః పాఠః.

తరుచ్ఛాయాతోయం యదపి తపసాం యోగ్యమశనం

ఫలం వా మూలం వా తదపి న పరాధీనమిహ వః.

౧

తాపనీ—కిమత్రోచ్యతే?

ప. ప్రియప్రాయావృత్తిర్వినియమధురో వాచి నియమః

ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతిరనవగీతః పరిచయః.

పురో వా పశ్చాద్వా తదిదమవిపర్యాసితరసం

రహస్యం సాధూనామనుపధి విశుద్ధం నిజయతే.

౨

భిస్సంగః సంపర్తః కథమపి కృచ్ఛ్యేణ పుణ్యేన భవతి సాధుజనసంపర్కలాభోహితప
సదనప్రణిపాతాదిసాధ్యో భవతి తదభావవతాం తు దృష్టపాత్వభావాత్తేవలాదృష్ట
సాధ్యో భవతీతి భావః; యద్వా కథమపి సతాం యేన కేనప్రకారేణ వర్తమానా
నాం కామచారేణ స్థితానామిత్యర్థః; సద్భిః బ్రహ్మవిభిరీత్యర్థః; 'అస్తి బ్రహ్మేతి
చద్యేదః; సంతమేనం తతో విదురీతి శ్రుతేః; సంగస్సంపర్కః పుణ్యేన హి భవతి;
అయమాశయః; తస్మాదేవం విదనిదంవిదానాసీతే' తి శ్రుత్యా బ్రహ్మజ్ఞానవతాం
తత్సూచ్యైస్సహవాసాదికం ప్రతిషిద్ధం; ఏనం చైతేషాం తైస్సంగః పుణ్యైక
సాధ్య ఇతి; ఇదం చ స్వనికర్మభావనా కార్యం; ఫలం వా మూలం వా ఇతో
ఽన్యత్ యదపి తపసాం యోగ్యమశనం నీవార పాండుపత్రవాత జలాదికమిత్యర్థః;
తదపి తచ్చ ఇహ వః పరాధీనం న; ఆత్ర పరాధీనశబ్దే నపుంసకమనపుంసకేనే
త్యేకశేషైకవద్యాహ.

౨. ప్రియేతి. ప్రియప్రాయా ప్రియప్రచురా హితయుక్తేత్యర్థః; వృత్తిః
కాయకవ్యాపారః; తథాపి వాక్యార్థే మహాకా దోష ఇత్యత ఆహ-వినయ
మధురో వాచి నియమ ఇతి; వినయేన స్వనికర్మభావనారూపేణ స్వీక్తగ్నానసు
సంధానరూపేణ వా మధురః ప్రియః వాచి నియమః సత్యాయ మితభాషిత్యం;
తథాపి మనోవృత్తిదాప్త్యం స్యాదత ఆహ-ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతిరితి; ప్రకృత్యా
స్వభావతః కల్యాణీ క్రేయస్యినీ; తథాప్యసత్సంగవశాద్విపరీత్యం స్యాత్తత్రాహ-అన
వగీతః పరిచయ ఇతి. అనిందితః పరిచయ ఇత్యర్థః; తదిదం వృత్తివాఙ్మయముతి
పరిచయసుమదాయరూపం విజయతే సర్వోత్కర్షణే వర్తతే; తత్కథం భూతమిత్య
త్రాహ-పురోవా పశ్చాద్యేతి. భూతభవిష్యత్కాలయోః తత్తత్పురుషసన్నిధాన
తదభావయోరితివార్థః; అవిపర్యాసితరసం అమృతవస్వభావం; రసపదేనప్రియత్వం

ఉభే ఉపవిశతః,

వనదేవతా—(౧) కాం పునరత్ర భవతీమవగచ్ఛామి.

తాపసీ—ఆత్రేయస్మి.

వనదేవతా—(౨) = ర్భ్యో = త్రేయః కుతః పునరాగమ్యతే? కిం ప్రయో
జనో వా దండకారణ్యప్రచారః?

ఆత్రేయా—స. అస్మిన్నగస్త్యప్రముఖాః ప్రదేశే

భూయాంస ఉద్గీధవిదో వసంతి,

తేభ్యోఽధిగతుం నిగమంతపిద్యాం

వాల్మీకిపార్వాద్విహ పర్యటామి.

3

వనదేవతా—(౩) యదా తావదస్యేఽసి మునయస్తమేర పురాణబ్రహ్మ

వాచినం ప్రాచేతసన్ముఠం బ్రహ్మపారాయణాయోపవసంతి

తత్కొయచూర్యాయాః ప్రవాసః.

వ్యజ్యతే; అనుపధి నిర్వాప్యజం; విశుద్ధం ప్రామాదికదోషరహితం; రహస్యం; 'శిలం
సంవసతా జ్ఞేయమి' తి న్యాయేన చిరకాలశుశ్రూషాదిభిరేవ జ్ఞాతం శక్యం న తు
దాంభికవృత్తివత్స్వయం ప్రకటయిత్వర్థః; తథావిధం తదిదం విజయత ఇతి యోజనా.

౧. అవగచ్ఛామి, జానామి.

౨. ప్రచారః సంచారః; అగస్త్యప్రముఖా అగస్త్యప్రభృతయః; భూ
యాంసః బహవః; ఉద్గీధవిదః; 'ఓమితుద్గీధనుషాసీతే' తి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి
ప్రతిష్ఠాసిద్ధికర్తాంగభూతోద్గీధదృష్టిం కర్వంత ఇత్యర్థః; దశరవిద్యాదీనామపలత
ణమిదం; సకల వేదాంతతాత్పర్యపర్యలోచనశీలా ఇతి భవః; తేభ్యోఽధిగతుం
తత్కృతగ్రంథవ్యాఖ్యానేన జ్ఞాతం; అఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదసత్వాత్పంచ
మి; పర్యటామి గచ్ఛామి అటగతా.

౩. పురాణః పురాతనశ్చాసౌ బ్రహ్మవాదీ చేతి విగ్రహః, బ్రహ్మ పరమా
త్మానం వేదాన్యా వదంతి తి నిః; పురాణత్వే ప్రాచేతసమితి హేతుకథనం బ్రహ్మ
పారాయణాయ వేదాంతవిద్యాధ్యయనాయః పారాయణం నామ ఆదిత ఆరభ్య
ఆంతాద విచ్ఛేదేనాధ్యయనం; ఉపవసంతి ఉపాసతే; 'ఉపాస్వధ్యాజ్యస' ఇతి
కర్తవ్యం; ప్రవాసః దేశాంతరగమనం.

ఆత్రేయీ—(౧) తస్మిన్మహానధ్యయినప్రత్యూహ ఇత్యేష దీర్ఘప్రవా
సోఽంగీకృతః?

వనదేవతా—కీదృశః?

ఆత్రేయీ—(౨)తస్య భగవతః కేనాపి దేవతావిశేషేణ సర్వప్రకారా
దృఢతం స్తస్యత్యాగమాత్రకే వయసి వర్తమానం దారకద్వయ
ముపసీతం, తతలు న కేవలమృషీణాం అపి తు తిరశ్చాం భూతానా
మాంతరాణి తిత్వాస్యపన్నే హయతి.

వనదేవతా—(౩) అపి తయోర్నామ సంవిజ్ఞానమస్తి?

ఆత్రేయీ—తయైవ దేవతయా తయోః కుశలవాచితి నామసీ ప్రభావ
శ్చాఖ్యాతః.

వనదేవతా—కీదృశః ప్రభావః?

[నీలి]

ఆత్రేయీ—(౪)తయోః కిల సహస్యాని జృంభకాదీన్యస్తాణి జన్తసిద్ధా

వనదేవతా—ఇతి హి భోశ్చిత్రమేతత్.

ఆత్రేయీ—(౫)తా చ భగవతా వాల్మీకినా ధాత్రీకర్తతః పరిగృహ్యపోషి
తా పరిరక్షితా చ, నిర్వృత్తచౌలకర్తణోస్త్రయీవర్జమితరా
స్తిసో విద్యాస్సనధానేన పరినిష్ఠాపితాః సమనంతరం చ

౧. ప్రత్యూహః విఘ్నః.

౨. తస్య వాల్మీకేః; స్తస్యత్యాగమాత్రం యస్మిన్నితి బహువ్రీహీకన్
ప్రత్యయః; దారకద్వయం శిశుద్వయం; తిరశ్చాపి మృగాదీనామపి; అంతరాణి
అంతఃకరణాని హృదయరూపాణితత్త్వాని పదార్థాన్ ఉపన్నేహయతిస్మిద్ధానికరోతి.

౩. నామోఽభిలాషకశబ్దస్య సంవిజ్ఞానం సంకేతసంబంధకరణం.

౪. జన్తసిద్ధాని జన్తనా జ్ఞాతాని న తూపదేశేన.

౫. ధాత్రీకర్తతః ఉపమాత్పర్యాపకేణ పోషితా క్షీరాదినా పథితా పరి
రక్షితా పిపీలకాదిభ్య ఇతి భావః; నిర్వృత్తిం నిష్పన్నం; త్రయీవర్జం వేదత్రయం
వర్జయిత్వా అంగాన్యసీతి శేషః; ఇతరా 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వ
నామకః' ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః; సావధానేన వాల్మీకినీతి శేషః; పరినిష్ఠాపితాః
సమ్యక్ నిష్ఠాపితాః; ఏకాదశానాం పూరణం ఏకాదశః. నూ. 'తస్య పూరణ'

గర్భైకాదశే వరే యాత్రేణ కల్పేనోపనీయ త్రయీవిద్యామ
ధ్యాపితా. న త్యేతాభ్యామతిదీప్తప్రతిభాభ్యామస్తదాదేస్సహ
ధ్యయనయోగోఽస్తి. యతః.

ప. వితరతి గురుః ప్రాజ్ఞే విద్యాం యదైవ తథా జడే
న హి ఖలు తయోర్జ్ఞానే శక్తిం కరోత్యసహంతి వా,

భవతి చ తయోర్భూయాత్ భేదః ఫలం ప్రతి తద్యథా
ప్రభవతి శుచిర్బింబగ్రాహే మణిర్న మృదాదయః†

౪

వనదేవతా—అయమసావధ్యయనప్రత్యూహః.

ఆత్రేయీ—అపరశ్చ.

వనదేవతా—(౧) అథాపరః కః ?

ఆత్రేయీ—(౨) అథ స బ్రహ్మారేకదా మాధ్యందినే సమయే నదీం
తమసామనుప్రపన్నః, తత్ర యుగ్మచారిణోః క్రాంచయోరేకం

ఇతి డట్పుత్యయః; గర్భాత్ గర్భ వర్షదేకాదశం గర్భైకాదశం తస్మిన్నిత్యర్థః;
'గర్భైకాదశేష రాజస్యమితి స్పృతేతి భావః; కల్పితేనస్థియతేననేతి
కల్పః అనుష్ఠాపరిపాటిప్రకాశకగ్రంథః తేన; దీప్తా ప్రతిభా (జ్ఞానముక్తార్థ
గ్రహణం) నవనవోన్మేషకాలినీ ప్రజ్ఞా యయోస్తాభ్యాం.

౪. వితరతీతి. తయోః; ప్రాజ్ఞజడయోః జ్ఞానే శక్తిం న కరోతి వా పహంతి
వా; ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞానే అపూర్వాం శక్తిం న జనయతి జడస్య జ్ఞానే శక్తిం న నాశ
యతి చ; బింబగ్రాహే ప్రతిబింబగ్రహణే; తజ్ఞానోత్పాదన ఇత్యర్థః; మణిర్వజ్రః
రత్నసామాన్యం వా మృదాదయః. ఆదిపదాత్ వృక్షపాషాణాదిపరిగ్రహః.

౧. అథాపరః కః. అథేతి ప్రశ్నే;

౨. మాధ్యందినే మధ్యందినసంబంధిని అనుప్రపన్నః ప్రాప్తః; యుగ్మం ద్వం
ద్వం యథా తథా చరతి యుగ్మచారిణౌ తయోః క్రాంచయోః పక్షవిశేషయోః;
వ్యాధేన పులింజేన; అదర్శత్ ఆపశ్యత్; ఆకస్మికప్రత్యవభాసాం నిర్వృతకావిరాభ
వాం; అనుష్ఠాపేన ఛందసా అనుష్ఠాపఛందసా; స్వార్థికోఽన్యుత్యయః; ఉదైర
యత్ ఉచ్చరితవాత్.

† న మృదాం చయ ఇతి ప్రాచీనః పాఠః. అస్మిన్నాశే ప్రభవతిత్యత్ర
భవన విపరిణామశ్లో నా స్తి.

వ్యాధేన విధ్యమానమదర్శత్, ఆకస్మిక ప్రత్యవభాసాం దేవీం
వాచమన్యతీర్ణరూపామానః పుణేన ఛందసా పరిచ్ఛిన్నా
మభ్యుదైరయత్.

(౧) మా నిషాద ప్రతిష్ఠా తస్యబుగమశ్శాశ్వతీస్సమాః,
యత్కృంఽమిధునా దేకమవధీః కామమోహితమ్. ఇతి

వనదేవతా-(౨)చిత్ర మామ్నా యాదన్మిత్ర నూతనశ్చందసామవతారః.

ఆత్రేయీ—(౩)తేన ఖలు పునస్సమయేన తం భగవంతమావిరూపితశబ్ద
బ్రహ్మప్రకాశ మృషిముపగమ్య భగవాన్ భూతభావనః పద్మయో
నిరవోచత్, ఋషే ప్రబుద్ధో వాగ్దత్తని, తత్ బ్రూహి రామచ
రితం. అవ్యాహతజ్యోతిరాత్వం తే చతుః ప్రతిభాతి, ఆద్యః

౧. మానిషదేతి. ప్రతిష్ఠాం తు అమ గమః ఇతి పదచతుష్టయం నిషాద
పక్షేబోధ్యం ఏవం చ మాజ్యోగే అడాగమనిషేధ ఉపపద్యతే; అమేత్యస్య న
విద్యతే మా లక్ష్మీర్యస్యేతి విగ్రహేణ అలక్ష్మీకేతి నిషాదం ప్రతి మన్యర్థమ్యతే!
అతఏవ భగవంతం ప్రతి రావణవధజనితప్రీత్యతిశయేన మా నిషాదేతి సలక్ష్మీకత్వ
ప్రతిపాదనం; మా లక్ష్మీర్నిషీదత్యన్తిన్నితి మానిషాదః; బాహుళ్యాదధికరణేభుత్;
తస్య సంబుద్ధిః; + నిషేధార్థకమాశబ్దేనాడాగమసమర్థం తు క్లిప్తం; ప్రతిష్ఠామా
స్పదం; వ్యాధపక్షే మాగమః న యచ్ఛే; భగవత్ప్రేమ అగమః ప్రాప్తవానితి
ద్రావ్యవ్యంజనార్థం లుక్కా నిరేకః; సమాః వత్సరాకా; అత్యంతసంయోగేద్వితీయా.

౨. అమ్నాయాద్యేదాత్;

౩. తేన సమయేన తేన కాలేన; భూతాని ప్రజాః భావయతి ఉత్పాదయతీతి
విగ్రహః; పద్మం యోనిః భగవన్నాభీకమలజాతః; అనేన పూర్వోక్తభూతభావనత్వ
ప్రయోక్తపరత్వశంకానిరాసః; ప్రబుద్ధోఽసి ప్రకృప్తప్రజ్ఞావాససి; వాగేవాత్మా

+ 'మా; అగమః. ప్రాప్నుహి; ఆత్ర నిషేధార్థకస్య మా శబ్దస్య ప్రయో
గాత్. 'సమాజ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధో న. దుర్లుటవృత్తికారమతానుసారి
ణః కేచిత్త్విమం సమాధిం దుర్లుటం మన్యమానాః ప్రతిష్ఠాం తు అమ! గమః;
ఇతి పదాని ఛిన్నాని. న విద్యతే; మా లక్ష్మీః; యస్య తత్సమ్బుద్ధా అమేతి వ్యాచ
క్షతే చ. తదాత్మమశబ్దకల్పనస్య సహ్యత్వేఽపి తు శబ్దస్యాతిరేకో న శక్య
సమాధానః 'మాఽన్తిక్తా ఖలః ఖేలతు' ఇత్యాది ప్రయోగసాంగత్యాదు తైరపి
మాశబ్దేయం మాదపేక్షయా అవిలక్షణోఽంగీకార్య ఏవేతి; తత్పక్ష ఉపేక్ష
ణీయ ఏవ' ఇతి కేచిద్వాచ్యచఖ్యః.

కవిరసీత్యుక్త్వా తత్రైవాంతర్హితః, అథ భగవాన్ ప్రాచేతసః
ప్రథమం మనుష్యేషు శబ్దబ్రహ్మజన్మాదృశం వివర్తమితిహాసం
రామాయణమృషిః ప్రణినాయ.

వనదేవతా—హంత మండితస్సంసారః.

ఆత్రేయీ—తస్మాదవోచం తత్ర హి మహానధ్యయనప్రత్యూహ ఇతి.

వనదేవతా—యుజ్యతే ౨.

ఆత్రేయీ—నిశ్రాంతాస్తి భద్రే సంప్రత్యగస్త్యాశ్రమస్య పంథానం
బ్రూహి.

వనదేవతా—ఇతః సంచవటీమనుప్రవిశ్య గమ్యతామనేన గోదావరి
తీరేణ.

ఆత్రేయీ—సబాష్పం అప్యేతత్తపోవనం? అప్యేషా సంచవటీ? అపి
సరిదియం గోదావరి? అప్యయం గిరిః ప్రసవణః? అపి జనస్థానవన
దేవతావాసంతి త్వం?

వాసంతీ—అస్త్యేతత్సర్వం.

ఆత్రేయీ—హా వత్సే జానకి!

ప. స ఏష తే వల్లభశాఖివర్గః ప్రాసంగికీనాం విషయః కథానాం,

త్వాం నామశేషామపి దృశ్యమానః ప్రత్యక్షదృశ్యామివ నః కరోతి.

వాసంతీ—సభయం.

బ్రహ్మ తస్మిన్ శబ్దబ్రహ్మణి; వాచో వైపుల్యాభిప్రాయకం బ్రహ్మత్వరూపణం;
బ్రహ్మతత్త్వమేవ శబ్దరూపేణ భాతీత్యర్థ ఇతి కైయటమతానుసారిణః; అవ్యాహత
జ్యోతిః అప్రతిహతప్రకాశం; ఆరం ఋషిసంబంధిమోఽజం చక్షుర్క్షేత్రం జ్ఞాన
మితి ఫలితోఽర్థః, 'తత్సర్వం మత్ప్రసాదేన యథావత్సంప్రశస్యసి' ఇత్యాదిరామా
యణే ద్రవ్యవ్యం; అద్యః కవిరసీత్యుక్త్వా అనుగృహ్య అంతర్హితః పరోక్షతాంగతః.

౫. స ఇతి. దృశ్యమానః దృష్టివిషయీభూతః; ప్రాసంగికీనాం ప్రసక్తాను
ప్రసక్త్యా జాతానాం కథానాం ప్రశ్నప్రతివచనరూపవాక్యసందర్భాణాం విష
యః ప్రతిపాద్యః వల్లభశాఖినాం స్వయం వర్ధితత్వాదత్యక్తప్రియతమవృత్తాణాం;
శాఖీతి వచనం సీతాకరస్పర్శప్రయోగసీతత్వాభిప్రాయకం.

(స్వగతం) కథం నామ శేషామిత్యాహ.

(ప్రకాశమ్) ఆర్యే కిమత్యాహితం సీతాదేవ్యాః.

ఆత్రేయీ—న కేవలమత్యాహితం సాపవాదం చ

(కర్ణే ఏవమివ) (౧) వాసంతీ—అహహ దారుణో దైవనిర్ఘాతః,
ఇతి (మూర్ఛతి.)

ఆత్రేయీ—సమాశ్వాసిహి ౨.

వాసంతీ—(౨) సమాశ్వాస హః ప్రియసఖి సుహాభాగే ఈదృశస్తే నిర్ఘా
ణభాగః. హః రామభద్ర, అథవా అలం త్వయా. ఆర్యే ఆత్రేయీ!

కథయ అస్తాదరణ్యాత్పరిత్యజ్య వినివృత్తే లక్షణే సీతాయాః
కింవృత్తమితి కాచిదాసీత్సోవృత్తిః ?

ఆత్రేయీ—న హి ౩.

వాసంతీ—ఆః కష్టమార్యాదుంధతీ వసిష్ఠాధిష్ఠితేషు రఘుగృహేషు
జీవంతీషు చ వృద్ధాసు రాజ్ఞీషు కథమిదం జాతం ?

ఆత్రేయీ—(౩) ఋశ్యశృంగసత్రే గురుజనస్తదాసీత్, సంప్రతి పరిస
మాప్తం ద్వాదశవార్షికం సత్రం ఋశ్యశృంగేణ వివర్జితాస్సం
పూజ్యగురవః, తతో భగవత్సరుంధతీ నాహం వధూవీరహితా
మయోధ్యాం గమిష్యామిత్యాహ, తదేవ రామసూతృభి
రనుమోదితం, తదనురోధాద్భగవతో వసిష్ఠస్య పరిశ్రద్ధా,
యథా “వాల్మీకితపోవనం గత్వా తత్ర వత్సాన్యమ” ఇతి.

వాసంతీ—(౪) అయి స రాజా కిమచారస్సంప్రతి ?

౧. నిర్ఘాతః తీవ్రప్రహరః;

౨. నిర్ఘాణభాగః సృష్టిఫలం; కర్ణణి ఘోషో. అలం త్వయేతి. జనవాక్పిదా
నస్య దుశ్శకత్వాదితి భావః. కిం వృత్తమితి. కిం నిష్పన్నమిత్యర్థః; ప్రవృత్తిర్వా
ర్తః; అసీత్ అభూత్; కిమితి కాక్యా యోజనీయం.

౩. సంప్రతి పరిసమాప్తమితి. ఇదమేమాభిసంధాయ పూర్వోక్తవ్యాఖ్యాన
మితి న విస్తర్తవ్యం; వధూవీరహితాం స్నుషావీరహితాం, తదనురోధాత్ తదను
సరణాత్; శ్రద్ధానిశ్చయః.

౪. కిమచారః కీదృశవ్యాపారయృక్తః.

ఆశ్రేయీ—(౧) తేన రాజ్ఞా రాజకృతౌ ప్రకృంతం.

వాసంతీ—హా ధిక్ష్విరిణీతమసి.

ఆశ్రేయీ—శాంతం పాపం ౨.

వాసంతీ—కా తస్మి యజ్ఞే సహధర్మచారిణీ?

ఆశ్రేయీ—హిరన్యాయీ సీతా ప్రతికృతిః (గృహిణీకృతా.)

వాసంతీ—హంత భోః.

ప. వజ్రదపి కఠోరాణి మృదూని కుసుమాదపి,

లోకోత్తరాణాం చేతాంసి లోహి విజాతుమ్స్వతి? ౬

ఆశ్రేయీ—(౨) విస్మష్టశ్చ వామదేవానుమంత్రితో. మేధ్యాశ్వః; ప్రక్ష
ప్తాశ్చ యథాశాస్త్రం రక్షితారః; తేషామధిష్ఠాతా చ లక్ష్మణా
త్తజశ్చంద్రకేతుః దత్తదివాన్మస్త్రసంప్రదానుశ్చమరంగసాధ
నాన్వితోఽనుప్రహితః.

౬. రాజకృతౌ రాజాసాధారణకృతౌ కృతురాజే వా ఆశ్వమేధే; రాజదంతా
దిత్వాత్పరనిపాతః; ప్రకృంతమితి భాషే క్తః; సీతాయాః ప్రతికృతిః ప్రతిమా;
గృహిణీకృతా ధర్మపత్నికృతా.

౭. వజ్రదపితి. ఆయుమాశ్చ యః; నిగ్దోపాయాం సీతాయాం రామహృదయస్య
మృదుత్వమేవ స్వాభావికం; కఠోరశ్చంతు మూర్ఖా లోకానుసరణార్థత్వాదాగంతుక
మితి ప్రతికృతికరణాదవగమ్యత ఇతి; స చ 'యస్యభార్యా విదురస్థా పతితా వ్యాధి
తాపి వా; అనిచ్ఛుః ప్రతిహలా వా తస్యాః ప్రతినిధా క్రియే'తి స్మరణాత్ ప్రతి
కృతికరణం మృదుత్వానుసంపాదకమితి వాచ్యం; తస్య పరిణయాంతరేశ క్తవిషయ
త్వాత్ నిరవకాశక్రియవిషయత్వాచ్చ ఆశ్వమేధాదేవాన్సరకాశత్వాత్ రామస్య
పరిణయాంతరశ్చ క్తత్వాచ్చ; తస్మాత్ సీతాసదృశప్రతిమాకరణం మృదుత్వాపాదక
మేవ; ఏతాదృశ విచారసాధ్యత్వా త్కో హి విజ్ఞానుమ్స్వతి? జ్ఞానస్వరూప
యోగ్యతాపి దుర్లభేత్యర్థః; అత్రాంతరిన్యాసాలంకారః.

౮. వామదేవేనానుమంత్రితః అనుజ్ఞాతః; వసిష్ఠానున్నిధానాదితి భావః; మే
ధ్యాశ్వః యజ్ఞేయాశ్వః; యథాశాస్త్రం 'చతుర్ముఖ రక్షంతి యజ్ఞస్యావిసూతాయే'
త్వాది కాస్త్రమనిలంఘ్య; అధిష్ఠాతా నియామకః; అనుప్రహితః అనుప్రేషితః.

† తేన రాజ్ఞా కృతురశ్వమేధః ప్రకృంతః ఇత్యేవ ప్రాచీనసాతః.

వాసంతీ—(సహర్షకౌతుకాస్త్రం,) కుమారలక్షణస్వాపి పుత్రభితి మాత
రీజ్జవామి.

ఆత్రేయీ—(౧) అత్రాంతరే బ్రాహ్మణేన మృతం పుత్రం నిక్షిప్త్య రాజ
ద్వారి సోరస్తాడమబ్రహ్మణ్యముద్ఘోషితం.

వాసంతీ—తతః ౨.

ఆత్రేయీ—(౨) తతో న రాజాపచారమంతరేణ ప్రజాయామకాలమ్మ
'త్యుశ్చరతీత్యాత్మదోషం నిరూపయతి కరుణామయే రామభద్రే
సహస్రై వాశరీరిణీ వాగుదచరత్.

ప. శంబూకో నామ వృషలః పృథివ్యాం తస్యతే తపః,
శీర్షచ్ఛేద్యస్సతే రామ తం హత్వా జీవయ ద్విజం. ౭
ఇతి, ఇత్యుపశ్రుత్య కృపాణపాణిర్విషానమధిరుహ్య సర్వా
దిశో విదిశశ్చ కూర్మతాపసాన్వేషణాయ జగత్పతిశ్చరితు
మారబ్ధః.

వాసంతీ—(౩) శంబూకో నామ శూద్రోఽధోముఖో ధూమపోఽస్మి
న్నేవ జనస్థానే తపశ్చరతి, తదపి రామభద్రః పునరిహ వనమలం
కుర్యాత్.

ఆత్రేయీ—భద్రే గమ్యతేఽధునా.

వాసంతీ—ఆర్యే ఆత్రేయి ఏవమస్తు, కఠోరీభూతసుదివసః తథాహి.

౧. అబ్రహ్మణ్యం, అబ్రహ్మణ్యమితి వచనం; ఉద్ఘోషితముచైరుచ్చరితం;

౨. రాజాపచారం రాజదోషం; నిరూపయతి మిహమాంసమానే కరుణామయే
పరదఃఖదుఃఖవత్త్వరూపానుకంపాప్రచురే; ఉదచరత్ ఉద్గతవతీ.

౩. శంబూకఇతి. శంబూకమపి శంబుకమితి ద్విరూపాభిధానం; తపస్తస్యతే,
తపశ్చరతి; తప విశ్వర్యేణేతి తత్ దివాదిత్వాత్ శ్యక్; † శీర్షచ్ఛేద్యః శిరశ్చే
ద్వార్స; శీర్షచ్ఛేదాద్యచ్ఛేతుపసంఖ్యానాద్యత్ దిశః ప్రాచ్యార్దయః; విదిశః ఆగ్నే
యార్దయః.

౩. తత్ తస్మాత్; అప్యలంకుర్యాదిత్యన్వయః; సంభావనాయామపిశబ్దః.

† చింత్యమిదం; ప్రకృతే విశ్వర్యాఞ్చాయోగాత్; కింతు తపసంతాపే ఇత్య
స్మాత్ తపస్తపః కర్తవ్యమైతి త్యేనేన కర్తవ్యావాలిచేశాత్కర్తవ్యకర్తరి లటి
యగాత్కనే పదే; కర్తవ్యకర్తరి తపేరగ్దనమర్థః; తపస్తస్యతే అర్దయతీత్యర్థః.

ప. కందూలద్విపగండపిండకషణాకం వేన సంపాతిభిః
 ఘర్తస్రంసితబంధనై స్వకుసుమైరర్చంతి గోదావరీం,
 ఛాయాపస్కిరమాణవిష్కరముఖవ్యాఘ్రచ్చక్రితత్వచః
 కూజత్క్లాంతకపోతకుక్కుటకులూః కూలే కులాయద్రుమాః.

౧. కందూలేత్యాది, కందూమతాం ద్విపగండపిండానాం పిండాకారకరికపో
 లానాం కషణేన సంఘట్టనయా ఆకంపేన ఆత్మ్యచలనేన సంపతంతీతి సంపాతినః
 తథా విధైః ఘర్తేణ నిదానాన్వేష్యేన స్రంసితబంధనైశ్చితితత్వంతైః ఛాయా
 యామనాతపే అపస్కిరమాణా భక్షార్థం చంచా భూమిం విలిఖంతః; తీరతేర్హర్ష
 జీవికా కులాయకరణేష్వీతి వాచ్యం; అపాచ్ఛకుష్పాచ్ఛకునిష్పాలేభునే; ఇత్యా
 భ్యాం తత్ నుటో; తథా విధానాం విష్కరాణాం మయసాం ముఖైర్వాత్రికృష్టై
 క్రితత్వక్ యేష్వీతి విగ్రహః; కపోతాః పారావతాః కుక్కుటాశ్చరణాయుధాః
 తేషాం కులూని కూజంతి క్లాంతా ని చ యేష్వీతి విగ్రహః; కూలే తీరవర్తి
 ఇత్యర్థః; కులాయద్రుమాః పక్షినీడయుక్తవృక్షాః స్వకుసుమైర్గోదావరీమర్చంతి
 పూజయంతీతి సంబంధః; † అత్ర వృక్షవర్ణనయా వైదికశిరోమణీనాం గృహమేధి
 నాం మధ్యాన్నకాలవృత్తాంతః స్వంపాదిత కుద్ధద్రవ్యైర్భగవత్పూజాతిథి
 సత్కారాదిః ప్రతీయతే; తథాపి; స్వకుసుమైః గోదావరీ మర్చంతీత్యనేన స్వకీ
 యపుణ్యోపనతిభోగ్యద్రవ్యైర్హస్త్యైర్నిత్యైః హేతుభూతాం దేవతాం పూజయం
 తీతి ప్రతీయతే; కందూలేత్యాది విశేషణేన ద్రవ్యాణాం దురూహకాస్తార్థసందే
 హనిర్లయార్థముపపన్నైస్తత్కృతోపదేశనివృత్తసంశయనయా సంతృప్త్యాభిమీసతి
 భిస్సమర్పితత్వం ప్రతీయతే. ఘర్తస్రంసితేత్యనేన తేషాం కషాయే ర్హర్షభిః పక్ష్యే
 నివృత్తకామలభాదితయా ద్రవ్యాణాం దేవతారాధనాయాప్రతిహతప్రదానం
 ప్రతీయతే; ఛాయాపస్కిరమాణేత్యనేన తేషాం గృహేష్వతిధయస్వయినూ
 గత్యభోజ్యాని ఘంజత ఇతి ప్రతీయతే; కూజత్క్లాంతేత్యనేన తేషాం మధ్యా
 న్నకాలప్రయుక్తక్లాంతియుక్తనానాకాఖ్యాభ్యేత్పూజానామసమూహపామృత్యం
 ప్రతీయతే; కులాయేత్యనేన తేషామనేకకుటుంబభరణం ప్రతీయత ఇతి
 సమృదయా విదాం కర్వంతు; అత్ర కుసుమపతనస్య గోదావరీపూజాత్వోత్పేక్షా
 కృతా; సా చ గమ్యా వాచకకబ్జప్రయోగాభావాత్.

† 'అత్రార్థా నరధ్వనిం కేచిదాచక్షిత్. న తావచ్ఛుభశక్త్యాఽర్థశక్త్యా నేతి
 ధ్వని మార్గదత్తదృశస్తవ సమృదయాః ప్రప్తవాన్' ఇతి కేచిత్ ప్రకృతస్థలే
 ధ్వన్యర్థం సాభ్యుపయన్తి.

ఇతి (౧) సరిక్రమ్య నిష్క్రింతే— శుద్ధవిష్కంభః.

(౨) తతః ప్ర విశతి పుష్పకస్థస్సదయోద్యతఖడ్గో రామః

ప. రేహస్త దక్షిణ మృతస్య శిశోర్ద్విజస్య
జీవాతవే విసృజ శూద్రమునౌ కృపాణం,
రామస్య గాత్రమసి నిర్భరగర్భఖన్త
సీతావివాసనపటోః కరుణా కుతస్తే?

(౩) కథంచిత్ప్రహృత్య కృతం రామసదృశం కర్త, అపి సజీవే
దాష్ఠిహ్వానపుత్రః?

అత్ర భగవతః కేనాపిత్యారభ్యామమధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యంతేనాష్ట
వక్రప్రవేశాల్లక్ష్యస్య సీతావనప్రాపణేనాల్లక్ష్యస్య బీజస్యద్భేదాత్ప్రతిముఖసంభి
రయం; 'లక్ష్యాలక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతమి'త్యుక్తేః' అప్యేతత్త
పోవనమిత్యారభ్య దృష్టవద్వపదార్థానుసరణయాపః పరిసర్వ ఉక్తః; హా రామభద్రేతి
ప్రముఖనిఘ్నరచనయాపం వజ్రముక్తం; సీతాప్రతికృతిరిత్యాదినా అనురాగ
ప్రకాశనయాపః ప్రగమ ఉక్తః; వజ్రదపీత్యత్రాత్యుపశమనాత్తకశ్చమ ఉక్తః;
విసృష్టశ్చ వామదేవానుమంత్రిత ఇత్యారభ్య జనస్థానే ఏవ తపశ్చరతీత్యంతేన
బ్రాహ్మణత్వత్రియ శూద్రాణాం కీర్తనాద్వర్ణసంహార ఉక్తః.

౧. నిష్క్రింతే ఇతి. ఇయం చూళికా † తదుక్తం; 'నేపథ్యాంతస్పితైః
పాత్రైశ్చూళికార్థస్య నూచవే' తి.

౨. సదయోద్యది; ఉద్యతః ఉన్నమితః.

౩. రేహస్తేత్యాది. రేదక్షిణ హస్త అతిసవ్యహస్త; కృపాణం ఖడ్గం విసృజ
విముంచ; నిర్భరః పూర్ణః వివాసనం నిష్కాసనం; పటోరిత్య సేన ఛద్దనా పరిదదా
మిత్యేతద్వివక్షితం; అత్ర విధ్యలంకారముదాజహర శవలయానందకారః.

౩. కథంచిత్ప్రహృత్య ప్రక్షిప్త్యః * ఇదం చింత్యం; దూరాధ్వానం వధ
మిత్యారభ్య ఏతాన్యద్యో కారిత్యాప్రియోగానుచితాని హీతి నిషేధాత్; అత్ర

† ఇదం చింత్యం; తతః ప్ర విశతి వనరవతేత్యకేనాదాతేన వనదేవతాయా
అపి ప్రవేశకథనేన కన్యాపి పాత్రస్య నేపథ్య ఉత్పాదావత్; కింతు శుద్ధ
విష్కంభ ఇతి మూల కమేన నాథు.

* 'అత్ర కేచిత్'. 'దూరాధ్వానం వధం యద్యం రాజ్యదేవాదివిప్లవమ్;
సంరోధం భోజనం స్నానం నురతం చానులేపనమ్; అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి

(ప్రవిశ్య) దివ్యపురుషః జయతు జయతు దేవః.

ప. దత్తాత్రేయే స్వయి యమాదపి దండధారే
సంజీవితశ్శిశురయం మమ చేయమృత్యుః,
శంబూక ఏష శిరసా చురదౌ సత్యస్తే
సత్సంగజాని నిధనాన్యపి తారయంతి.

౧౦

రామః—(౧)ద్వయమపి ప్రియం న, తవనుభూయతాముగ్రస్య తపసః
పరిపాకః.

ప. యత్రానందాశ్చ మోదాశ్చ యత్ర పుణ్యా హి సంపదః,
వైరాజా నామ తే లోకాస్తైజసాన్సృజతే శివాః.

౧౧

నిష్టవస్తువిక్షేపాద్విధూననం నామ సంధ్యంగం; రామసవృతం కర్త న తు దశరథ
సదృశం; దశరథో హ్యబుద్ధిపూర్వకం కూద్రతాపసవధం కృతవాక్ అహంతు బుద్ధి
పూర్వకం కూద్రతాపసవధం కృతవాక్; తథా చ 'విశుశృతగుణం పుత్ర' ఇతి న్యా
యో వోషవిషయో జాత ఇతి స్వోపాఖంభ ఇహ వ్యజ్యతే. అపి స జీవత్. అపిస్సం
వనాయాం; అశరీరవాణ్యా శకుజీవనిశ్చయేఽపి పావకవచనేన సీతాయా నిర్దో
షత్వనిశ్చయేఽపి ఫలాభావవత్ స్వీయదైవవిపర్యయేణాత్రాపి తథా న్యాదిత్యా
శయః. ప్రవిశ్య దివ్యపురుషః. శంబూకశరీరం విహాయేతి శేషః.

౧౦. యమాదపి దత్తాత్రేయే త్వయి దండధారే సతీత్యన్వయః; యమ
హేతుకభయనివృత్తిదాతరి త్వయి మమ శాసితరి సతీత్యర్థః; అసౌ శకుః బుద్ధిసా
ధిక్ బ్రాహ్మణ శకుః. నిధనాని మరణాని తారయంతి, సంసారాబ్ధిమితి శేషః.

౧. పరిపాకః ఫలం.

౧౧. యత్రేతి. ఆనందా ఆత్మానుభవజన్యాః హర్షాః; మోదాః నివ్యవిష
యానుభవజన్యా హర్షాః; సమృదః అణిమాదివిభూతయః; వైరాజానామ వైరాజా
ఇతి ప్రసిద్ధాః.

న నిర్దిశేత్' ఇత్యనుశాసనవిరోధాచ్చిన్ద్రమిదమిత్యాచక్షతే వధాదీనామక్లేషు
న్యాసేతదభినయస్య వైరస్యాధాయకతాభీప్రాయేనైవ లాక్షణికానాం నిషేధార్థస్య
చాత్ర వధ్యప్రవేశాన్యక్తిమాత్రేణ వారణాత్; ప్రకృతప్రహంగోక్షేరాకాశేభిద్ధ
విచ్ఛురణమాత్రేణాభినయత్వాచ్చ న కశ్చిద్దోషః; వధ్యప్రవేశాభావేఽపి వధక్రి
యాజన్యకాత్రచ్ఛేదక్షతజక్షరణాదీనాం ఘృణాహేతునాం ప్రత్యక్షత్వం తాదృ
శమేవ యోగదృశామితి విరమ్యతే' ఇతి ప్రకృతేషాం చరవిచారే ప్రకృతవా
ఖ్యాత్వసందర్భితే విమనాయక్తే కేవల రసికసత్తమాః.

శంబూకః—(౧) యుష్మద్భ్రాతృసావోపాదాతాః ఏష మహాత్మా, కిమత్ర త
పోభ్యోః? అథవా మహానుభవ్యేన త్ర సహ.

ప. అశ్వేష్టవ్యోమదపి భువనే యోగిభ్యోః కర్మభ్యోః
మామన్విష్యన్తి హ వృషలకం యోజనానాం శతాని,
క్రాంత్యా స్తాత్తస్య ఇహ తపసాం సంప్రసాదోఽన్యథా చే
త్కాయోధ్యామః పునరుపగమో దండకాయాం వనేవః?

రామః—కిం నామ దండకే నుం? సర్వతోఽపరలోక్య.

౧. యుష్మద్భ్రాతృసావోపాదాతాః ‘ధాతుః స్రసాదాన్తహిమాసమిశ్’ ఇతి శ్రుతిః
ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; కిమత్ర తపోభ్యోః తపోహేతుకం కిమత్రేత్యర్థః; అథ వా మహా
నుభవ్యతం తపసా; తపకర్తృణాం మహాపకార ఇత్యర్థః.

౧౨. తదుపాదయతి-అశ్వేష్టవ్యవతి. యదపిలి ప్రసిద్ధవన్తిర్దేశాన్ ‘సోఽ
శ్వేష్టవ్య’ ఇతి శ్రుతిః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; అనేన బాణత్వవిప్రకృతః ‘కారణం
తు ధ్యేయ’ ఇతి శ్రుతేః; స కేవలం ప్రధానహిరణ్యగర్భాదీనతాత్పరత్వం; కింతు
నిరుపాధికస్వామిత్వసహకృతమిత్యాహ-లోకనాథ ఇతి. ఏష సర్వభూతాధిపతి
ఋత్యాదిశ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; తుగోక్తాశ్వేష్టవ్యత్వాది భువనాహారణ్య
ఇతి. ఏష సర్వభూతిపాల ఇత్యాదిశ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; ‘స హి పాలన
సామర్థ్యమృతే సర్వేషాం హరి’ మున్యపబృంహణాత్ హరహిరణ్యగర్భాదీనాం
రక్షకత్వశంకానిరాసః ఇదం చ ఘంటాకర్ణాదివిషయే స్పష్టం. వృషలకం. అజ్ఞాతో
వృషలో వృషలకః అజ్ఞాతే కప్రత్యర్థః; అనేన ప్రమాదబోధే స్వేషణీయత్వం
స్వస్య నూచ్యతే; అన్విష్యత్ స తు చారాదినాశ్వేషణనిత్యర్థః. యోజనానాం
శతాని. అయోధ్యాదండకయోగ్యోజకేయత్వానిశ్చయేఽస్వేషణముక్తిః కృత్స్న
భూమండలాశ్వేషణానంతరమత్ర స్తాత్త ఇతి నూచయతి; తస్మాదంత పృథివ్యాం
తప్యత ఇత్యశరీరవాణ్యాః పృథివ్యామితి సాయాశ్వేక్షిః ప్రాప్తః స తు మాంతత్ర
దూతైః ప్రాపితవానిత్యర్థః; వృషలకమిత్యత్ర వృషం ధర్మం బహుతీతి వృషశ
ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ‘కుశూ’ హి కూదస్యేతి స్పృశ్యుక్త స్వగర్భచ్ఛేదేన స్వతంత్ర
తపశ్చరణరూపస్వరావళంకరణం విశిష్టతం; తపసాం సంప్రసాదః తపఃకృతాను
గ్రహః; పునరిత్యనేన పునర్వగవతిః స్పృహయా శ్రద్ధాసిద్ధి ర్వారితా; వనపదం
దండకాయామపి గహనప్రదేశ్యనూచనార్థం; ఏవం సర్వప్రకారేణాపి దుర్లుభ
భవదాగమనసంఘటకత్వాత్తపసాం సమ్యక్భ్రాతృసావ ఇతి భావః.

(ఆకథం) ప. స్నిగ్ధశ్యామాః క్వచిదపరతో భీషణాభోగయాతూః
స్థానేస్థానే ముఖరకకుభో ఝూత్కృతైర్నిర్మలాణాం,
వత్సేగస్త్వాశ్రమగిరి సరిద్ధర్తకాంతారమిశ్రా
స్సందృశ్యంతే పరిచితభువో దండకారణ్యభాగాః ? ౧౩

శంబూకః—దండకైవైషా. అత్ర కిల పూర్వం నివసతా దేవేన.

ప. చతుర్దశసహస్రాణి చతుర్దశ చ రాక్షసాః, †
త్రయశ్చ దూషణఖర త్రిమూర్ధానో రణే హతాః. ౧౪
యేన సిద్ధిశ్చేత్రే జనస్థానే మాదృశానామపి జానపదానామకు
తోభయస్సంచారస్సంజాతః.

రామః—న కేవలం దండకా జనస్థానమపి.

శంబూకః—(౧)బాధం, ఏతాని ఖలు సర్వభూతరోమహర్షణాని ఉన్నతై
చండశ్వాపదకులక్రాంత గిరిగహ్వరాణి జనస్థానపర్యంతద్విధౌర
ణ్యాని దక్షిణాం దిశమభివర్తంతే పశ్య.

ప. నిష్కూజ స్తిమితాః క్వచిత్క్వచిదపి ప్రోచ్ఛండస త్వస్వనా
స్వేచ్ఛాఘ్నసప్తగభీరభోగ భుజగశ్వాపదదీప్తాగ్నయః,

౩. స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధాశ్వాకచక్యవంతః; శ్యామా నీలాః; ఆభోగో విపులావ
కాశః; తేన రూక్షాశ్చిత్తతోభకరాః; గర్తాః అవటాః.

౧౪. చతురితి. దూషణఖర త్రిమూర్ధాన ఇత్యత్ర సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వా
ద్విప్రీత్యాం ప మూర్ధ్న ఇతి పత్రత్యయాభావః; కేచిత్తు దూషణఖర త్రిమూర్ధానః
ఇతి పదద్వయం కృత్వా నః అస్తాకం రణే దూషణఖర త్రిమూర్ధాః హతా ఇతి పత్ర
త్యయాంతమేవ సమర్థయంతే; అస్తాకమితి చ రామేణ సహభేదసమాధినా దివ్య
పురుషవచనం పత్రైశ్వాభిప్రాయకం బోధ్యం; వస్తుత్వం నో ఇతి నోశబ్దః పృథక్పద
మిత్యాశ్చిత్వాత్ నివసతా దేవేన దూషణఖర త్రిమూర్ధాః హతాః నో కిమితి
కాశ్వాయోజనీయం; ఇయం చ ప్రత్యభిజ్ఞాపనశైలి గౌరవవిషయేననుభవసిద్ధా.
సిద్ధిశ్చేత్రే సిద్ధిప్రదపుణ్యశ్చేత్రే;

౧. అకుతోభయః. నాస్తి కుతోఽపి భయం యత్రేతి విగ్రహః; రోమ
హర్షణాని రోమాంచజనకాని.

౧౫. నిష్కూజేతి. నిర్గతాః కూజా కూజితాని యేభ్య ఇతి విగ్రహః; కూజిత

† రక్షసాం భీమకర్తృణామితి ద్వితీయచరణపాఠః పుస్తకాంతరే.

సీమానః ప్రదరోదరేషు విరళస్వచ్ఛాంభసో యా స్వయం
 తృప్త్యధిః ప్రతిమూర్ఖకైరజగరస్వేదద్రవః పీయతే. ౧౫
 రామః—స. పశ్యామి చ జనస్థానం భూతపూర్వఖరాలయం, ౧౬

ప్రత్యక్షానివ వృత్తాంతాః పూర్వాననుభవామి చ.

(౧) (సర్వతో౭వలోక్య)సర్వథా ప్రియారామా హి వైదేశ్య
 సీత్, ఏతాని నామ కాంతారాణి. కిమతఃపరం భయానకం

స్యాత్? (సాస్త్రం).

ప. త్వయా సహ నివత్స్యామి వనేషు మధుగంధిషు,
 ఇతి హేరమృతై వాసా స్నేహ స్తస్యాస్తుతాదృశః. ౧౭

న కించిదపి కుర్వాణస్తాస్తై శిర్షఃఖాన్యపోహతి,
 తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః. ౧౮

కూన్యా ఇత్యర్థః. 'కూజ ఆవృత్తేశ్చదే' ఇత్యస్తాద్భావే ఘోషే ప్రత్యయః; సత్త్వానాం
 జంతూనాం; ప్రదరోదరాణి భూవిదారయధ్యాని; ప్రతిమూర్ఖకైః వక్రకృకలానకైః,

౧౬. పశ్యామితి. భూతపూర్వో యః ఖరాలయ స్థావిభవిత్యర్థః; పూర్వం
 భూతో భూతపూర్వః సఖరస్థాలయో గృహం యస్మిన్నితి వా; ప్రత్యక్షానివ
 పురో వర్తమానానివ; అనుభవామి స్మృతివై శక్త్యేన సాక్షాత్కరోమి.

౧. కాంతారాణి దుర్గమవర్తమాని; భయానకం భయజనకం.

౧౭. త్వయేతి. మధు చ గంధకాచిత్ర స ఇతి మధుగంధిని తేషు; ఇహ కాంతా
 రేషు అరమృతైవ ప్రీతిం ప్రాప్తవత్సేవ; హత ఇత్యత ఆహ-స్నేహ స్తస్యాస్తుతాదృశ ఇతి
 'హృదయం త్వేన జానాతి ప్రీతియోగం పరస్పర'మిత్యక్తరీత్యా పరిచ్ఛేదాతీత ఇత్యర్థః.

౧౮. న కించిదపితి. యస్య ప్రియః ప్రీతిమాక ప్రీతివిషయో వా యో జనః
 కించిదపి న కుర్వాణస్యై కించిత్కార్యలేశేనాపి కూన్యస్యై సాక్ష్యాః స్వీయసుఖైః
 కరణైః దుఃఖాన్యపోహతి దుఃఖాని నాశయతి; తత్ దుఃఖనాశహేతుభూతో జనః,
 విభేయప్రాధాన్యాన్నుభవకత్వం: తస్యాపోహనీయదుఃఖవతః పురుషస్య కిమపి
 విలక్షణం ద్రవ్యం భవ్యవస్తు; 'ద్రవ్యం చ భవ్యే' ఇత్యనుకాసనాత్; యద్యా
 సాక్ష్యాగతి ఇత్యం భూతలక్షణే తృటియా; తథా చ సాక్ష్యాగ్నిశిష్టః సుఖితః ప్రియః
 ఇష్టః యో జన్మోయస్య కించిదపి న కుర్వాణః స్వరూపాతిరేకివ్యాపారలేశేన కూన్య
 స్యై దుఃఖాన్యపోహతి, తదిత్యాది పూర్వవత్; దుఃఖనివృత్తిహేతువ్యాపారలేశ
 కూన్యస్యన్నపి స్వీయసుఖవిశిష్టో యస్యైరూపేణైవ దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి కారణం
 తం ప్రతి తస్య నిమలద్రవ్య త్వమితి భావః. ఏవం చ అహం సీతావిషయే కించి
 త్కార్యలేశకూన్యో౭పి సుఖితస్యై తద్దుఃఖనివర్తక ఇతి కాంతారాగమనంయుక్త
 మేవేతి హృదయశ్శిరో౭ర్థః.

శంబూకః—(౧) తదలమేభిస్తు కాపదైః పరిచేవనైః, తద్వైతాని మదక
లమయూరకంతకోమలశ్చనిభిరణకీర్ణాని పర్యంతైరవిరళనివిష్టనీల
బహుళశ్చాయాతిరమండముడితాని అసుభ్రాంతవివిధమృగ
యూథాని పశ్యంతుః సుహృభాగః ప్రశాంతగంభీరాణి మహార
ణ్యాని.

ప. ఇహ సమదశకుంతాక్రాంతవానీరముక్త
ప్రసవసురభిశీతస్యచ్చత్రయా వహంతి,
ఫలభరపరిణామశ్యామజంబూనికుంజ
స్థలనముఖరభూరిస్తోతసో నిర్భరణ్యః. ౧౯

ప. దధతి కుహరభాజామత్ర భల్లూకయూనా
మసురసితగురూణి స్త్రానమంబూకృతాని,
శిశిరకటుకమాయస్త్వయతే బల్లకీనా
మిభదభితపక్లగ్రంథినిష్కంఘంగంధః. ౨౦

రామః—(౨) సవాక్షస్థిభం. * భద్ర శివాస్తే పంథానో దేవయానాః,
ప్రదయస్వ పుణ్యేభ్యో లోకేభ్యః.

౧. పర్యంతైః అభ్యర్థప్రదేతైః; ఛాయాతరవః ఛాయాప్రధానతరవః
ప్రశాంతాని అనుక్యజనకాని.

౧౯. ఇహేతి. శకంతాః పక్షిణః; వానీరాః వేతసవృక్షవిశేషాః; ముఖ
రాణి శబ్దవంతి భూరిణి స్తోతాని యాసుతాః.

౨౦. దధతితి. కుహరభాజాం గుహవర్తినాం భల్లూకయూనాం తరుణము
క్షాణాం అనురసితేన అనురసితేన గురూణి మహంతి అంబూకృతాని నిష్ఠీవర
శబ్దాః స్త్రానం వృద్ధిం దధతి భజంతి; నిష్కంఘః స్వరసద్రవః స్త్వయతే వర్ధతే;
† కర్తవ్యతీ హారే అత్త నేపదం.

౨. దేవయానాః దేవయాననామకాః. తే చ అగ్నిష్టోతిరహశ్శుక్లష్టాసా

* అత్ర, భద్ర శివాస్తే పంథానః; ప్రతిపద్యస్వ దేవయానం పుణ్యేభ్యో
లోకేభ్యః; ఇతి సాంప్రదాయికః పాఠః.

† చింత్యమిదమ్; క్రియావినమయాభావాత్; కింతు కర్తకర్తర్యాత్త నేపద
మితి లేభితుం యుక్తమ్.

శంబూకః—యావత్పురాణ బ్రహ్మ సూచనమగ్రస్యమభివాద్య శాశ్వతం

౨౬౦ ప్రవిశామీతి (నిష్కాంతః)

రామః—ఏతత్పునరన్వనమహో కథమద్య నృప్తం?

యన్తీన్న భూమ చిరమేవ పురా వసంతః,
ఆరణ్యకాశ్చ గృహిణశ్చ రతాస్సద్వధరైః
సాంసారికేషు విషయేషు వయం రసజ్ఞాః.

౨౧

ప. ఏతే త ఏవ గిరయో విరువన్తయూరా
స్తాన్యేవ మత్తహరిణాని వనస్థలాని.
ఆమంజువంజుశలతాని చ తాన్యమూని
నీరంధ్రనీపనిచుళాని సరిత్తటాని.

౨౨

ప. మేఘమాలేవ యశ్చాయమూరాదివ విభావ్యతే,
గిరిః ప్రస్రవణో నామ యత్ర గోదావరీ నదీ.

౨౩

ప. అన్యైవానీన్దహతి శిఖరే గృధ్రరాజస్య వాస
స్తస్యాధస్తాద్యమిదమిరతాన్తేషు పల్లోటజేషు,
గోదావర్యాగి పయసి వితతశ్చామలానోకహస్త్రి
రంతః కూజన్ముఖరశమనో యత్ర రమ్యా వనాంతః.

౨౪

(౧) అత్రైవ సా పంచవటీ యత్ర చిరనివాసేన వివిధనిస్రం
భసాక్షిణః ప్రదేశాః ప్రియాయాః స్ప్రియసఖీ చ వాసంతీ

ఉత్తరాయణమిత్యుక్తాః. లోకేశభ్యః. లోకాననుభవితం ప్రదయస్వ ఆకాశేన
గచ్ఛ; 'డీక్షిహాయసా గతా'.

౨౧. గృహిణః గృహమేధిసః; సాంసారికేషు జన్మఫలభూతేషు.

౨౨. ఏత ఇతి. విరువన్తయూరాః కూజన్తయూరాః.

౨౩. మేఘమాలేతి. మేఘమాలేన మేఘసక్తిగదృశో యః పురోవర్తీ
పదార్థః. ఆరాదిర సమీపస్థ ఇన విభావ్యతే జ్ఞాతుతే ఆయం పురోవర్తీ పదార్థః
యత్ర గిరౌ గోదావరీనదీ సప్రసవణోవామ గిరిః.

౨౪. అన్యేతి. ముఖరశవనః కూజర్పక్షియక్తః అత ఏవాంతః కూజ
స్వయం కూజన్నివ స్థితః.

౧. విస్రంభాః స్వైరవిలాసాః.

నామ వనదేవతా ప్రతివసతి, తత్కిమిదమాపతితమద్య రామ
హతకస్య?

సంప్రతి హి—ప. చిరాద్వేగారంభీ ప్రసృత ఇవ తీవ్రో విషరసః

కుతశ్చిత్సంవేగాత్ప్రచల ఇవ శల్యస్య శకలః,

వ్రణో రూఢగ్రంథిస్సుఖతీత ఇవ హృన్మర్షణిపునః

ఘనీభూతశ్శోకో వికలయతి మాం నూతన ఇవ. ౨౫

తథాపి తాఽ పూర్వసుహృదో భూమిభాగాఽ పశ్యామి,

(నిరూప్య) (౧) † అహో అనవస్థితో భూతసన్ని వేశః.

* ప. పురా యత్ర స్తోతః పులినమధునా తత్ర సరితాం

విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షీతిరుహం

౨౫. చిరాదితి, తీవ్రః స్పర్శదకాయామపి దుస్సహః అనేనాజ్ఞాతస్పర్శవిష
విశేషవ్యావృత్తిః; చిరాత్ భూయాంసం కాలం శమిత్వా వేగం వేదనాశ్రేయ్యం
ఆరభతే ఉత్పాదయతీతి వేగరమ్భి. అనేన పూర్వోక్తవిషవిశేషవ్యావృత్తిః;
ప్రసృతః యత్రాంగుల్యాదౌ స్పర్శస్తతోఽన్యత్ర సర్వాంగేషు శ్వయంభుదశ నాదినా
దుస్సహ్యసరణః యో విషరసః తాదృశ ఇత్యర్థః; రసశబ్దేన విమోక్ష్యో వివక్షితః;
కుతశ్చిత్ యస్తాత్కస్తాచ్చిత్ సంవేగాత్ సంభ్రమాదిజన్యాభిఘాతాత్ ప్రచలః
శల్యస్య బాణాద్యగ్రస్య శకల ఇవ ఖండ ఇవ సితః; సహి మరణభయాదనుద్భుత
ఏవ తివ్రతి; దూఢాః ప్రానుచ్ఛాతాః గ్రంథయ ఉపవ్రణాయస్తా తృతీయాః;
సుఖతీతః దలితః హృన్మర్షణి వ్రణ ఇవ హృదయమర్తవృత్తి వ్రణసదృశః; క్వాచి
త్కస్పర్శసార్వత్రికప్రసరణాభ్యాం ప్రథమదృష్టాంతః; ప్రతికార్యత్వశంకావృ
దాసాయ ద్వితీయః; స్వల్పకాలత్వ వ్యావృత్తియే తృతీయః. విశేషమాహ-నూతన
ఇతేతి. వికలయతి కూన్యం కరోతి.

౧ అనవస్థితో భూతసన్ని వేశః అనియతా సృజ్యపదార్థస్థితిః.

౨౬. పురేతి. బహోః కాలాద్భవం. బహుకాలమదృష్ట్య దృష్టం శల్యబ్దో

† అహో అనవస్థితో భూమిసన్ని వేశ ఇతి ప్రాచీనపాతః; అయ మేవ యుక్తః,
వక్ష్యమాణ్యోక్తేన తస్మైన సమర్థయిష్యమాణత్వాత్.

* బహుకాలమతిక్రమ్య దృష్టమితి యుక్తం; అప్రత్యేక్ష్యస్య ల్యబంతత్వాభా
వాత్; కించ; ల్యబంతస్య లోపే ల్యప్ప్రకృత్యర్థ నిరూపితకర్తృవాచకాదధికరణ

బహోర్దృష్టం కాలాదవరమివ మన్యే వనమిదం

నివేశ్యైల్లానాం తదిదమితి బుద్ధిం ద్రథయతి.

౨౬

హంత పరిహరంతమపి యామితః పంచవటీన్నేహో బలాత్కర్ష
తీవ. (సకరుణం.)

ప. యస్యాం తే దివసాస్తయో సహ మయా నీతా యథా స్వే గృహే
యత్సంబంధికథాభిరేవ సతతం దీర్ఘాభిరాస్తీయత,
ఏకస్సంప్రతి నాశితప్రియతమస్తామేవ సాపః కథం
రామః పంచవటీం విలోకయతు వా గచ్ఛత్వసంభావ్య వా? ౨౭

పేపంచమి; యద్వా పూర్వదర్శనకాలబహువిప్రకృష్టకాలే దృష్టం; సప్తమిపంచ
మ్యావితీ పంచమి ‡ తదిదమితి బుద్ధిం ప్రత్యభిజ్ఞాం; ఆత్ర ప్రస్తుతవనవృత్తాంత
వర్ణనాద ప్రస్తుతప్రాణివటుంబోపచయాపచయః సన్నుర్నితీ కువలయానందకారః.

౨౭. యస్యామితి. స్వే గృహే యథా యస్యాం తే దివసా నీతాః నిరుపస్థ
వత్సరామణీయకాదిభిః స్వగృహాతుల్యాయాం పంచవట్యాం తే దివసా నీతా ఆతివా
హితాః; న కేవలం రాత్రయో నీతాః కింతు దివసా ఆపి నీతా ఇతి దివసపదేన
వ్యవృత్తే; తేన స్వగృహాపేక్షయా వైలక్షణ్యమపి పంచవట్యాః; తత్ర హి రాజ్య
తంత్రాదినా దివసేషు స సహవస్థానం ఘటతే. యత్సంబంధికథాభిరేవ కర్తృభిరా
స్థితైః తత్రే, భావే లక్షః ఏవకారేణ వాగ్వాప్తపారాంతరప్రతిషేధః యత్కథాభి
రత్యనుక్త్యా యత్సంబంధికథాభిరిత్యుక్తేః పంచవటీపరిసరవర్తనామపి రామణీయకం
వ్యవృత్తే; ఆత్ర; 'స్తరక్ కమలపత్రాక్షం రామస్సంభావ్యముపాగమ'దిత్యుక్తరీత్యా
సర్వకాలబుద్ధిసత్త్వాత్తయేత్యుక్తం; తామేవ న తు యాం కాంచిదిత్యర్థః; వియోగే హి
రామణీయ వస్తుదర్శనమాత్రం దుస్సహం కింపునస్సహానుభూతరమణీయవస్తుదర్శనమి
తి; ఏకః కేవలః స్త్రీకూన్య ఇతి భావః; నను రాజ్యాస్కృద్ధాంత ఏవ నిత్యస్థాయీః కథం
సహగమనం ఘటతే పురం ప్రతి గమనే సులభమేవ తద్దర్శనమితి కిమిహాత్మాహిత
మిత్యత్రాహ—నాశితప్రియతమ ఇతి నాశితత్వమపి దైవాధీనం చేత్కథంచితస్సహే

వాచకాచ్చ పంచమి భవతితి; 'లబ్ధోపే' ఇతి వచనస్యార్థః; ప్రకృతే చ కాలస్య
న కర్తవ్యం కింతు వనన్యవేతి లబ్ధోపే ఇత్యస్యాప్రవృత్తే.

‡ ఇదం చిత్తమ్; కాలస్య కారకశక్తిద్వయమధ్యస్థత్వాభావాత్. యథా
అద్యభుక్త్యాం ద్వ్యవదోషా ఇత్యాదౌ.

శంబూకః—(ప్రవిశ్య) (౧) జయతు దేవః, భగవానగస్త్యో మత్తశ్శు
తత్వత్సన్నిధానస్త్వానూహ. పరికల్పితావతరణమంగళా ప్రతి
క్షతే వత్సలా లోపాముద్రా సర్వే చ మహాన్నయః. తదేహి
సంభావయాస్తాః, అథ ప్రజవినా పుష్పకేణ స్వదేశముపగమ్యా
శ్వమేధే సజ్జో భవిష్యసి.

రామః—(౨) పుష్పకం ప్రవర్తయత్, భగవతి పంచవటి! గురుజనోపరో
ధాత్ ఊణం ఊమ్యతామతిక్రమో రామస్య.

శంబూకః—దేవ పశ్య పశ్య.

ప గుంజత్కుంజకుటీరకౌశికఘటాఘూత్కారవత్కించక

స్తంభాడింబరమూక మాకులిపలః క్రౌంచావతోఽయం గిరిః,

తైవ న తు తథా. కింతు మదధీనవీవ నాశ ఇతి దుఃఖాలిశయో జిచా వ్యజ్యతే; నను
త్స్నియత్ర సాతతైవ గర్భతామిత్యత్రాహ-పాప ఇతి. మరణప్రతిబంధకపాపవాని
త్యర్థః. 'తథాశ్చ్యవప్రాణస్సు నిరతి న తు పాపా విరమతీ'త్యుక్తే; ఆసంభావ్య అస
మాన్య; రామః పంచవటిం విలోకయతు వేత్తవ్యాదృశశైల్యా సర్వథా న మత్స్య
దూపానరూపం విలోకనమసంభావ్యమనం వేతి వ్యజ్యతే; సంప్రతి నాశిరప్రియ
తమఇత్య సేనార్ధి దుఃఖిత్వం వ్యజ్యతే; సర్వథా ప్రణారామేత్కారభ్య ఏతద్వోచక
పర్యంతం ఆనురాగప్రకాశపీఠిష్టవచనరూపం పుష్పం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౧. మత్తశ్శుతత్వత్సన్నిధానః, సన్నిధానం సామీప్యం; మత్త ఇతి పంచమ్యా
రామాగమనాఖ్యాతిర్దివ్యపురుషస్యాగస్త్యం ప్రతి గురుప్రాయత్వం కవేరభిమత
మితి వ్యజ్యతే; 'అఖ్యాతోపయోగ' ఇతి పంచమీవిధానాత్; అవతరణమంగళం
సీరాజనాదికం; లోపాముద్రా అగస్త్యపత్నీ; ప్రతిక్షతే కృతక్షణా తిష్ఠతి
త్యక్తాస్యవ్యాపారా తిష్ఠతీత్యర్థః. ప్రజవినా ప్రకృష్టవేగవతా, ఏకదేశినీతి జ్ఞాప
కాత్కర్తృధారయాదినః.

౨. ప్రవర్తయత్ గమయత్; గురుజనస్యాగస్త్యాదేః ఉపరోధాదనుసరణా
జ్యోః; అతిక్రమః అసంభావ్యమనరూపః; అత్ర ఇవ్వజనానునయాత్పర్యుపాసనం
నామ సంధ్యంగముక్తం. తథోక్తం; 'ఇవ్వజనానునయః పర్యుపాసనమి'తి.

౩. గుంజదిత్యాది. కుంజా ఏవ కుటీరాః కుంజకుటీరాః గుంజంతః. అవ్యక్త
శబ్దం కర్వంతః యే కుంజకుటీరాః తేషు యాః కౌశికఘటాః ఘూకపద్మకాయః

ఏతస్మిన్ ప్రచలాకిరాం ప్రచలాకాముద్వేజితాః కూజితై
రుద్వేల్లంతి పురాణోపాతరుష్మంధేషు కుంభీనసాః. ౨౮

అపిచ... ఏతే తే కుహరేషు గద్గదనదద్గోదావరివారయో
మేఘాలంబితమాళినీలశిఖరాః ఊజీభృతో దాక్షిణాః,
అన్యోన్యస్యప్రతిఘాతసంకులచలత్కల్లోలకోలాహలై
రుత్తాలాస్తభమే గభీరపయసః పుణ్యాస్పరిత్సంగమాః. ౨౯
ఇతి (నిష్క్రంతౌ)

ఇతి ద్వితీయో ౨ జ్ఞః.

తాసాం ఘాతాత్కర ఏవ్యస్తీతి తద్వంతః యే కీచకాః తేషాం కీచకానాం రంధ్ర
వద్వేజానాం స్తంభాః కాండాః తేషామాడంబరస్సంభ్రమః తేన మూకాని జోష
మాసీనాని మావలీఖలాని వాయుసఖలాని యత్ర స తథోక్తాః; క్రాంచావతస్తన్నా
మకాః; ప్రచలాకినాం మియూరాణాం; రోహితరవో న్యగ్రోధపుత్రాః; కుంభీన
సాస్సర్పాః; ఉద్వేల్లంతి వేపంతే; 'వేల్లచలసే.'

౨౯. ఏత ఇతి. కుహరేషు గుహాసు గద్గదం యథా భవతి తథా నదంతి కబ్జం
కుర్వంతి గోదావరీవారిణి యేషు తథోక్తాః; శిఖరాగ్రం మాళిః పర్వతాగ్రం శిఖర
మితి భేదః; ఊజీభృతాః పక్షతాః; దాక్షిణాః దక్షిణదిశావర్తినః; ఏతే తే పూర్వాం
భవతా దృష్టాః అన్యోన్యస్యప్రతిఘాతేనాన్యోన్యస్యప్రతిఘాత్యా సంకులా నిబిడాః
చలంతః కల్లోలాస్తరంగాస్తేషాం కోలాహలైః కలకలైరుత్తాలాః ఉల్పణాః
సరిత్సంగమాః నదీసజ్జమాః.

వాఘాలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య.

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానమువనీతో ద్వితీయో ౨ జ్ఞః.

ఇతి వాఘాలవీరరాఘవవీరచితాయాం భవభూతిభావకలస్పర్శిని

సమాఖ్యానము ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానము

ద్వితీయో ౨ జ్ఞః.

శ్రీః

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

తృతీయో ౭ జ్ఞాః.

నదీద్వయం తతః (ప్రవిశతి)

ఏకా—సఖి మురళీ! కిమసి సంభ్రాంతేవ?

మురళీ-(౧) భగవతి తమనే! ప్రేషితాన్తి భగవతోఽగస్త్యస్య పత్నీన్తి
లోపాముద్రయా సరిద్వరాం గోదావరీమభిధాతుం, జానా
స్యేవ, యథా, వధూపరిత్యాగాత్ప్రభృతి.

ప. అనిభిన్నో గభీరత్వాదంతర్గూఢగురువ్యభిః,
పుటపాక ప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః.

(౨) తేన తథావిధేష్టజనకష్టవినిపాతజన్తనా ప్రకృష్టగద్గదేన దీర్ఘ
శ్లోకసంతానేన సంప్రతి పరం పరిక్షీణో రామభద్రః, తమవ
లోక్య కంపితమివ మే కుసుమసమబంధనం హృదయం. అధునా
చ రామభద్రేణ ప్రతినివర్తమానేన నియతమేవ పంచవటీవనే
వధూసహవాసవిస్తంభసాక్షిణః ప్రదేశా ద్రప్తవ్యాః, తత్ర చ ని

౧. సరిద్వరాం నదీశ్రేష్ఠాం; వధూపరిత్యాగాత్ భార్యాపరిత్యాగాత్.

౧. అనిభిన్నఐతి. గభీరత్వాదక్షోభ్యత్వాత్ అనిభిన్నః అప్రకటః అంతః
హృదయే గూఢా సంవృతా గుర్వీ వ్యథా సంతాపాదియాపాయేన సతితోక్తః; రా
మస్య కరుణో రసః ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిశయాత్తతో రసః పుటపాక ప్రతీ
కాః లోపామయసంపుటాంతర్వర్తినంతపనసదృశ ఇత్యర్థః.

౨. తథావిధేష్టజనస్య సీతాయాః కష్టవినిపాతాద్దుఃఖోపనమనాత్ జన్త ఉత్ప
త్తిర్యస్య తథోక్తేన; ప్రకృష్టః అధికః గద్గదః గద్గదశబ్దో యస్మిన్ తథోక్తేన,
ప్రకర్ష గద్గదేనేతి పాతే ప్రకర్షణ గద్గదో యస్మిన్నితి విగ్రహః; దీర్ఘశ్లోకసంతా

సర్వధీరస్యావ్యేవంవిధాయామవస్థాయా మతిగభీరాభోగశోక
క్షోభసంవేగాత్పదేపదే మహాప్రమాదవంతి శోకస్థానాని
శంకనీయాని, తద్భగవతి గోదావరి! త్వయా తత్ర సావధాన
యా స్థాతవ్యం.

ప. వీచీవాతైశ్శీకరక్షోదశీతై

రాకర్షద్భిః పద్మకింజల్కగంధాన్,

మోహే మోహే రామభద్రస్య జీవం

నైవ్వరం నైవ్వరం ప్రేషితైస్తృపయేతి.

౨

తమసా—(౧) ఉచితమేవ దాక్షిణ్యం స్నేహస్య, సంజీవనోపాయస్తు

రామభద్రస్య మూలత ఏవ సన్నిహితః.

మురళా—కథమివ?

నేన దీర్ఘదుఃఖప్రవాహేణ పరిక్షీణః కార్యదార్పణ్యాదియక్తః కనుమేన సమం
బంధనం యస్త్యేతి విగ్రహః; కనుమబంధనసమబంధనమిత్యర్థః. తద్వత్సుచ్ఛేదమితి
భావః; పథూసహవాసే యే విస్రంభా నైవ్వరిలీలాః తేషాం సాక్షిణః సాక్షాద్దృ
ష్టారః వనోదేశాః వనప్రదేశాః; నియతమిత్యసంజేహవాచి; అతిగంభీరః ఆభోగ
ఆయామః యస్య స తథోక్తా యశ్శోకస్తేన జాతస్య క్షోభస్య ప్రకృతివిపర్యాసస్య
సంవేగాదతిశయత్ మహాప్రమాదోననవధానతా యేష్యస్తి తథోక్తాని సంజ్ఞా
విచ్ఛేదకారీణీత్యర్థః. శోకస్థానాని శోకనిమిత్తాని; సావధానయా అవధానం మనసో
విషయాంతరవిముఖతా తత్సహితయా.

౨. వీచీలి. శీకరాణాం క్షోదైః నూత్నైః శైః; పద్మకింజల్కానామరవిందకేస
రాణాం గంధాన్ సౌరభాణి ఆకర్షద్భిరాహరద్భిః; శీకరక్షోదేత్యనేన శైశ్వముక్తం;
పద్మకింజల్కగంధానైత్యనేన సౌరభ్యముక్తం; ఆకర్షద్భిరిత్యనేన మాంద్యముక్తం;
వహనాశక్తావేవాకర్షణసంభవాత్; నైవ్వరం నిశ్చంకం; ఆత్ర నైవ్వరిమిత్యుక్త్యా ముర
ళిశితశః మృదుశఃవాతా అపి విరిహితామనర్థకారిణ ఇతి న శంక్యం, విరిహితాం చైత
న్యదకాయా మేన దుస్సహ ఇమే, మూర్ఛితానాం తు ప్రాణప్రతిష్ఠాపకా ఇతి వ్యజ్యతే.

౧. దాక్షిణ్యం అనుకూలకారిత్యం ఉపాహారోపాత్తకజ్ఞానవత్త్వం వా. సంజీవ
నోపాయస్త్విత్యాది. మూలతః సీతాసకాకాత్; మూలమత్ర సీతోచ్యతే; హరిక
ఇతి చ పాతః; అర్థస్తు పూర్వవత్.

తమనా. (౧) శ్రూయతాం, పురా వాల్మీకితపోవనోపకంఠాత్పరిత్యజ్య
 వినిష్ప్తతే లక్ష్మణే సీతాదేవీ ప్రాప్తప్రసవేదనమాత్మానమతి
 దఃఖసంపేగాద్దంగాప్రవాహే నిక్షిప్తవతీ, తదైవ తత్ర దార
 కద్యయం ప్రాసూత భగవతీభ్యాం గంగాప్యధివీభ్యామభ్యుప
 పన్నా రసాత్మం చ నీతా, స్వస్యత్యాగాత్సరేణ తస్యా స్వద్దా
 రకద్యయం ప్రాచేతసస్య మహర్షేః గాదేవ్యా స్వయం సమ
 ర్పితం.

మురళి—(సవిస్తయం)

ప. ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమూర్ఘశః,

యత్రోపకరణీభావమాయాత్మ్యచందో జనః.

3

(౨) ఇదానిం శు శంబూకృష్టాంతేనానేన సంభావికజనస్తానాగమనం
 రామభద్రం సరయూముఖామకశ్రుత్య భగవతీ భాగీరథీ
 యదేవ లోపాముద్రయా స్నేహాత్వాదాశక్తిం తదేవాశంక్య
 సీతాసమేతా కేనచిదవ గృహచారవ్యవదేశేన గోదావరీకుల
 మాగతః.

మురళి—(౩) సునిచిశితం భగవత్స్యా భాగీరథ్యా రాజధానీస్థితస్య
 ఖలు తైస్తైశ్చ జగతానూభ్యుదయైః శారైశ్చాస్మాకృతస్య

౧. ప్రాప్తప్రసవేదనం జాతప్రసవదుఃఖం ఆత్మానం సం; దారకద్యయం
 ప్రాసూత ప్రసూతవతీ; 'పూర్వ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' ఇత్యస్తామభి తే లక్ష్; అభ్యుప
 పన్నా ఆమగృహీతా సంకతా వా; స్వస్యత్యాగాత్సరేణ స్వస్యత్యాగాదనంతరం.

౩. ఈదృశానామితి. విపాకో చకా; ఉపకరణీభావముపయోగిత్యం.

౨. ఉపశ్రుత్య ఆకర్ణ్య; అత్ర శ్రూయతామిత్యాగర్హముషిత్రేయోచితరణ
 రూపలీజస్యా శ్వేషతాద్భుతంధిరయం; 'గర్భస్తు చ్యవనప్రసవస్య లీజస్యా శ్వేషణం
 ముహురీ' త్యుక్తే; కేన చిదివ గృహచారవ్యవదేశే నేతిశ్చ త్ర ప్రస్తుతోపయోగిచద్దా
 చరణరూప భూతాచరణం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౩. రాజధానీస్థితస్య శ్చ త్ర మౌచిత గాజ్యపాలనాత్కర్త నిష్పస్య; అభ్యుదయా
 య ప్రభవంతీత్యాభ్యుదయికానీతి విగ్రహః. నా. 'తస్మై ప్రభవంతీ' త్యక్; జగతా

రామభద్రస్య నియతాశ్చి త్తవిజ్ఞేపాః, అవ్యగ్రస్య తు పున
రస్య శోకేనూ త్ర నివృత్తియస్య పంచవటీ ప్రచి శో మహానుర్థకంద
ఇతి, తత్కథం నీకాచేవ్యా రామభద్ర ఆశాసనీయస్సాన్కుతో ?
తమసా. (౧) ఉక్తమేవ భగవత్కా భాగీరథ్యా వశే దేవయజనసంభవే
సీతీ అన్య ఖల్వా యుష్మతోః కుశలయోః ద్విశతసంత్సర
సంఖ్యామగత గ్రంథిరభిబధ్యతే + తదాత్త నః పురాణశ్చతురం
ఏతావతో మానవస్య రాజర్షివంశస్య ప్రసవితారం సవితార
మహతపాప్తానం దేవం స్వహస్తాపచితైః పుష్పైరుపకృష్టస్య,
న చ త్వామవనిపృష్టవర్తినీమస్తత్ప్రభావాత్ వనదేవతా అపి
ద్రక్ష్యంతి, కిముత మర్త్య ఇతి, అహం చాజ్ఞాపితా.
తమనే! త్వయి ప్రకృష్టప్రేమా హి వధూర్వత్సా జానతి, అత
స్యమేవాస్మాః ప్రత్యనంతరీభవేతి, నాహవిధునా యథా
నిర్దిష్టమనుతిహమి.

మురళి—(౨) అహమవ్యముం నృత్తాంతం భగవత్కా లోపాముద్రా
యా నివేదయామి, రామభద్రోఽప్యగత ఏవేతి తర్కయామి.

మాభ్యుదయికానీతి విగ్రహః; చిత్తవిజ్ఞేపాః హృదయతోదాః; అవ్యగ్రస్య
వ్యాపారాంతరకూన్యస్య; అనర్థకందః దుఃఖహేతుః; ఏవ తత్త్వాగ్మానుకీర్తనదూషా
మార్గ ఉక్తః.

౧. ద్వాదశసంవత్సరసంఖ్యాపూర్తిహేతుకమంగళగ్రంథిః; వత్సరే వత్సరే
శకానాం జన్మనక్షత్రే శాంత్యుత్సవం కృత్వా మంగళార్థం కరే పట్టనూత్రాదినాస్త్రి
యోగ్రంథిం బధ్నంతి; సతు కరే వలయదూషేణ తిష్ఠతీత్యుపదేశః; మానవస్య మను
సంబంధినః ప్రసవితారం జనకం అపహత పాప్తానం నిరస్తమస్తావిద్యాదిదోషగంధం;
దేవం జగత్సుప్త్యాదిలిలాకాలినం; ఆత్మఏవ సర్వేశ్వరః పాప్తభ్య ఉదేతీత్యంతరాదిత్య
విద్యా పత్యభిజ్ఞాపితా; అత్ర చ కవ్యాసక్రత్యా నారాయణ ఏవ ప్రతిపాద్య ఇతి
స్పష్టమేవ; ఉపతిష్ఠస్య పూజయస్య; ప్రత్యనంతరీభవ అనుచరీభవ.

౨. తర్కయామి అనుమినోమి.

+ ప్రతివర్షం జన్మతిథౌ బాలావామతీతి తద్వర్ష సంఖ్యాజ్ఞాపకగ్రంథి
మహుస్మిత్రం కరే బధ్నయాదితి సమయః; తదుక్తం తిథితత్వే జన్మతిథిప్రకరణే;
'గుడదుగ్ధతిలానద్యాజన్మగ్రంథేన బంధనమి' తి.

తమసా—తదియం గోదావరీహదాన్నిర్గత్య

ప. పరిపాండుదుర్బలకపోలసుందరం దధతి విభోలకబరీకమాననమ్,
కరుణస్య మూర్తిరివ వా శరీరిణీ విరహవ్యధేవ వనమేతి జానకీ.

మొరళా—ఇయం సా.

ప. కిసలయమివ ముగ్ధం బంధనాద్విప్రలూనం
హృదయకుసుమశోషీ దారుణో దీప్తశోకః,
గ్లపయతి పరిపాండుతామమస్యాశ్శరీరం
శరదిజ ఇవ ఘర్తః కేతకీగర్భపత్రమ్.

౫

ఇతి పరిక్రమ్య (నిష్క్రాంతే) (౧) ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.
(నేపథ్యే) ప్రమాదః. ౨.

తతః ప్రవిశతి పుష్పాపచయవ్యగ్రహస్తా, సకరణౌత్సుక్యమా
కన్దయంతీ సీతా ౨.

౪. కరుణస్య ఇద్వజసవియోగజన్యసుఖాతిశయస్య మూర్తిరాకారః; విరహ
వ్యధా విరహజన్యసంతాపాదిరూపా.

౫. కిసలయమితి. ముగ్ధం తరుణం బంధనాద్విప్రలూనం విభక్తం
కిసలయమివ స్థితం పరిపాండు ఉక్తరీత్యాతిహాసత్వేఽపి లావణ్యావిరోధిపాండుతా
యుక్తం; గ్రీష్మవిరహతాపయోరయమేవ విశేషః; యద్గ్రీష్మస్య లావణ్యనాశకత్వం
విరహస్య తు తదభావ ఇతి. కథా చ కాలిదాసః. 'సమస్తాపః కామం మనసిజనిదా
ఘప్రసరయోర్న తు గ్రీష్మవైశం సుభగమపరాధం యువతిప్యి' తి; ఏవం సుభ
గం న ఏవం లావణ్యాపరిత్యాగేన రమణీయం న భవతీత్యర్థః; తదాహ భగవాన్వా
త్ప్రీతిః. 'జ్యోత్స్నా తుషారమలి నా పార్లమాస్యాం హి లక్ష్మణః సీతేవ చాతపశ్యామా
దృశ్యతే న తు శోభతే' ఇతి. గ్రీష్మస్యాతపశ్యామేతి లావణ్యనాశకత్వం; తామం
కృశం; గ్లపయతి మూనం కరోతి; శరదిజః శరత్కాలజః. నూ. 'ప్రావృట్పరది' తి నూ
త్రేణాలుక్; అత్ర లింగాదభ్యుహసరూపమనుమానం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౧. శుద్ధవిష్కంభఇతి. సంస్కృతాత్తకవిష్కంభ ఇత్యర్థః; విష్కంభస్య
దూపంతు; 'వృత్తవర్తివ్యయాజానాం కథాంశానాం నిదర్శకః; సంక్షేపార్థస్తు
విష్కంభో మధ్యపాత్రప్రయోజిత' ఇతి. కేవలసంస్కృతప్రాయశ్శుద్ధ ఇతి చ;

తృ తీ యో ౭ శ్లో:

¹(౧) అమ్మ హే, జానామి ౩ ఆసహీ వాసంతీ వాహరళి, (పునర్వేషభేద్య)

ప. సీతాదేవిః స్వకరకలితైః స్పల్లకీషల్ల వాగైః
 రంగే లోలః కరికలభానో యః పురా పోషితోఽభూత్.

సీతా—కింతస్స? (పునర్వేషభేద్య)

వభ్యా సార్థం పశుసి విహరంతోఽయమనేయ దర్శా

దుద్దామేన ద్విరదపతినా సన్నిపత్యాభిచుక్తః.

సీతా—(౨) సమంభ్రమం కలిచిత్పదాని గత్వా ²అయ్యపుత్ర పరిత్రాప్తహి

మహతం పుత్రకం, హస్తి ౨, తాళం ఏవ చిరపరిచిదాళం అక్ష
 రాళం పంచపడిదంసణేణ మం దుందభామిణి అణుబద్ధుతి, హా

అయ్యపుత్రః ఇతి (మూర్ఛతి.)

తమసా—(ప్రవిశ) నత్నే సమాశ్వాసిహి ౨. (నేపథ్యే) విమానరా
 జాత్రైవ తావత్ స్థీయతాం.

సీతా—(౩) (ససాధ్యసోల్లాసం) ౩ అమ్మ హే జలభరభరిదమేహమంధర
 త్థణిదగంభీరమంసళో కుదోవి భారదిశిగోసో హరంతో కణ్ణవివరం
 మం దుందభామిణి ర్భు త్తి ఊసు ౩వేది.

భా. 1 ఆశ్చర్యం, జానామి ప్రియసఖీ వాసంతీ వ్యాహరతి.

భా. 2 ఆర్యపుత్ర, పరిత్రాయస్వ ౨ మమ తం పుత్రకం, హాథిక్ ౨, తా శ్వేన చిర
 పరిచితాశ్వక్షరాణి పంచపడిదర్శ సేనమాం మందభాగినీ మనుబద్ధుంతి. హా ఆర్యపుత్ర.

భా. 3 ఆశ్చర్యం జలభరభరిత మేఘమంధర స్తవితగంభీరమాంసళః కుతోఽపి
 భారతీ నిరోహో హరత్ కణ్ణవివరం మాం మందభాగినీం ర్భుడితి ఉత్సుకయతి.

౧. వ్యాహరతి వదతి.

౨. సీతేతి. స్వకరకలితైరైతైః గిత్వర్థః.

వభ్యా సార్థం స్త్రీయా సహ; ఉద్దామేన ఉద్భవేన సన్నిపత్య స్వయ
 మాపత్య ఆభియుక్తః ప్రత్యర్థితయా సంఘః.

౩. పరిత్రాయస్వేతి. ఏవ వ్యాపకారిజనాద్భిసీరుష ఉద్వేగ ఉక్తః; అక్షరాణి
 ఆర్యపుత్రేత్యత్ర త్యాస; అనుబద్ధుంతి అనుసంగంతి; మందభాగినీ అబ్బపుగ్నామూం;

౪. సాధ్యసంభయం; ఉల్లాసో హర్షః. మాంసళః స్నేహః; భారతీనిహోమః.
 వ్యోచ్చారణధ్వనిః ఉత్సుకయతి ఉత్కంఠితాం కళాతి;

తమసా—సస్తి తా స్రం. అయివత్సే!

ప. అపరిస్ఫుటనిక్వాణే కుత స్త్యేఽపి త్వమిహృశీ,

స్తనయితే వ యూరీవ చకిత్తోఽగతిశం స్థితా.

2

సీతా—¹(౧) భవదే కిం భణాసి? అపరిస్ఫుటనితి, కింతి స్వరసంయోగం ఇష్ట

చృహిజాణామి, ఇం అయ్యపు త్రేణేవ్యభవం వాహరిదం.

తమసా—(౨) శ్రూయతే తవస్యతః కిల శూద్రస్య దండధారణార్థమై

త్వోకో రాజా జనస్థానమాగత ఇతి.

సీతా—²(౩) దిష్టిత అపరిహీణధమ్నాఖు. సో రా ఆ!

(నేపథ్యే.)

ప. యత్ర ద్రుమా అపి మృగా అపి బాంధవా మే

యాని ప్రియాసహచరశ్చిరమధ్యవాత్సం,

ఏతాని తాని బహుకందరనిర్ఘరాణి

గోదావరీపరిసరస్య గిరేస్తుటాని.

౮

ఛా. 1 భగవతి! కిం భణసి? అపరిస్ఫుటనితి, కింతి స్వరసంయోగం న ప్రత్యభిజానామి? నూనమార్యపుత్రేణే వేదం వ్యాహృతం.

ఛా. 2 దిష్ట్యా అపరిహీనధర్మా ఖలు స రాజా.

౨. అపరితి. అపరిస్ఫుటనిక్వాణే అవిశదధ్వనా; స్తనయితే గర్జనే ఘే మయూరీవ చకితం ఉత్కంఠితం చ యథా తథా స్థితా.

౧. స్వరసంయోగం స్వరసందర్భం, న ప్రత్యభిజానామి తదిదమితి న వేది?

౨. తవస్యతః తవశ్చరతః; కండ్వాదిరయం † దండధారణార్థం అపరాధాన నుణశిక్షణార్థం ఐత్వోకః ఇత్వోపవంశ్యః; దాండినాయనాది నూత్రేణ టిలోపః;

౩. అపరిహీణధర్మా అన్యూనధర్మా;

౪. యత్రేతి. అధ్యవాత్సం ఉపితవానానం. నూ‘ఉపాన్వధ్యాజ్వస’ ఇతికర్తత్వం; గోదావరీపరిసరస్య గోదావరీ. మిశ్రపత్తిః

† నాయం ధాతుః, కండ్వాదౌ దృశ్యతే, అతిః ‘కర్తృణో గోమంథతపో భ్యాం వర్తిచరః’ ఇతి కృజి ‘తపసః పరస్మైపదచ్చ’ ఇతి పరస్మైపదే శతరి తప స్మత ఇతిభవతితి ప్రక్రియా యుక్తా.

సీతా—(దృష్ట్యా) ¹(౧)హా కహం పహాగచందమండలా పండురపరికామ
దుబ్బఖాఅమాణేణ చరేణ జితసోమ్యగంభీరాణుహోవమేత్త
పచ్చహిణాణిజ్ఞో అయ్యపుత్తో ఏవ్య, భ అవపి తమసే ధారేహిమం
ఇతి (తమసామాశ్లిష్ట్య మూర్ఛితీ.)

తమసా—(ధారయంతీ) వత్సే! సమాశ్వాసహి ౨.
(నేపథ్యే) అనేన పంచవటిదర్శనేన.

ప. అంతర్లీనస్య దుఃఖాగ్నే రద్యోద్దామం జ్వలిష్యతః,
ఉత్పీడఇవ ధూమస్య మోహః స్రాగవృణోతి మామ్,
హాప్రియే జానకి!—

తమసా—(౨) ఇదం తదాశంకితం గురుజనేన.
(నేపథ్యే) హా దండకారణ్యప్రియసఖ విదేహరాజపుత్రి! ఇతి
(మూర్ఛితీ.)

సీతా²(౩)వాద్ధి ౨ మం మంగభామిణిం వాహరితమిహంశజే స్తనీభు
ప్పలోముచ్చినోవవ్య, హాధరణీపృష్టే నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం విపర్యస్తః,
భగవతి తమసే ధారయ మామ్.

ఛా. 1 హా కథం ప్రభాతించంద్రమండలాపండురపరికామదుర్బలాయమాసే
నాకారణ నిజసోమ్యగంభీరానుభావమాత్రప్రత్యభిజ్ఞానీయ ఆర్యపుత్ర, ఏవ, భగ
వతి తమసే ధారయ మామ్.

ఛా. 2 హా ధిక్ ౨. మాం మందభాగినీం వ్యాచృత్యామిలిత సేత్రనీల
త్పలా మూర్ఛిత ఏవ, హాధరణీపృష్టే నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం విపర్యస్తః. భగవతి
తమసే పరిత్రాయస్వ ౨. శీవయార్యపుత్రం.

౧. పరిత్రాయదుర్బలాయమాసే అతికృశేన దుర్బలేన చేత్యర్థః; అనుభావ
మాత్రప్రత్యభిజ్ఞానీయేన ప్రభావేన కేవలం ప్రత్యభిజ్ఞాతుం శక్త్యేన.

౨. అంతరితి. అంతర్లీనస్య అంతర్భాగస్య; ఉద్దామం ఉల్బణం యథాతథా
అద్య జ్వలిష్యతః ఏతదవ్యవహితోత్తరక్షణభావిజ్వలనకతః; ధూమసోత్పీడ ఇవ
ధూమసంబంధిసంఘాత ఇవ; మోహః మూర్ఛాప్రాక్ జ్వోత్స్వాం అవృణోతి
సంఘాదయతి.

౩. గురుజనేన లోపామద్రా ప్రభృతి సేత్యర్థః; ఏవ. సంచితాగ్రప్రాప్తిరూపః
క్రమ ఉక్తః.

౩. ధరణీపృష్టే భూతలే; నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం, నిరుద్ధనిశ్వాసం యథాతథా
నిస్సహం దుర్బలం చ యథా తథా విపర్యస్తః వ్యత్యస్తః పతిత ఇత్యర్థః.

భువది తమనే పరిత్యాగిహి ౨ జీవావేహి ఆయ్యపుత్రం
ఇతి (పాదయోః పతతి)

తమసా—

ప. త్వమేవ నను కల్యాణి సంజీవయ జగత్పతిం,

ప్రియస్ఫుర్భోహి పాణిస్తే యత్రైవ నితతో జనః † ౧౦

సీతా—¹జంహాదితం హోదు జహ భువచః ఆణవేది.

ఇతి (ససంభ్రమం నిష్క్రాంతా.)

(౧) తతః ప్రవిశతి భూమ్యాం నిపతితస్సాస్రయా సీతయా

స్పృశ్యమానస్సాహ్లాదోచ్ఛ్వాసం (సో) రామః.

సీతా—(కించిత్సహర్షం)² జాణే పుణో వచ్చాపదం జీవిదం తేల్లో
కృస్స.

ఛా. ¹యద్భవతి తద్భవతు యథా భగవత్సాక్షాపయతి.

ఛా. ²జానే పునః ప్రత్యాగతం జీవితం త్రైలోక్యస్య.

౧౦. త్వమేవ నను కల్యాణీత్యాది. అయం భావః; త్వయైవాయం సంజీవనీయ
ఇతి చిరంతనప్రసిద్ధిః; తథాహి; 'అనీదవాతగ్ స్వధయా తదేకమితి క్రుత్యాయ
మగ్ధోఽవగమ్యతే; ఏకం జగతాం ప్రలీనత్వాదసహాయం అవాతం నిర్వాసపారంతో
పరం బ్రహ్మ స్వధయా త్వం సిద్ధిస్త్యం స్వధా స్వాపేతి స్వధాశబ్దవాచ్యయా
లక్ష్యై ఆనీతో అజీవదితి; ఏవం చాహం కథం వైదేకి జీవయామిత్వమేవ జీవయేతి.
ఆత్రి మాం మందభాగినీ వ్యాహృత్యేత్యాగభ్య పరిత్రాయస్వేత్యంతేన సందర్భేణ
శంకాత్రాసరూపస్సంభ్రమ ఉక్తః;

౧. ఆహ్లాద ఆనందః; ఉచ్ఛ్వాసః శ్వాససంచారః తాభ్యాం సహితం
యథాతథా.

౨. ప్రత్యాగతం పునరాగతం; త్రయాణామపి లోకానాం రామమయజీవి
తత్వాద్రామజీవనే తజ్జీవనమితి భావః. తదుక్తం; 'రామో రామో రామ ఇతి
ప్రజానా మభవన్కథాః రామభూతం జగదభూద్రామే రాజ్యం ప్రశాసనీ'తి;

† ఆత్మ; 'తత్రైవ నియ (తాభవ)తో భవః' ఇతి పాతాంతరమ్.

రామః—హంత భోః కిమేతత్ ?

౪. ఆశ్చ్యోతనం ను హరిచందనపల్లవానాం ?

నిష్పీఽతేందురకందశజోనునేః ?

ఆతః జీవితపునః పరితర్పణో మే

సంజీవనౌషధిరసౌ ను హృది ప్రసీక్తః ?

ఆపిచ. స్పర్శః పురా పరిచితో నియతం స ఏష

సంజీవనశ్చ మనసః పరితోషణశ్చ †

సంతాపజాం సపది యః పరిహృష్యో మూర్ఛా

మానందనేన జడతాం పునరాతనోతి.

౧౨

నీతా—(ససాధ్వసకరణమసృత్య) ¹ (౧) ఎత్తిం ఎవ్వమేదాణిం
బహుదరం. న్నోఽస్తి.

రామః—(ఉపవిశ్య) (౨) న ఖల్విదాసిం దేవ్యా వత్సలయా భ్యుపప

నీతా—²హృది ౨ కింతి అయ్యవత్తో మం ణిద్ధిసది ?

రామః—భవతు పశ్యామి.

ఛా. ¹ ఏతావదేవ మే ఇదాసిం బహుతరం.

ఛా. ² హస్త ౨. కిమిత్యర్థపుత్తో మాం నిర్దిశతి ?

౧౧. ఆశ్చ్యోతనమితి. హరిచందనపల్లవానామాశ్చ్యోతనం ను కల్పకతరు
కిసలయరసకరణకార్దీకరణం కిం? కందశజః అంశరజః.

౧౨. స్పర్శఇతి. సంజీవనశ్చ ప్రాణధారణహేతుభూతశ్చ; పరితోషణశ్చ
ఆహ్లాదజనకశ్చ; మూర్ఛాం ప్రజ్ఞాకూన్యతాం; ఆనందనేన జడతాం ఆనందాధిక్య
ప్రయుక్తప్రజ్ఞాకూన్యతాం; ఆతితో సమంతాద్విస్తారయతి.

౧. ఏతావదేవ మత్స్పృశ్యే పురాపరిచితత్వకథనమేవ; ఇదాసిం వియోగసమయే;

౨. వత్సలయా ప్రీతిమిత్యా మదీయదోషం సహమానయా వా; ఆభ్యుపపన్నో
ఽస్తి సంగతోఽస్తి; ఆత్ర ఇష్టజనాతిసంధానాత్త కమధిబలం నామ సంభ్యంగముక్తం;

† మనసః పరిమోహనశ్చ, ఇతి ప్రాచీనః వాతః; ఆయమేవ యుక్తః; చతుర్థ
చరణేన తస్మైవోపపాదనాత్.

సీతా—¹(౧) భరితమిద తమసే ఓసరమ్మ దావ, మం పక్షి అ అణబ్బుణ్ణా
దేణ సంజిహాణేణ అసూయ దావ కుప్పిసససి.

తమసా—అయి వత్సే! భాగి: శీప్రసాదాద్వనదేవతానామప్యనృశ్యాపి
సంప్రతా:

సీతా—²(౨) హం అర్థివరం.

రామ:—నను ప్రియే జానకి?

సీతా—(ససాధ్వసగద్గదం)³(౩) అయ్యపుత్ర అనరిసం ఖువరం ఇమస్స పుత్రం
తస్స. (సాస్త్రం) అనావా కింతి వజ్జమ ఈవి. అ జమ్మందరేమవి పుణో
అసంభావిదుత్థహదంసాస్స మం మందభామిణి ఉద్ధి సేత
ఎవ్వం వచ్చుశస్స ఏవం వాదిణో అయ్యపుత్రస్స ఉవరిం ణిరణు
క్కోసాహవిస్సం అహం ఏలస్స హిలలంజాణామి మహవి ఏసో

రామ:—(స్వత్యోఽవలోక్య సనిర్వేరమ్) హా న కాచిదత్ర.

ఛా. 1 భగవతి తమసే అపరావస్తావత్, మాం ప్రేక్ష్యానభ్యనుజ్ఞాతేన
సన్నిధానేనాధికం తావత్కోపిష్యతి.

ఛా. 2 హం అస్త్యేతత్.

ఛా. 3 ఆర్యపుత్ర అనదృశం ఖల్వేతదస్య వృత్తాంతస్య. అథవా కిమితి
వజ్రమయీవ జస్తాంతరేష్యపి పునరసంభావితదుర్లభదర్శనస్య మాం మందభాగిణి
మద్దిశ్యేతం వత్సలవైతం వాదిన ఆర్యపుత్రస్యోపరి నిరనుక్రోశా భవిష్యామి, అనా
మేతస్య హృదయం జానామి మయాప్యేవ.

౧. అనభ్యనుజ్ఞాతేన అననుమతేన సన్నిధానేన సమీపస్థిత్యా.

౨. ముమితి స్మరణే; ఏతత్ ప్రియే ఇత్యామంత్రణం;

౩. అస్య వృత్తాంతస్య పరిత్యాగరూపస్యేత్యర్థః; వజ్రమయీవ అత్యంత
కాఠిన్యయుక్తే; మందభాగిణిం మామన్దిశ్యే వత్సలస్య నిర్దోషత్వనిశ్చయపూర్వకం
మయి ప్రీతిమతః; నిరనుక్రోశా నిర్ధయా; అనుక్రోశపదేన రామదశామిమాం దృష్ట్వా
ముక్తకంఠం మయా రోదితవ్యం తత్క్రిమేవం కఠినాభవామితి వ్యజ్యతే; 'అనుక్రోశతి
ముక్తకంఠం రోదితి జనోఽనేనేత్యనుక్రోశ' ఇత్యమరవాభ్యాస;

సీతా—¹ (౧)భావది జిక్కులైన పరిచ్ఛిన్నానోవి ఏ అస్పృశామి ఏవ్వం
విహేణం దంసణేణ కరిసే మే హి అప్రవృత్తా?

తమసా—జానామి వత్సే!

ప. తటస్థం నైరాశ్యాదపి చ కలుషం విప్రియవశా
ద్వియోగే దీర్ఘేఽస్మిన్ యుజితీ ఘటనాత్ స్తంభితమివ,
ప్రసన్నం సౌజన్యాద్దయితకరుణైర్గ్రాధకరుణం
ద్రవీభూతం ప్రేక్షా తవ హృదయమస్మిన్ తుణ ఇవ. ౧౩

చా. ¹భగవతి నిష్కారణపరిత్యాగినోఽప్యేతస్య నామైవంవిధేన దర్శనేన
కీదృశీ మే హృదయావస్థా?

౧. కీదృశీ మే హృదయావస్థా; అర్చ్యపుత్ర పరిత్రాయస్య మమ పుత్రకమిత్యా
రభ్య మమాప్యేష ఇత్యం తేన సందర్భేణ ప్రతిపాదితా మమ హృదయావస్థా కీదృశీ?
ఏతాదృశీతి వత్తుం న శక్యేత్యర్థః.

౧౩. తటస్థమితి. తవ హృదయమస్మిన్ తుణే నైరాశ్యా తటస్థమిత్యాదివిభిన్న
వాక్యతయా యోజనా; నైరాశ్యాత్ ప్రత్యాకాయ అభావాత్ తటస్థం ప్రసాదకా
లుప్యదిరహితం; ప్రియవశాత్కలుషం పరిత్యాగరూపాదప్రియద్వేషః కలుషం
క్రోధయుక్తం; దీర్ఘేఽస్మిన్ ద్వియోగే ఆమరణాంతభావిత్యేవ జ్ఞాతేఽస్మిన్ నిరహేరుడితి
ఘటనాత్ స్తంభితమివ విస్తయన్తిమితమివ; సౌజన్యాత్ప్రకృత్యా కల్యాణత్వాత్
ప్రసన్నం భవితవ్యతానుసంధానేన నివృత్తకాలుష్యం; దయితకరుణైః రామస్య
దుఃఖాత్తావస్థావిశేషైః గ్రాధకరుణం పరదుఃఖదుఃఖిత్వరూపకరుణాసాంద్రం;
ప్రేక్షా ప్రణయేన ద్రవీభూతిం విలీనం; అత్ర 'తటస్థం నైరాశ్యాది'త్యనేన తాస్యేవ
చిరపరిచితాన్యక్షరూపీతి వాక్యాభిప్రేతా సీతావస్థా ప్రతిపాదితా; 'అపి చ కలుషం
విప్రియవశాది'త్యనేనాసదృశం ఖల్వస్య వృత్తాంతస్యేత్యేతద్వాక్యాభిమతావస్థా
ప్రతిపాదితా; 'ద్వియోగే దీర్ఘేఽస్మిన్'ని'త్యనేన కథం ప్రభాతచంద్రమందలేత్యాది
వాక్యవివక్షితావస్థా ప్రతిపాదితా కథమిత్యస్య విస్తయార్థత్వాత్. 'ప్రసన్నం
సౌజన్యాది'త్యనేన అథవా; కిమితి వజ్రమయావేత్వాదివాక్య ప్రతిపాదితావస్థా
దర్శితా; 'దయితకరుణైర్గ్రాధ కరుణమి'త్యనేన హాధిక్షాం మందభాగినిం వ్యాహృ
త్యేత్యాదివాక్యవివక్షితావస్థా ప్రతిపాదితా; 'ద్రవీభూతిం ప్రేక్షా'త్యనేన ఉత్సుక
యతి ఉత్కంఠితం స్థితేత్యాదినాక్య ప్రతిపాదితావస్థా.

రామః—చేవి! ప. ప్రసాదః ఇహ మూర్తస్తే స్పృహస్నేహార్ద్రశీతలః,

అద్యాన్యానందయతి మూం త్వం పునః క్వాసి నందిని? ౧౪

సీతా—¹(౧) నదేఖు దే అగాధమానందం సిదపజేహసంభారా ఆనందజీ

సందిణో ఘోహమిత అయ్యపుత్రస్స సఖ్యావా జాణం పచ్చవణాణి

క్కాలణ పరిచ్ఛానణ సల్పిదోవి బహుమదో మే పమృతాహో.

రామః—(౨) అథవా. కుతః ప్రియతమా? నూనం సుకల్పభావ్యాసపాట

వోపాదాన ఏష భ్రమో రామస్య.

(సేవభ్యే) ప్రమాదః ౨ 'సీతా దేవ్యా స్వకరకలితైరి' త్యాదిపూ
ర్వార్థం పత్యతే.

రామః—(ఉదయతౌత్సుక్యం) కిం తస్య (పునర్నేపభే.) 'వభ్యాపార్థమి'
త్యుత్తరార్థం పత్యతే.

సీతా—³కోదాణం అహిజుజ్జవి?

రామః—౩: క్వాసా? దురాత్మా? యః ప్రియాచూః పుత్రకం వధూ
ద్వితీయమభిభవతీత్యుత్తిష్ఠతి (ప్రవిశ్య సుభాగితా వాసంతీ)
కథం దేవో రఘునందనః?

భా. ౧౪తే ఖలు తే అగాధమానందభృతస్నేహసంభారా ఆనందనిద్యం
దిసో సుధామయా ఆర్యపుత్రస్య సల్లాపాః, యేషాం ప్రత్యయేన నిష్కారణపరి
త్యాగేన శల్పితోఽపి బహుమతో మే జన్మలాభః.

భా. ౩ ఇదాసీమభియుక్తే.

౧౪. ప్రసాదః ఇతి. స్నేహార్ద్రశీతలః; స్నేహార్ద్రాచ్ఛాసా శీతలశ్చేతి విగ్రహాః
స్నేహాచేతుకత్వాత్ స్నేహార్ద్రత్వం.

౧౫. ప్రత్యయేన విశ్వాసేన శల్పితోఽపి శల్యవాక్ కృతోఽపి; శల్యశబ్దా
త్తదస్య సంజాతమితి నూత్రేణేతత్. †

౨. సుకల్పభావ్యాసస్య స్మృతిసంతానస్య పాటవం స్ఫూర్తిస్తదేవోపాదానం
కారణం యస్య స తథోక్తః; భ్రమః; సీతాస్పృహవతీత్యాకారకాన్యథా జ్ఞానమ్.

† ఇదం; శల్పితః శల్యవాక్ కృతః; ఇతి పూర్వోక్తార్థవివరణవిరుద్ధమ్;
అతః శల్యవచ్ఛబ్దాదైక్యగోతితి తిచ్ఛీష్టవద్భావాన్నతుపో లుకికర్తృణి క్రప్రత్యయే
శల్పిత ఇతి రూపమితి ప్రక్రియా యుక్తా.

సీతా—(విలోక్య) ¹కథం ప్రియసఖీ మే వాసంతీ ?

వాసంతీ—జయతు ^౨ దేవః.

రామః—(నిరూప్య) కథం దేవ్యాః ప్రియసఖీ వాసంతీ ?

వాసంతీ—(౧) దేవ త్వర్యతామ్ ^౩ ఇతో జటాయుశిఖరస్య దక్షిణేన
సీతాతీర్థేన గోదావరీమవతీర్య సంభావయతు దేవ్యాః పుత్రకం
దేవః.

సీతా—^౪హః తాద జడాడ్ సుణ్ణం తువవిణా ఇమం జణట్టాణం.

రామః—(౨) అహహ హృదయమర్తావిధః ఖల్వమీ కఘోద్భుతాః.

వాసంతీ—ఇతఇతో దేవః.

సీతా—^౫భావనది తమసే సత్సం వనదేవదావి మం న వేక్ష్యది.

తమసా—(౩) అయి వత్సే! సర్వదేవతాభ్యః ప్రకృప్తమైశ్వర్యం భగవ
త్యా మందాకిన్యాః తత్కిమిత్యాశంకసే ?

సీతా—^౬తదో అణుసరమ్మ. (పరిక్రామతః.)

రామః—భగవతి గోదావరి! నమస్తే.

వాసంతీ—దేవ! మోదస్య విజయినా వధూద్వితీయేన దేవ్యాః పుత్ర
కేణ.

రామః—విజయతామాయుష్మాక్.

సీతా—^౭అమ్మ హే పరిసో సోసంపుత్రో

ఛా. ¹కథం ప్రియసఖీ మే వాసంతీ ?

ఛా. ^౨హ తత జటాయో! శూన్యం త్వయా వినేదం జనస్థానం.

ఛా. ^౩భగవతి తమసే సత్సం వనదేవతాపి మం న పశ్యతి.

ఛా. ^౪తతో ౨నుసరావః.

ఛా. ^౫అశ్చర్యమిదృశస్సంపుత్రః.

౧. సీతాతీర్థేన తన్నామ్నా ౨వతరణమార్గేణ;

౨. హృదయమర్తాణి విధ్యంతీతి విగ్రహః †కఘోద్భుతాః పురావృత్తోపన్యాసాః.

౩. ప్రకృప్తమైశ్వర్యం; అత్ర ప్రస్తుతోత్కర్షాభిధానయాపా ఉదాహృతిరుక్తా.

† న సిద్ధుత్యానిశా పూర్వపదస్య దీర్ఘ ఇతి శేషః.

రామః—హా దేవి ! చిహ్నా వర్ధనే.

ప. యేనోద్గచ్ఛస్థిసలయస్త్విగ్ధదంతాంకురేణ

వ్యాకృష్టస్తే సుతను లవలీపల్లవగ కర్ణపూరాత్ ,

సోఽయం పుత్రస్తవ మదముచాం వారణానాం విజేతా

యత్కల్యాణం వయసి తరుణే భాజనం తస్య జాతః. ౧౫

సీతా—¹అవిజితో దాణిం దీహాఢా ఇమావ సోమృదంసణావ వహచావ హోదు.

రామః—సఖి వాసంతి ! పశ్య కాంతానుష్పత్తిచాతుర్యమపి శిక్షితం వత్సేన.

ప. లీలోత్థాతమృణాళ కాండకబళచ్ఛేదేషు సంపాదితాః

పుష్పత్పిష్కరవాసితస్య పయసో గంధూషసంక్రాంతయః,

సేకశ్శీరిణా కరేణ విహితః కామం విరామే పున

ర్యత్స్నేహాదినరాళనాళనళినీపత్రాతపత్రం ధృతమ్. ౧౬

సీతా—²భవవృక్ష తమసే అయం దావవరిసో దే వృణాణముణామి కుసళవా ఏ త్రివణ కాళేణ కేరిసా సంవృతః త్రి.

1. చా ¹ అవియు క్షణదానిం దీర్ఘాయురసయా సౌమ్యదర్శనయా వధ్వాభవతు.

2. ఛా. ² భగవతి తమసే! అయం తావదీదృశః, తా పునర్న జానామి కుశలవౌ ఏతావతా కాలేన కీదృశా సంవృతః? వితి.

౧౫. యే నేతి. తరుణే వయసి యత్కల్యాణం అంగనాపరిష్కంకయాపం మంగళం తస్య భాజనం పాత్రం జాతః.

౧౬. లీలేతి. లీలయా ఉత్థాతా ఉద్భృతా మృణాళ కాండా ఏవ కబళాః గ్రాసాః తేషాం ఛేదేషు అవసానేషు; పుష్కరైః పద్మైః వాసితస్య మురళితస్య పయసోజలస్య గంధూషసంక్రాంతయః గంధూషసంక్రమణాని సంపాదితాః నిర్వాప్తాః; ఆభవా; పుష్పతి ఉపచయవతి పుష్కరే శుండాగ్రే వాసితస్య సంజాతవాసస్య వయసః జలస్య గంధూషసంక్రాంతయః లీలోత్థాతమృణాళ కాండకబళాభ్యం చేషు; అధికరిణే సప్తమా; సంపాదితా నిర్వాప్తాః; తత్ర హి అంతర్భద్రాణి భూయాంసీతి భావః; అనరాళం అవక్రం.

తమసా—యూద్యశో ౨యం తాద్యశౌ తావపి

సీతా—¹ ఏ సీ అహం మందభామిణీ, జావణ కేవళం జీసహో అయ్య
పు త్రవిరహో వి.

తమసా—భవితవ్యతేయమిహ శ్రీ.

సీతా—(౧)² కిం వా మమ పనూదావ, జావ మహ తారినంవి పు త్ర ఆణం
ఇసిసరళకుందధవళదసణుజ్జళం సుఖో అణం అణుబద్ధకా అభీవాసిదం
ణిచ్చుజ్జళం ముహాపుందరి అజౌ=ళం అళంణపరిదుంబిలిం అయ్య
పు త్రేణ.

తమసా—(౨) అస్తు దేవతా ప్రసాదాత్.

సీతా—(౩) కిం అవది తమసే ఏదేణ అవచ్చసర్వరణేణ వణ్ణుదత్తణీ
తాణం అపిదుణో నంణిహణేణ ఖణమే త్తసంసారణిన్హి సంవుత్తా.

తమసా—(౪) కిమత్తోద్యతే? ప్రసవః ఖలు ప్రకర్ష పర్యంతః స్నేహస్య,
పరం చైతదన్యోన్యసంశ్లేషణం పితౄః.

ప. అంతఃకరణత త్వస్య దంపత్యో స్నేహసంశ్రయాత్,

ఛా. ¹ ఈదృశ్యహం మందభ గిని, యస్యా న కేవలం నిస్సహ అర్యపుత్ర
విరహః; కింతు పుత్రవిరహో ౨వః.

ఛా. ² కిం వా మయా ప్రసూతయా? యస్యా మమ తాదృశమపి పుత్ర
కాణామీషద్విరళకుందధవళదశనోజ్జ్వలం సులోచనమునుబద్ధకాకాలీహసితం నిత్యో
జ్జ్వలం ముఖపుండరీకయగళమలం న పరిచుంబితమార్యపుత్రేణ.

ఛా. ³ భగవతి తమసే! ఏతేనాపత్యసంస్పరణేన ప్రన్నుతస్తనీ తయోశ్చ
పీతు స్సన్నిధానేన త్షణమాత్రసంసారిణ్యన్హి సంవుత్తా.

౧. అనుబద్ధకాకాలీహసితం ఉత్పన్నాత్మ మధురాస్ఫుటధ్వనియ క్తస్థితం;
అలం పర్యాప్తం.

౨. దేవతా ప్రసాదాత్ దేవతానుగ్రహాత్.

౩. త్షణమాత్ర సంసారణీ త్షణమాత్ర పటుంబినీ.

౪. పర్యంతః పరాకోటిః; అన్యోన్యసంశ్లేషణం అన్యోన్యవివాభావహేతు
భూతిం; ఏతిదితి సామాన్యే న పుంసకం; తిదుభియమప్యాహ —

౧౧. అంతఃకరణత త్వస్యేతి. దంపత్యోర్దాయపత్యోః అంతఃకరణత త్వస్య
హృదయవస్తునః స్నేహసంశ్రయాత్; స్నేహః ప్రీతిః శ్రయస్సమ్యక్ శ్రయణం

ఆనంద గ్రంథిరేణోఽయమపత్యమితి పత్యతే.

౧౭

వాస స్తీ—ఇతోఽపి దేవః పశ్యతు

ప. అనుదివసమవర్ధయత్ప్రియా శే
యమచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హమ్,
మణిమకుటఇవోచ్చిఖః కదంబే
నదతి స ఏష వధూసఖిఖిఖండీ.

౧౮

సీతా—(సకాతుకస్నేహం సం). 1 ఏసో సో,

రామః—మోదస్య వత్స ౨. వయమద్య వద్ధామహే.

ప. భ్రమిషు కృతపుటాంతర్మండలావృత్తిచక్షుః
ప్రచలితచటులభూతాండవైర్నర్తయంత్యాః,

భా. 1 ఏష సః.

అవిశేష ఇతి యావత్ స్నేహశ్చ సంక్రయశ్చేతి సమాహారద్వంద్వః; తస్మాన్నిమిత్తా
దిత్యర్థః; అన్నాద్వ్యసతిత్యక్త యథాన్న ఫలణో వాస ఇతి బోధ స్తద్వదప్రాప్తి స్నేహ
సంక్రయఫలక ఆనంద గ్రంథిరితి బోధః; ఏః ముఖ్యః; ఏతేన దాంపత్యాపేక్షయా
వైలక్షణ్యం నూచ్యతే; తథావిధానానంద గ్రంథిరానందము గ్రంథిః ఆనందపదేన
గ్రంథ్యంతరవాప్యవృత్తిః; ఆపత్యమితి పత్యతే పరిభాష్యతే; పరిభాషా చేహ
యోగరూఢిః; తక్ర న పతితో న విజ్ఞిష్యతో దంపతీ అనేనత్యయం యోగాగ్ధో
వివక్షితః.

౧౮. అనుదివసమితి. అచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హం ప్రత్యగ్రోభ్యన్న సుందరచల
త్ప్రింఛం యమవర్ధయత్ స ఏష కిఖండీ వధూసఖిసృక్ కదమ్బే వృక్షే మణిమకుట
ఇవ, అనుపూర్వాప్యై, పృథుకృత్యాన్నా నావర్ణ త్యాచ్చ రత్నము యకీరీటసాదృశ్యమ్;
నదతి కేకాం కరోతి.

౧౯. భ్రమిష్యితి. మండలం యథా తథా ఆవృత్తిః మండలావృత్తిః; పుటే
అంతఃపుటాంతః పుటాంతః మండలావృత్తిః పుటాంతర్మండలావృత్తిః భ్రమిషు భ్రమ
ణేషు మయూరస్య మండలాకారనాట్యచారేష్యితి యావత్; కృతారచితా పుటాం
తర్మండలావృత్తిర్యయోక్తభోక్తే చక్షుషీ యేషు తథోక్తాని కృతపుటాంతర్మండలా
వృత్తిచక్షుషాంషి, ప్రచలితయోః చటులయోస్సుందరయోః భ్రువోస్తాండవాని నర్త
నాని కృతిపుటాంతర్మండలావృత్తిచక్షుషాంషి చ తాని ప్రచలితచటులరూపాంతా
నానిచేతి విగ్రహః తైః; తదుక్తం ఘనకవినా; 'కించాధస్తాదుపరిచ నయంత్యాన

కరకిసలయతాశ్చైర్గుగ్ధయా నర్తకమానం
సుతమివ మనసా త్యాం వత్సలేన స్తరామి.

౧౯

(౧) హంత తిర్యంఛోఽపి పరిచయమనురుంధతే.

ప. కతిపయసుమోద్ధయః కదంబః

ప్రియతమయా పరిసరితో య ఆసీత్,

సీతా—(నిశ్చస్య సాస్రమే). ¹సుఖ పచ్చహిజాణీఅది అయ్యవు త్తే.

రామః—స్తరతి గిరిమయూర ఏష దేవ్యాః

స్వజన ఇవాత్ర యతః ప్రమోదమేతి.

౨౦

వాసస్తీ—అత్ర తావదాసనపరిగ్రహం కరోతు దేవః ఏతత్తు దేవస్యా
శ్రమపదం.

ప. (నీరంధ్రబాల) (ఏతత్తదేవ) కదలీవనమధ్యవర్తి

కాంతాసఖస్య శయనీయశిలాతలం తే,

అత్ర స్థితా తృణమదాన్యనగోచరేభ్య

స్సీతా తతో హరిణకైర్న విముచ్యతే స్త.

౨౧

రామః—భదమశక్యం ద్రస్తుమిత్యన్యతో రుదన్ను పవిత్రతి.

సీతా. (౩) ²సహి వాసంతి! కింతు ఏకదం అయ్యవుత్తస్పరుహావదం దం
సయంతీవ, వాద్ధి ౨, సోవన్యఅయ్యవుత్తో, తం ఏవ్యపంచడీరణంసా

చా. 1 సుఖ ప్రత్యభిజ్ఞానుతే ఆర్యపుత్రేణ;

చా. 2 సఖి వాసంతి కిం త్వయా శృతమార్యపుత్రస్య? మయా ప్యేతద్దగ్ధయం
త్యాహంత ౨ ౩ ఏవార్యపుత్రః. తదేవ పంచవతీరణమ్, సైవ ప్రియసఖీ వాసంతి;

తోన్నిద్ర పక్షాచక్రాకారం భ్రమయతి మహర్విశ్వయావర్తయంతీతి; కరకిస
లయతాశ్చః కరసంఘట్టనజాతతాళధ్వనిభిః; జాతిభేదాభిప్రాయకం బహువచనమ్;
తాశ్చ మిక్రాదయో గ్రాహ్యః.

౧. అనురుంధతే అనుసరంతి.

౨౦. కతిపయేతి. కతిపయసుమనామద్దమో యస్మిన్నితి విగ్రహః.

ఏష గిరిమయూరః గిరిప్రియో మయూరః కాకపార్శ్వవత్; గిరేః ప్రియ
త్వమున్నశత్యనిరుపప్లవత్వాదివా; అత్ర ఆస్తిక్వాప్రియతమాహుర్ధితకదంబవృక్షే.
స్వజనే ఇవ స్వబంధువిషయ ఇవ సుతః యస్తాత్ కారణాత్ ప్రమోదం స్త్రీతిం
ప్రాప్నోతి; తస్మాదేవ దేవ్యాస్తరతి సీతాం స్తరతిత్యర్థః.

౩. జాతనిర్విశేషః సుతనిర్విశేషః పరివృత్తః విపర్యయః.

ఏవ్యపితసహివాసంతీ, తేవవ్య వివిహవీసంభవస్థితా గోతవరీకాణ
 ణుద్దేసా, తేవవ్య జాదణివ్వినేసా ముతపక్షిపాలవాళ మహా పుణ
 మంభామిణీవ దీసంతం విసవ్వం ఏదం ణాత్తి ఏరిసో జీవలోట పరిపుత్తో.
 వాసస్తీ—(అపవాద్య). సఖ సీతే! కథం న పశ్యసి రామభద్రస్యా
 వస్తామ్?

ప. నవకిసలయస్మిగైరం గైర్దదన్నయన్నోత్సవం

సతతమపి నస్నేచ్ఛాచ్ఛశ్శో నవో నవ ఏవ యః,

వికలకరణః పాండుచ్ఛాయశ్శుచా పరిదుర్బలః

కథమపి స ఇత్యున్నేతవ్యస్తథాపి దృశోః ప్రియః.

౨౧

సీతా—¹ పేక్షామి సహిపేక్షామి.

తమసా—పుత్రి! పశ్య ప్రియం భూయః.

సీతా—(౧) ² హాదేవ్య ఏసో మవ విణా ఉహంవి ఏదేణ విణ త్రికేణ సంభా
 ఏదం ఉసీ. తామహుత్తర వి జమ్మంత గాదోవి అతుశ్శగ్ధదంసణం
 బాహుసలిశ్శగదేసు పేక్షామి దావవచ్చళం అయ్యపుత్తం.

తవ వివిధవిసంభవసాక్షిణో గోదావరీకాననోద్దేశః, తవ జాతనిర్వికేహ మృగ
 పక్షిపాదపాశ్చ, మమ పునర్నందభాగ్యాయా దృశ్యమానమపి సర్వమేతన్నాస్తి,
 ఈదృశో జీవలోకః పరివృత్తః.

చా. 1 ప్రేక్షే సఖి ప్రేక్షే.

చా. ² హాదేవ ఏవ మమ విణా అహమప్యేతేన వివేతి కేన సంభావిత
 మాసీత్, తస్మాన్మహార్తమపి జన్మాంతరాదీన యదృచ్ఛాల్బద్ధదర్శనం బాష్పసలి
 లాంతరేషు సక్యామి తావద్వత్సలయోగ్యపుత్రమ్.

౨౧. నవేతి. వికలకరణః శూన్యచిత్తునిదీకరణః; శుచా దుఃఖేన పరిదుర్బ
 లః స్వధారణేనస్యముఖః బలం హి ధారణసామర్థ్యం; ఉన్నేతవ్యః అనుమేయః
 తథాపి దృశోః ప్రియః అనుపసాతలావణ్యకత్వానీతి భావః.

౧. కేన సంభావితమాసీత్; కేన హేతునా సంభావితం ఉత్పాదితం;
 త్వయేతి కేయః; యదృచ్ఛాల్బద్ధపుత్రశ్శగ్ధే దేవీయో నిపాతః; తుశ్శగ్ధలద్ధదంసణం
 యదృచ్ఛయా లబ్ధదర్శనమితి వ్యాఖ్యాతారః.

తమసా—(సన్నేహోస్త్రం పరివృజ్య)

ప. విలులితమతివూరై రాప్పమ్మమానందశోక

ప్రభవమవస్థజంతీ పక్షలోత్తానదీర్ఘా,

స్వపయతి హృదయేశం స్నేహనివ్యంబినీ తే

భవశేమధురముగ్ధా దుగ్ధకులేవ దృష్టిః.

౨౩

వాసస్తీ—ప. చదతు తరవః పుష్పైర్గర్భ్యం ఫలైశ్చ మధుశ్శుక్త

స్ఫుటితకమలామోదస్త్రాః ప్రయాంతు వనానిలాః,

కలమవిరళం రజ్యశ్శుంతాః క్వణంతు శకుంతయః

పునరిదమయం దేవో రామస్వయం వనమాగతః.

౨౪

రామః—ఏహి సఖి వాసంతి! నన్విత స్తీయతామ్.

౨౩. విలులితమితి. అతివూరైరతిశయితప్రోభిః విలులితం వికీర్ణం ఆనంద శోక ప్రభవం ఆనందశోక హేతుకం బాష్పం ఆశ్రు అవస్థజంతీ పాతయన్తి. పక్షశా చ సా ఉత్తానా చ సా చ సా దీర్ఘాచేతి విగ్రహే విశేషణసూసః; ఉత్తానా విపులా; స్నేహాగ్ర్య అనురాగస్య నివ్యంబోఽస్యామస్తీతి విగ్రహః; అత ఇని తనా వితి ఇనిః; దుగ్ధకులేవ మధుమయశ్శుక్రిమాలపరిదివ స్వపయతి స్నాతిం కరోతి; ఆదంతత్వాత్పుగాగమే మిత్యాదృశ్యః.

౨౪. మధూని మకరందాశ్చోచ్చితంతి తురంతీతి విగ్రహః; 'శ్చుక్తిర్ తురణ' ఇత్యస్తాత్కరరి క్విప్రత్యయః. యద్వా మధుభిర్కరందైశ్చోచ్చితంతి అర్ధీ కుర్వంతీతి విగ్రహః; 'శ్చుక్తిర్ ఆసేదన' ఇత్యస్తాత్క్విప్: ఇదం చ వనానిలానాం విశేషణం; తృతీయాంతపాతే ఫలవిశేషణం పుష్పవిశేషణం వా; 'చ్యుత్యవసే' ఇత్యస్తాద్భావే క్ ప్రత్యయే మధూనాం చ్యవనం యేభ్య ఇతి పుష్పపక్షే; ఫలపక్షే తు కర్తృణీ క్ ప్రత్యయేన మధుభిశ్చ్యుతైరితి తృతీయాంతత్పురుషః; పుష్పరసముద్భౌ తాత్పర్యం; తిదేవం పక్షత్రయే ఆద్యః శకాగచకారయకారైర్యుక్తః పాతః ద్వితీ యశ్చకారచకారాభ్యోయ్యుక్తః; తృతీయస్తు చకారయకారాభ్యామితి వివేకః. రజ్యశ్శుంతాః రాగయుక్తకంతాః; క్వణంతు గీత భేదనశబ్దం కుర్వంతు; అతఏవ మజంత్యుతిసోక్తం.

† నాయం ధాతుః ధాతుపాతే దృశ్యతే; కిన్తు, 'చ్యుక్త్ గతావ'తి భావా దిహి ధాతుర్దృశ్యః.

వాసస్తీ—(ఉపవిశ్య సాస్త్రం మహారాజ అపి కుశలం కుమారలక్షణస్య?)

రామః—(౧) ఆశ్రు తిమభినీయ.)

ప, కరకమలవిత్తీరైరంబునీవారశమై

స్తరుశకునికురంగా నైథిలీ యా న పుష్కత్,

భవతి మమ వికారస్తేషు దృష్టేషు కోఽపి

ద్రవ ఇవ హృదయస్య ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః । ౨౫

వాసస్తీ—కుహారాజ నను పృచ్ఛామి కుశలం కుమారలక్షణస్య ?

రామః—(౨) (ఆత్మగతం) అయే మహారాజేతి నిష్క్రమ్యమామంత్రణ

పదం, సామిత్రిమాత్రకే బాష్పస్థలిశాక్షరః కుశలప్రశ్నః, తథా

మన్యే విడితసీతావృత్తాంతేయమితి. (ప్రకాశం) ఆం, కుశలం

కుమారలక్షణస్య.

వాసస్తీ—రుదతీ అయి దేవ కిమితి పరం దారుణః ఖల్వసి ?

సీతా—¹సహి వాసంతి కీస తుమం ఏవ్యం వాదిణీ ? పూతరుహో ఖుస

వ్యస్య అయ్యువుతో వినేసదో మహా వ్రణ సింహపిం.

ఛా. 1౫ఖి వాసంతి! కస్తాత్వమేవం వాదిని ? పూజార్హః ఖలు సర్వస్యాస్య
పుత్రః విశేషతో మమ పుత్రః స్త్రీయసఖ్యాః.

౧. ఆశ్రుతిం ఆకర్ష నాభావం ;

౨౫. కరతి. కరకమలేన విత్తీరైః దితైః అంబునీవారశమైః నీవాగో ధాన్య
విశేషః; శమ్నం బాలత్పణం; తైరపుష్కత్ అవర్ధ ఋత్; ఆశ్రాంబునా తరూణ అంబు
నీవారాభ్యాం శవనీణ అంబునీవారశమైః కుంగానితి విశేషః; తేషు దృష్టేషు
సత్సు ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః ప్రసరణోత్పత్తియోగ్యో ద్రవ ఇవ కోఽపి వికారో
మమ హృదయస్య భవతి ఉత్పద్యతే.

౨. ఆమంత్రణపదం సంబోధనశబ్దః; ఆం కుశలమితి; అమిత్యంగీకారే,

† ఆత్మ ప్రస్నవోద్భేదయోగ్య ఇతి గ్రహీతః పాతః; ప్రస్నస్య పాపాణస్త్యో
ద్భేదే దలనే యోగ్యః; మమ వికారశ్రవణే ప్రస్తావోఽపి విలతీకర్షణః; అపి గ్రహ
కోదితీకర్షణహత్వాతిశయప్రతిపాదనపరమిదమ్.

వాసంతీ—స. త్వం జీవితం త్వమసి మే హృదయం ద్వితీయం
 త్వం కాముదీ నయనయోరమృతం త్వమంగే,
 ఇత్యాదిభిః ప్రియశబ్దైః గనురుద్ధ్య ముగ్ధాం
 తామేవ, (ఇతి ముహ్యతి.)

తమనా—(౧) స్థానే వాక్యనివృత్తిరోహశ్చ.

వాసంతీ—(౨) కాంతమథహ కిమతఃపరేణ ?

రామః—సమాశ్వసిహి ౨.

వాసంతీ—(సమాశ్వస్య) తత్కిమిదమకార్యమనుష్ఠితం దేవేన ?

సీతా—సఖి వాసంతి ! నిరమ ౨.

రామః—లోకో న మృష్యతీతి.

౨౬. త్వమితి, త్వం జీవితం ప్రాణాః; త్వం మే ద్వితీయం హృదయమసి; త్వం నయనయోః కాముదీ తద్వదానందసి; 'కా మోదంతే జనా యస్తాత్తేనేయం కాముదీ మతే' తి కాముదీపదనిరుక్తే; త్వమంగే విషయే అమృతం పీయూషం తద్వజ్జరాప్రతి బంధేన నిత్యయానవానపేత్యర్థః; అత్ర ప్రాణాః ప్రాణా ఏవ; హృదయం హృదయ మేవ; కాముదీ. కామ్యోవ; అమృతమమృతమేవ; త్వం తు ప్రాణా హృదయం కాముద్యనుతమిత్యేతన్నస్వమితి ప్రాణాన్యపేక్షయా వైలక్షణ్యమపి నూచ్యతే; దేవ తాయాస్వస్వాసి జ్ఞాతుం వత్తం చాశక్యత్వాదాచ-ఇత్యాదిభిరితి. ప్రియాణాం ప్రియవచనానాం శబ్దైః ఆనంత్యవాన్యః ఇం శతశబ్దః; 'శతం సహస్రమయతం సర్వమానంత్యవాచకమి' త్యుక్తే; ముగ్ధామ్; ఉదయవ్యోరవానుగేతి లక్షణలక్షి తాం నుందరిం; త్వత్క-౧) ర్యనుజానతీమితి నార్థః; అనరుద్ధ్య అననీయ; తామేవ పూర్వోక్తానునయ విషయభూతామేవ; అత్ర కథం త్వక్తవానసీతి కథం నాశిత వానసీతి చా వాక్యకేవల్య దుఃఖాతిశయేన వత్తమశక్యతయా ప్రకరణాద్వమంగ్ర పేణారాధ్యాహరవాదే విశక్తితార్థలాభసంభవాత్ శబ్దాధ్యాహరవాదే సులభ త్వత్ ప్రయోగ హేతుభూతతత్సరణేన మూర్ఖోత్పత్త్యేచ్ఛాప్రయోగ ఇతి బోధ్యమ్; అతఏవాచా—ఇతి ముహ్యతీతి.

౧. స్థానే ఖలు వాక్యనివృత్తిరోహశ్చ. వాక్యనివృత్తిః వాక్యసమాప్తిః మోహమాగ్నా ఉదయమపుష్కరీత్యా యుక్తమేవేత్యర్థః.

౨. అథవా కాంతం. అథవేతి పూర్వోక్తాక్షేపే; కాంతం త్వమపాల భ్యాం; అతః పరేణ కిం అతిక్రంతత్వాదితి భావః.

వాసంతీ—తత్కస్య హేతోః ?

రామః—స ఏవ జానాతి కిమపి.

తమసా—(చిరాదు) (ఉచితఉ) పాలంభః.

వాసంతీ—ఘృణయి కతోర యశః కిల తే ప్రియం

కిమయశో నను ఘోరమతః పరం ?

కిమభవద్విపినే హరిణీదృశః

కథయ నాథ కథం బత మన్యనే ?

౨౭

సీతా—¹సహి వాసంతి తుమం ఏవ్వ దారుణా కథోరా అ, జావవ్వం

విలపంతి పరుదంతం ప్రలాపేసి.

తమసా—ప్రణయ ఏవం వ్యాహరతి శోకశ్చ,

రామః—సఖి కిమత్ర మంతవ్యం ?

ఘ. త్ర స్తైకహేయనకురంగవిలోలస్య ప్లే

ప్రస్థాః పరిస్ఫురితగర్భభరాలసాయాః,

జ్యోతిస్సమయీవ మృదుబాలమృణాళకల్పా

క్రవ్యాద్భిరంగలతికా నియతం విలుప్తా.

౨౮

సీతా—(౧)²ధరామి అయ్యవృత్త ఏసా.

రామః—హే ప్రియే జానకి క్వాసి ?

సీతా—(౨)³హద్ధిఅలణ్ణోవిఅ అయ్యవృత్తోవి ప్రముక్తకంతం పరుణ్ణో.

ఛా. ¹సఖి వాసంతి ! త్వమేవ దారుణా కతోరా చ, యా ఏవం విలపంతి
ప్రరుదంతం ప్రలాపయసి.

ఛా. ²ధరామ్యార్యపుత్రై సా.

ఛా. ³హంత ౨. అన్యథావార్యపుత్రోఽపి ప్రముక్తకంతం ప్రరుదితః.

౨౭-౨౮. జ్యోతిస్సమయీవ జ్యోతిస్సవికృతిరీవ స్థితా; క్రవ్యాద్భిః
వ్యావృత్తిభిః; విలుప్తా నాశితేతి భావః; నియతమితి సంభావనాయాం.

అత్ర ప్రకరణే ఉపాయా పాయశంకాభ్యాం కార్యసంభవరూపా ప్రాప్త్యాకా
ప్రతిపాదితా.

౧. ధరామి సప్రాణాస్తి;

౨. అన్యథావ పృథగ్జన ఇవ.

తమసా—సాంప్రతికమేవైతత్, కర్తవ్యాని ఖలు దుఃఖితైర్దుఃఖ¹నిర్హ

ప. పూరోత్పిడే తటాకస్య పరివాహః ప్రతిక్రియా, [రణాని.

శోకతోభే చ హృదయం ప్రలాపైరేవ భార్యతే. ౨౯

(౧) విశేషతో రామభద్రస్య యస్య బహుప్రకారకష్టో జీవతోకః.

ప. ఇదం విశ్లేషం పాల్వ్యం విధివదభియుక్తేన మనసా

ప్రియాశోశో జీవం కుసుమమివ ఘరోగ్లపయతి,

స్వయం కృత్వా త్యాగం విలపనవినోదోఽస్యసులభ

స్తదద్యాప్యచ్చాప్యసో భవతి నను లాభో హి రుదితం. ౩౦

రామః—కష్టం భోః కష్టం.

ప. దశతి హృదయం గాఢో(తక్రంతం) (దేవగం) ద్విధా తు న భిద్యతే

వహాః వికలః కామో మోహం న ముంచతి చేతనాం,

జ్వలయతి తనూమంతర్దాహః కరోతి న భస్మసా

త్ప్రేహరతి విధిర్నర్త చ్ఛేదీ న కృంతతి జీవితం. ౩౧

ఏనం చ హే భగవంతః పారజానపదాః.

ప. న కిల భవతాం దేవ్యాస్థానం గృహేభిరుతం తత

స్త్రాణమివ వనే శూన్యే త్యక్తా న చాప్యనుశోచితా,

చిరపరిచితాస్తే ి భావాస్తథా ద్రవయంతి మా

మిదమశరణైరద్యాస్థాభిః ప్రసీదత రుద్యతే. ౩౨

౨౯. పూరేతి. పూరోత్పిడే ప్రోతోభూయస్తే పరివాహః జలనిస్సారణం ప్రతిక్రియా ప్రతీకారభిక్రిత్యా; శోకతోభే శోకాధిక్యప్రయుక్తప్రకృతివిపర్యాసే ప్రలాపైరేవ పరిడేవనైరేవ.

౧. బహుప్రకారాణి బహువిధాని కష్టాని దుఃఖాని యస్మిం ప్రభోక్తః.

౩౦. ఇదమితి. ఆభియుక్తే తత్పరేణ; విధివత్ యథాకాస్త్రం; విలపనం చాసా వినోదశ్చేతి విగ్రహః; ఉచ్చాప్యః ప్రాణధారణం.

౩౧. దలతితి. దశతి స్ఫుటతి. ద్విధా న భిద్యతే పృథగ్గ్రహణయోగ్యశకల ద్వయం న భవతీత్యర్థః; న కృంతతి న చ్ఛిన్నతి.

౩౨. సేతి. దేవ్యాస్థితాయాః గృహే స్థానం స్థితిః; న చాప్యనుశోచితా తత్పరత్యాగహేతుకశోకోఽపి న కృత ఇత్యర్థః. భావాః పదార్థాః తథా ద్రవయంతి వాచామగోచరం యథా తథా విలాపయంతి; పరిభ్రమయంతీత్యపి పాఠః రుద్యతే రోదనం క్రియతే; భావే లబ్; ప్రసీదత ప్రసాదం కరుత; ఇదమితి విభక్తి

తమసా—(పల్లవతం) (౧) అతిగంభీరమగురణం మన్యుభగస్య.

వాసంతీ—(౨) దేవ అతిక్రాంతే ధైర్యమవలంబ్యతాం.

రామః—సఖి కిముచ్యతే ధైర్యమి? తి.

ప. దేవ్యా శూన్యస్య జగతో ద్వాదశః పరివత్సరః,

ప్రణవమివ (లుక్తంసీతేతి) నామాపి న చ రామో న జీవతి. 33

సీతా—1మాహిదాః అపదేహిం అయ్యపుత్రవచనే హిం.

తమసా—ఏవం వత్సే!

ప. నైతాః ప్రియతమావాచస్నేహోద్ధ్రాశ్శోకదారుణాః,

ఏతాస్తా మధునో ధారాశ్చోచ్యతంతి సః సమాస్త్యయి. 34

రామః—అపి ఖలు మయా.

ప. యథా తిరశ్చీనమలాతశల్యం ప్రత్యుప్తమంతస్సనివశ్చ దంశః,

తదైవ తీవ్రో మృది శోకశంకుర్వాణి క్షంతిన్నపి కిం న సోధః?

పా. 1మాహితైవైతైరార్యపుత్రవచనైః.

ప్రతిహాపక మివ్యయం అత ఇత్యర్థకం; ఇదం అస్తాదేవోః ప్రియాశోకవికలచిత్ర త్యాదిత్యర్థః; ఇదం ప్రతి ఉక్తమేతత్సర్వముద్దిశ్యేతి వార్థః.

౧. మన్యుభగస్య ఆగురణమావిష్కరణం; అతిగంభీరమతిగూఢం;

౨. అవలంబ్యతామాక్రయతాం; త్వయేతి శేషః.

౩౩. జీవ్యేతి. ద్వాదశానాం పూరణః; తస్య పూరణే దత్; పరివత్సరః సంవత్సరః; రామో న జీవతీతి న జీవత్యేవేత్యర్థః; జీవకభావో న న్యాయ్య ఇతివ్యవ్యతే.

౩౪. నైతా ఇతి. ప్రియతమాః ఇష్టతమాః స్నేహోద్ధ్రా అనురాగశీతలాః శోకదారుణాః దుఃఖేన రూక్షాః ఏతాః వాచో న; కింతు తా ఏతాస్సవిషా మధునో ధారాశ్చోచ్యతంతి స్రవంతి; అత్రాపన్నానాలంకారః.

౩౫. యథేతి. తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం ప్రత్యుప్తం నిఖాతం అలాశశల్యం ఉల్కామయతోఽకీలాద్యగ్ర తస్మాదుఃకీలాద్యగ్రమిత్యర్థః; సనిహో దంశశ్చ ంభో తీవ్రః తత్తైవ తీవ్రో మృదాణి మృద చూడిని మృదాన్ని చిందకా సన్నపి మృది శోకశంకుః దుఃఖాత్తక్తీలః న సోధః కిం న స్యపర్యాయత కిం; సమాతేః కర్తాణి క్తః; సహివహారోవ్యత్యం.

సీతా—(౧) ¹ఎవ్వం మందభామిణీ అహం పుణోపుణో వి ఆచనతరిణీ
అయ్యపుత్రస్య.

రామః—(౨) ఏవమతిగూఢస్తస్మిత్తాంతకరణస్యాపి మమ సంస్తుత
తత్తద్వసువర్గదర్శనాదద్భ్యాయమావేగః తథాహి.

ప. వేలోల్లోలత్కుభితకరుణోజ్జృంభణ స్తమ్భనాన్తం.

యో యో యత్నః కథమపి సమాధీయతే ర్థే తంత మంతః,

భిత్వా భిత్వా ప్రసరతి బలాత్కోఽపి చేతోవికార

స్త్రీయస్థేవాప్రహతరయస్సైకతం సతుచోఘః. 3౬

సీతా—(3) ²అయ్యపుత్రస్య ఏదేణ దుర్వారదారుణారంభేణ దూహ
సంఖోపేణ పరిముసిలణి-దూహం పునః మే హితం.

ఛా. ¹ఏవం మందభాగిన్యహం పునః పునరప్యాయసకారిణ్యార్యపుత్రస్య.

ఛా. ² అగ్యపుత్రస్య ఏతేన దుర్వారదారుణారంభేణ దుఃఖః..క్షోభేణ పరి
ముషితనిజదుఃఖం స్ఫుటతి మే హృదయం.

౧. పునః పునరప్యాయసకారిణీ లంకావాసవిరహాదకాయామద్య చేత్వర్థః;

౨. అతిగూఢమత్యంతసంవృతం యథా తథా స్తంభితం ప్రతిహతం అంతః
కరణం హృదయం యేన తథోక్తస్య సంస్తుతానాం పరిచితానాం తత్తద్వస్తూనాం
వర్గస్య సమాహస్య దర్శనాదయమావేగశ్చిత్తసంభ్రమః.

3౬. వేలేతి. వేలాయా మర్యాదాయః ఉల్లోల ఉద్గతః అతివేల ఇత్యర్థః;
తుభితః ప్రవాహభూయస్తయా నదీవత్ క్షోభవాంశ్చ యః కరుణః ప్రియజనవిశేష
జన్యదుఃఖాతిశయః తస్మాజ్జ్వంభణం అతివృద్ధిః తస్య స్తమ్భనం ప్రతిహతిస్తదర్థం;
కరణోజ్జ్వంభణస్తమ్భనార్థమితి పాతే వేలోల్లోలం వేలాతిక్రాంతం తుభితం క్షోభో
యస్య తథోక్తస్య కరణస్య హృదయాదేత్యర్థః; కథమపి ప్రయాసేన సమాధీయతే
సమ్యగాధీయతే ఉత్పాద్యతే; చేతోవికారశ్చిత్తసంభ్రమః; రయః వేగః ఓఘః
ప్రవాహః.

3. దుర్వారో దుర్నివర్త్యో దారుణానాం మార్చాసంతాపాదీనామారమ్భః.
ప్రాదుర్భావో యస్మిన్నితి విగ్రహః; పరిముషితమభిభూతం నిజదుఃఖం యస్య తత్త

ర్థే “అత్ర యో య ఇతి వ్యాప్తివిశిష్టత్వేనోద్దిష్టపైన్య తచ్ఛబ్దేన పరామ
ర్శ్యాత్తచ్ఛబ్దా నరమనవేషితమితి శ్రుతోఽన్యస్తచ్ఛబ్దః ప్రక్రాంతత్వాద్యర్థానరపరో
వ్యాఖ్యేయః ఇతి శేఖరాదా స్పష్ట”మితి తచ్ఛబ్దస్యాన్యస్యార్థా నరపరతయా
వ్యాఖ్యాతృభిర్ కృతా.

వాసంతీ—(స్వగతం) కష్టమత్యాసక్తో దేవః. తదాక్షిపామితావత్.
(ప్రకాశమ్) చిరపరిచితానేనాఞ్ జనస్థానభాగానవలోకనేన
మానయతు దేవః.

రామః—ఏవమస్తు (ఉభావుత్తాయ పరిక్రామతః)

సీతా—¹సందిపనోఏవద్వదూహస్సపి ఆసహీణోదణోవా ఓత్తితక్కేమి.

వాసంతీ—(సకరుణం) దేవ ౨.

ప. అస్తిన్నేవ లతాగృహే త్వమభవ స్తన్నార్థద త్రేక్షణ
స్సాహంపైః కృతకాతుకా చిరమభూద్గోదావరీపైకతే
ఆయాంత్యా పరిదుర్త నాయితమివ త్వాం వీక్ష్య బద్ధస్తయా
కాతర్యాదరవిందకుట్టలభో ముగ్ధః ప్రణామాంజలిః. 32

చా. ¹సందిపనవన దుఃఖస్య ప్రియసఖీ వినోదనోపాయ ఇతి తర్కయామి.

భోక్తం స్ఫుటతి దళితి. ప్రియసఖ్యాః వాసంత్యాః వినోదనోపాయః చిరపరిచిత
జనస్థానభాగావలోకనరూపః దుఃఖస్య సందిపనవన ఉపచయహేతురేవేతి
తర్కయామి జానామి.

32. అస్తిన్నేవేతి. త్వమస్తిన్నేవ లతాగృహే అభవః సితవాఞ్; తన్నార్థే
సీతాయా ఆగమనమార్గే దత్తే ఈక్షణే సేత్రే యేన స తథోక్తః; హంపైః కృత
మత్యాదితం కాతుకం హర్షో యస్యాః సా తథోక్తా సతీ గోదావరీపైకతే
గోదావరీపులికే; ఆయాంత్యా ఆగచ్ఛంత్యా తయా సీతయా పరిదుర్త నాయితమివ
పరివృతమనస్కు మివ స్థితం స తు వస్తుతః కుపితమనస్కు మిత్యర్థః; త్వాం వీక్ష్య
కాతర్యాదపరాధప్రతిసంధాన జనిత సాధ్వసాత్ ఆరవిందకుట్టళినిభః పద్మకోశ
నిభః ప్రణామాంజలిః మస్తిష్కసంపుటకాది ప్రణామాంగ భూతాంజలిరిత్యర్థః;
అథ వా, 'నామయత్యపి వా దేవం ప్రహ్నిభావయతి ధ్రువం; ప్రహ్నిభవతి సీతే
హి పరోపైచ్యం విలోకయన్; అతోనామ సముద్దిప్తం యత్ర న్నామయతిస్వయం;
వాచా నమ ఇతి ప్రోవృ మనసా వపుషా చ యది'త్యాది భగవచ్ఛాస్త్రోక్తిత్యా
ప్రణమయతీతి ప్రణామః కోపాద్యతరామ హృదయ నమన హేతు భూతోంజలి
రిత్యర్థః; ఉక్తం చ; 'అంజలిః పరమా మద్రాక్షిప్రం దేవప్రసాదినీ'తి; అతవన
రామాయణే; 'కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యాన్యహంక్షయం; అంతరేణాం
జలిం బద్ధాన్ లక్షణస్య ప్రసాదనాది'త్యుక్తం. బద్ధః ఘటితః.

సీతా—(౧) దారుణాని సహి వాసంతి జా వదేహింహి అమమ్యసల్ల సంఘ
ట్టణేహిం పుణోమందభామిణిం ఆయ్యపుత్రం సుమరావేసి †.

రామః—(౨) చండి జానకి! ఇతస్తతో దృశ్యనే న చానుకంపనే.

ప. హాహా దేవి స్ఫుటతి హృదయం ధ్వంసతే దేహబంధ

శూన్యం మన్యే జగదవిరళజ్వాలమంతర్జ్వలామి,

సీదన్నంధే తమసి విధురో మజ్జతీవాంతరాత్మా

విష్వజ్జోహస్థస్థగయతి కథం మందభాగ్యః కరోమి?

3౮

ఛా. 1 దారుణాని సఖి వాసంతి యా ఏతైర్నృపదయమర్తశల్యసంఘట్టనైః
పునర్తాం మందభాగినీమార్యపుత్రం స్తారయసి.

౧. హృదయమర్తజీవితస్య శల్యస్య కీలాద్యగ్రస్య సంఘట్టనైః సంఘటనైః
ఏతైః పురావృతాంతకథనైః ఆర్యపుత్రం మాం స్తారయసి మద్విషయకస్సృతిమార్య
పుత్రస్య జనయసీత్యర్థః. యాస్తారయసి సాత్వం దారుణేతి పూర్వేణాన్వయః.

౨. చండి కఠినే జానకి జనకపుత్రి; నానుకంపనే దయాం న కరోమి; జానకి
త్యక్తా పరమదయాశుజనకరాజపుత్రాస్తవైవం నిర్దయత్వం నోచితమితి వ్యజ్యతే.

౩౮. హాహాదేవీతి. హాహాశబ్దో దుఃఖాతిశయవ్యోతకః; హృదయం స్ఫుటతి
దళతి; దేహబంధః శరీరావయవానాం సంధిః; జాతావేకత్వం; ధ్వంసతే విశిష్టోభవతి;
జగత్లోకం శూన్యం అసత్కల్పం అభావప్రతియోగీతి యావత్; మన్యే జానామి;
అవిరళాః అవిచ్ఛిన్నాః జ్వాలాః యస్మిన్ కర్తజితత్తపోక్తం యథాతథా అంతఃశరీ
రాంతః జ్వలామి, కాష్ఠం జ్వలతీతివదుపపత్తిః; విధురః జ్ఞానాదిహూన్యః సీదన్ విశిష్ట
భవన్ అంతరాత్మా అంధే అంధయతి లోకానిత్యంధం తస్మిన్ తమసి మజ్జతి అవ
గాఢం భవతి; మోహో మూర్ఛా విష్వక్పీతః స్థగయతి సంఛాదయతి; కథం

† మం మందభామిణిం ఆయ్యపుత్రేణ సుమరావే ఇ, ఇతి యుక్తమ్; గతి
బుద్ధీతి నూత్రే బుద్ధిపదేన జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణేన స్మరతేరాసవిశే
షార్థకత్వా దణ్యంతావస్థాయాం కర్తృత్వంతావస్థాయాం కర్తృత్వాప్రాప్తే; తదుక్తం
సిద్ధాంత కామద్యాం కారక ప్రకరణే. నూత్రే జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణం
న తు తద్వితేషార్థానామిత్యనేన జ్ఞాప్యతే; లేన స్మరతి జిఘ్రతీత్యాదీనాం న, స్మర
యతి పూర్వయతి దేవదత్తేనేతి.

ఇతి (మూర్ఖుని.)

సీతా—(౧) ¹హద్ధి ౨. పుణోవి మూఢో అయ్యవుత్తో.

వాసంతి—దేవ సమాశ్వాసిహి ౨.

సీతా—(౨) ²అయ్యవుత్త మం మందభామిణిం ఉద్ధిసిల సుతశలోఅమంగ
శాధారస్స దేజమ్మశాహస్స వారంవారం సంశయితజీవితో దారుణో
దశాపరిణామోత్తి హోహో హదమ్మి. ఇతి (మూర్ఖుని.)

తమసా—వత్సే సమాశ్వాసిహి ౨. పునస్త్యత్వాణిష్పర్శ ఏవ సంజీవనో
పాయో రామభద్రస్య.

వాసంతి—(౩) కష్టమద్యాపి నోచ్చస్యతి, హస్త్రియసఖ సీతే! క్వాసి?
సంభావయాత్తనో జీవితేశ్వరం.

సీతా—(౪) ససంభ్రమముచస్యశ్య హృది లలాటే చ స్పృశతి.

వాసంతి—(౫) దిష్ట్యా ప్రత్యాపన్న చేతనో రామభద్రః.

ఛా. ¹హంత ౨. పునరపి మూఢ ఆర్యపుత్రః.

ఛా. ఆర్యపుత్ర మం మందభాగినీముద్దిశ్య సకలలోకమంగ శాధారస్య తే
జ్వలాభశ్య వారం వారం సంశయితజీవితో దారుణో దశాపరిణామ ఇతి హో హో
హతాస్తి.

కరోమి కిం కరోమి? కింహృదయస్ఫోటాడిని నివారయామి? ఉత త్వదాగమనార్థం
లోకానమనయామి? అథవా తాన్నిగృహ్య త్వమానయిష్యామితి భావః.

౧. పునరపి మూఢో మూర్ఖుతః;

౨. వారం వారం పదేపదే సంశయితం సంశయవిషయః జీవితం యస్మిన్ కౌ స
తథోక్తః; మరణపర్యవసాయాతి భావః; దశాపరిణామః దశాపరిసాకః.

౩. జీవితేశ్వరం ప్రాణనాథం రామం సంభావయ సంభవంతం కరు రామా
సంభవం పరిహరస్వేత్తర్థః.

౪. హృది లలాటే చ స్పృశతీతి; ఇదం చ లోకానుభవనీధం.

౫. దిష్ట్యేత్యానందే; ప్రత్యాపన్నా పునరాగతా చేతనా ప్రజ్ఞా యస్య స
తథోక్తః.

రామః—ప. ఆలింపన్న స్మృతమయైదివ ప్ర లేపై
రంతర్వా బహింపి వా శరీర ధాతుకా,
సంస్పర్శః పునరపి జీవయన్నకస్తా
దానంబాపరమివాదదాతి మోహమ్.

3౯

(౧) సానందం మిలితాక్షవీవ సఖి వాసంతి విప్ర్యా వర్ధనే?

వాసంతి—కథనివ ?

రామః—సఖి కిమన్యత్ ప్రాప్తా జానకీ.

వాసంతి—అయి దేవ రామభద్ర! క్వసా?

రామః—(స్పృహసఖిమభినీయ) సశ్య స్వయం పురత ఏవ.

వాసంతి—(౨) అయి రామభద్ర! కిమితి మర్తచ్ఛేదదాదృశైః తిప్రలాపైః?

ప్రియభావితృద్ధామప పుర్రాం మందభాగ్యాం దహసి?

3౯. ఆలింపన్నితి. అమృతమయైరమృతస్వరూపైః; చిన్తయమిత్యాదావిన
స్వార్థికో మయట్ప్రీతిః; ప్రకృష్టలేపా యైవైరేపసాధనద్రవైః; అంతర్వా
బహింపి వా అంతర్బహిశ్చ శరీరం దేహం ధాతుంశ్చ నాడిశ్చ అంతర్నాడిశ్చ
శరీర మితి వివేకః; ఆలింపన్నివ సర్వాంగీకరేపనకర్తృతి సంభావనీయః జీవయన్
ప్రాప్తప్రతిష్ఠా హేతు భూతః ఆకస్తాత్ నిర్దేశుకః సంస్పర్శః పునరప్యానందాత్.
ఆనందముత్పాద్య అపం మోహం దుఃఖహేతుకపూర్వమూర్ఛాతిరిక్తమూర్ఛాం-
ఆనందాదితి ల్యబ్ధోపే పంచమి; యద్వా ఆనందాదితి హేతౌ పంచమి; తథాచ
దుఃఖజన్యపూర్వమూర్ఛాతిరిక్తాం ఆనందహేతుకాం మూర్ఛాం ఆదధాతీవ
ఉత్పాదయతీవ; అన్యేతు పరో న భవతీత్యపరః. ఆనన్య ఇత్యర్థః. ఆనందాదపరం
మోహం ఆనందాత్త కమూర్ఛా మిత్యాహుః.

౧. మిలితాక్షః ముకుళితనేత్రవీర; ఉన్నీలితాక్ష ఇతి పాతే ఉన్నీలితేత్యుక్త
ముకుళిభావే అక్షిణీ యస్య స తథోక్తః; ఉభయత్ర బహువ్రీహతా సక్యత్వోదితి
మచ; అత్రహృదిలలాటే చేత్యాదినా ఇష్టాభోపాయానుసరణాత్ కాతేప ఉక్తః.

౨. మర్తచ్ఛేదనత్ హృదయాద్యవయవక్షతీవత్ దాదృశైర్దృశ్యహైః ప్రలాపై
రనరకవచోభిః దహసీత్యన్వయః; ప్రియసఖ్యాస్నేతాయాః విపత్త్యా విపదాదృగ్గాం
భస్మీయమాణాం;

సీతా—(౧) ¹ఓసరదుమిచ్చమ్మి వసో వ్రణ చిరప్పణ అసంభారసామ్యసీతాశేణ
అయ్యపుత్రఫం నేణ దీహదారుణంని యుత్తి సందావం శహతిం తేణ
వజ్రశేవో వణద్ధివి అ వల్లత్త వ్యావారో ఆసంజిదో మే హత్తో.

రామః—(౨) సఖి కుతః ప్రలాపాః?

ప. గృహీతో యః పూర్వం పరిణయవిధౌ కంకణధర
స్సుధానూతేః పాదైరమృతశిశిరైర్యః పరిచితః. †

సీతా—(౩) ²అయ్యపుత్ర సో ఎవ్వ దాణింసి తుమం.

రామః—స ఏవాయం తస్యాస్తవితరకిరౌపమ్యసుభగో

మయా లబ్ధః పాణిర్లలితలవలీకండశనిభః.

రం

ఛా. ¹అసరదుమిచ్చామి, ఏమ పునశ్చిరప్రణయసంభారసామ్యశీతలేన అర్య
పుత్రస్పృశేన దీర్ఘదారుణమపి యుడితి సంతాపం లఘయతా వజ్రశేవోపనద్ధ ఇవ
పర్యస్తవ్యాపార ఆసంజిదో మే హత్తో.

ఛా. ²అర్యపుత్ర స ఏవేదానీమసి త్వం.

౧. చిరస్య బహుకాలయాధస్య ప్రణయస్య స్నేహస్య సంభారేణ అతిశయేన
హేతునా సామ్య ఆహ్లాదకరకృతలక్ష్మితత్వ తథావిధేన, దీర్ఘకాలసా దారుణశ్చేతి
విగ్రహే ఖంజకుబ్జాదీనత్నమాసః; తథావిధం సంతాపం యుడితి లఘయతా లఘూ
వర్వతా అర్యపుత్రస్పృశేన వజ్రశేవోపనద్ధఇవ ఘటితఇవ పర్యస్తవ్యాపారో
నిచ్చంద ఇత్యర్థః. మే హత్త ఆసంజిత అలగ్నః.

౨. ప్రలాపైతి వాసంతీవాక్యస్య ఉత్తరమాహ—సఖి కుతః ప్రలాపా ఇతి.

రం. గృహీతఇతి. యః కరః పరిణయవిధౌ వివాహవిధౌ కంకణధరస్యై
గృహీతః; యః కరః సుధాయా అమృతస్య నూతియత్పత్తిర్యస్తాత్తస్య చంద్రస్య
అమృత శిశిరైః స్సుధాశీతిః. పాదైః కిరణైః పరిచితః సంజిప్తః;

౩. ఉక్తవిశేషణసామ్యాదాహ—అర్యపుత్ర స ఏవేదానీ త్వమసీతి; యః
కంకణధరో గృహీతః యస్సుధానూతేః పాదైః పరిచితః స ఏవ త్వమిదానీమసి త్యర్థః.
ఉభయత్రాపి పరిణయవిధౌ కంకణధరత్వం లావణ్యసంజ్ఞిప్తత్వరూపసుధానూతి
కిరణ పరిచితత్వం చావిశిష్టమితి కృత్వా సీతావాక్యం ప్రవృత్తం;

రామస్తావా—స ఏవాయమితి. లలితేన సుఖమారేణ లవలీకండశేన లవలీనా
మకలతాంకురేణ సదృశః తదితరకరేణ గృహీతాన్యకరేణ న త్వస్యేన ఔపమ్యేన

† 'చిరం శ్వేచ్ఛాస్మరైరమృతశిశిరైః పరిచిత' ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

(౧) (గృహ్లాతి) సీతా—¹హద్ధి ౨. ఆయ్యపు త్తఘం సమోహిదా
ఏ పమాదోః సువ్రత్తో.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి! ఆనందనిమిలితః ప్రియాయాస్సపర్శ
సాధ్వనేన పరవానస్తి, తత్త్వమేతం భారయ.

వాసంతీ—(౩) కష్టమున్నాచ ఏవ.

సీతా—(ససంభ్రమం హస్తమాక్షిప్త్యావసర్పతి)

రామః—(౪) హః ధిక్ప్రమాదః.

ప. కరపల్లవస్స తస్యాస్సహస్రైః జడాత్తనః పరిభ్రష్టః,

పరికంపినః ప్రకంపీకరికర ఇవ పీవస్స్విద్యత్.

౪౧

సీతా—(౫) ²హద్ధి ౨. అజ్జవి యుబద్ధబహుఘ్నాంతవేరిణం ఇ సంతా
వేమి అత్తాణం.

ఛా. ¹హంత ౨. ఆర్యపుత్రస్సర్పమోహితాయాః ప్రమాదః ఖలు సంవృత్తః.

ఛా. ²హంత ౨. ఆర్యావ్యసుబద్ధబహుఘ్నాంతవేదనం న సంస్థాపయా

మ్యాత్తానం.

సాదృశ్యేన సుభగః మనోజ్ఞః; సవ్యకరసాదృశ్యం దక్షిణకరస్య దక్షిణకరసాదృ
శ్యం సవ్యకరస్యేతి భావః; తస్యాస్స ఏవ పాణిర్తయా లబ్ధః.

౧. గృహ్లాతి గ్రహణమభినయతి. ప్రమాదోఽనవధానం.

౨. ప్రియాయాస్సీతాయాస్సపర్శేన యత్సాధ్వసం శృంగారజం భయం

తేన పరవాక్ వివశః;

౩. ఉన్నాదవీర చిత్తవిభ్రమ ఏవ;

౪. హస్తమాక్షిప్య; రామహస్తం నిరస్య.

౪౧. కరేతి. ప్రకంపీచంచలః; పీవరః పీనః స్విద్యత్ స్వేదవాక్; కరికరః గజ

కుండా; పరికంపినః చంచలాత్; సుత్కరాదిత్యస్యాధ్యాహారః; తస్యాస్సకరపల్లవః.
జడాత్తనోఽనవధానవతో మమ కరాత్ సహసా పరిభ్రష్టః పరిచ్యుతః.

౫. అనుబద్ధా ఉత్పన్నా బహ్వీఘ్నూర్జమానా ఉద్గచ్ఛంతీ వేదనా యస్య
త మాత్తానం న సంస్థాపయామి న స్థిరం కరోమి.

† జడాజ్జడః పరిభ్రష్టః; ఇతి, ప్రకంపీకరాన్నమ స్విద్యతస్స్విద్యత్ ఇతి
చ ప్రాచీనః పాఠః.

తమనా—(సన్నేహకాతుకస్థితం నిర్వర్త్య)

ప. ప్ర స్వేదరోమాంచిత కంపితాంగీ జాతా ప్రియస్పర్శ సుఖేనవత్సా,
మరున్నవాంభః పరిధూతసిక్తా కదంబయష్టిస్సుస్ఫుటకోరకేవ. ౮౨

సీతా—(స్వగతం) (౧) ¹అవశంగదేణ అప్పణా శజ్జావిదమ్మి భావదీప
తమనావీ, కింశీసా మణ్ణిస్సవి, ఏసో పరిచ్ఛాట ఏసో ఆశసంగొత్తి.

రామః—(౨) (స్వతోఽవలోక్య) హః కథంనా స్త్యేవ? నన్వకరుణే వై దేహి?

సీతా—(౩) ²సచ్చం అకరుణమ్మి. జా ఏవ్వం విహం తుము పేక్షంతీ
జీవామి.

ఛా. 1 అవశంగ తేనాత్త నా లజ్జాపితాస్తి భగవత్త్యా తమసయా, కింకైల సా
మంస్యతే? ఏవ పరిత్యాగః ఏవ చాసంగ ఇతి.

ఛా. ² సత్యమకరుణాస్తి, యా ఏవంవిధం త్వం పశ్యంతీ జీవామి.

౮౨. ప్ర స్వేదే. ప్రియస్పర్శసుఖేన రామస్పర్శసన్యసాభేన ప్రకృష్టాని
స్వేదః ఘర్జజలం రోమాంచితం పుళకః కంపితం వేపథుః ఇత్యేతాని యస్యతత్
ప్ర స్వేదరోమాంచిత కమ్పితం తథావిధమంగం యస్యాస్మా తథోక్తా వత్సా సీతా
మరున్నవాంభోభ్యాం పవనమ్ బిందుభ్యం పరిధూతాంపితా సిక్తా ఆర్ద్రకృతాః;
మరుతా పరిధూతా నవాంభనా సిక్తేతి వివేకః; అతఏవ స్ఫుటాః వ్యక్తాః కోరకా
యస్యాస్మా తథావిధా కదంబయష్టిరీవ కదంబ స్తమ్భ ఇవ జాతా అసీత్.

౧. అవశం గతేన పరవశేన ఆత్మనా హేతునా తమసయా కర్త్యా లజ్జాపి
తాస్తి సంజాతలజ్జా కృతాస్తి. † ఏవ పరిత్యాగః నిర్మిమి త్తకః పరిత్యాగ ఇత్యర్థః;
ఏవచాసంగః దుర్బలత్వా చాత్మాసక్తిరిత్యర్థః; ఇతి మంస్యతే కిమితి యోజనా;
యద్వా ఏవపరిత్యాగ ఏవ ఆసంగ ఇతి ఏతస్మిన్కావిదయే ఏవతిమసా కింమంస్యతే?
కిమ్మ మంస్యతే;

౨. కథం నా స్త్యేవ? కథమితి విస్తయే; స్పృశంత్యా అత్త నాస్తి త్వం
విస్తయసియ మిత్యర్థః; ఆకరుణే నిర్దయే;

౩. అకరుణాస్తితి. యా ఏవంవిధం త్వం ప్రేక్షమాణా జీవామి ప్రాణాక
ధారయామి సాహమకరుణాస్తిత్యర్థః;

† చింత్యమిదమ్. ఇతచ్చుత్తయేలజ్జిత ఇతి రూపాపత్తేః. తస్మాత్ లజ్జాం
అపితాప్రాపితా లజ్జాపితేతి ప్రక్రియా యుక్తా.

సీతా—(౧) ¹మధువుణ దారుణావ విష్పశధ్ధో అయ్యపుత్రో.

వాసంతీ—దేవ ఐశ్య ౨.

ప. పాలస్యస్య జటాయుషా విఘటితః కారాయసోయం రథ

స్తే చైతే పురతః పిశాచవదనాః కంకాళశేషాః ఖరాః,

ఖడ్గచ్ఛిన్న జటాయుషక్షతిరితస్సీతాం చలంతీం వహ

న్నంతర్వాక్యప్రతవిద్యుదంబుద ఇవ ద్యామభ్యుదస్థానరిః. ౪౩

సీతా—(సభయమ్) ²అయపుత్ర తాదో వానాదీపది, తా పరిత్రాఅహి ౨.

అహంవి ఓహరిజ్జామి.

[లిప్త ౨.

రామః—(౨) (సావేగముత్థాయ) ఆః పాప తాత ప్రాణ సీతాపహారికా!

ఛా. ¹మయా పునర్దాహణయా విప్రలబ్ధ ఆర్యపుత్రః.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర! తాతో వ్యాపాద్యతే తస్మాత్పరిత్రాయస్వ ౨. అహమస్య పరిహరిష్యే.

మమ వాసంత్యాక్ష్మానుపలంభాత్ నిద్రాయా అభావేన స్వాప్న తానుపపత్తేచ్ఛ
సర్వప్రకారేణాపి సీతాస్పర్శం భ్రమియాపమేవేతి భావః; విప్రలంభః భ్రమః;
భగవానిత్యలంఘనీ సత్వఖ్యాపనార్థం; అనుబద్ధాతి అనుసరితి.

౧. దారుణయా కఠినయా విప్రలబ్ధః వంచితః.

౪౩. పాలస్యస్యేతి. అయం దృశ్యమానః ఉద్దేశ్యమగుకమిదం; కృష్ణా
యసో వికారః కారానునః లోహమయ ఇత్యర్థః; జటాయుషా విఘటితః ప్రధ్వం
సితః పాలస్యస్య రావణస్య రథః స్వందనః; విధేసుసమర్పకమిదం; ఏతే పురతః
పురోవర్తమానాః కంకాళశేషా కాయాన్నిరూపశిష్టాంశాః తే పిశాచవదనాః ఖరాః
రావణస్వందనీయాః పిశాచమఖాః రాసభాః; అంకాశిభావాత్సామానాధికరణ్యం;
ఖడ్గేన చిన్నా కృత్తా ఖడ్గచ్ఛిన్నా సా చ సా జటాయుషక్షతిశ్చేతి విగ్రహే సమా
నాధికరణసమానః పక్షతిః పక్షమాలం; ఇతః అత్ర; అంతంస్వీప్యతా అంతశ్చ
లంతీ విద్యుత్తటిత్ యస్య స తథోక్తః; ఆసేన దృష్టం తేన రావణస్మర్యువశదోషో
నాస్తీతి సూచితం, అరిః రావణః ద్వాం ఖం ఆభ్యుదస్థాత్ అభ్యుద్యతవాక్; ఇతః
ఇత్యస్తాదేకాదితి వా.

౨. ఆః పాపేత్యాది. అత్ర రోషసంభ్రమవచనరూపం తోటకం నామ
సంధ్యజ్ఞముక్తం.

వాసంతి—(౧) అయి దేవరాక్షసకుల ప్రళయధూమకేతో కిమద్యాపి

తే మన్యువిషయః ?

సీతా—^౩అబోభో ఉబ్బుంతమ్మి

రామః—(౨) అన్య ఏవాయమధునా విపర్యాసో వర్తతే.

ప. ఉపాయ నాం భావాదవిరతివినోదవ్యతికరై

ర్విమృరైర్విరాణాం జనితజగదత్యద్భుతరసః,

వియోగో ముగ్ధాత్మ్యాస్స ఖలు రిపుఘాతావధిరభూ

త్కటుస్తూష్ణిం సహోయో నిరవధిరయం తు ప్రవిలయః †. ౪౪

భా. అహహ ఉద్భాసితాన్తి.

౧. ప్రళయనూచకధూమకేతునామకగ్రహసదృశేతి సంబుద్ధిః; యద్వా
ధూమకేతురగ్నిః ప్రళయే ధూమకేతుః ప్రళయధూమకేతుః రాక్షసఙ్గలన్య ప్రళయ
ధూమకేతురితి విగ్రహః. రాక్షసఙ్గలదాహే ప్రళయకాలాగ్నిసదృశేత్యర్థః; మన్యు
విషయః శోధవిషయః.

౨. అన్య ఏవ పూర్వసీతావియోగాద్విలక్షణ ఏవ విపర్యయః సీతావిరహ
యాప విపర్యాస ఇత్యర్థః.

వైలక్షణ్యమేవాహ—

౪౪. ఉపాయానామితి. ఉపాయానాం సేనాసన్నాహసేతుబంధాదిసాధనా
నాం భావాత్ సత్త్వాత్ అవిరతాః సంతతాః వినోదానాం దుఃఖవిస్తరణహేతునాం
వ్యతికరాస్సంబంధాః యేషు తే తథోక్తాః తథావిధైః పీరాణాం ముగ్రీవప్రభృతీనాం
విమర్శైః పరస్పరసంప్రహరైః జనిత ఉత్పాదితో జగతామత్యద్భుతరసో విస్తయరసో
యేన స తథోక్తః; పీరరసాదద్భుతరసస్యోత్పత్తిరితి రసవిదః; తదుక్తం; ‘హస్యో
భవతి శృంగారాత్కరుణో రాద్రకర్షణః. అశుభతచ్చ తథా పీరాద్భిభత్సాచ్చ
భయానక’ ఇతి; ముగ్రీవం వరే అక్షిణీ యస్యా ఇతి బహుప్రహేః; తస్యాః సవి
యోగః పూర్వకాలికో విరహః రిపుఘాతావధిరభూత్ రావణసంహారపర్యంతో ౭
భూత్; కటుః క్రూరః తూష్ణిం సహ్య ఉపాయాద్యభావాత్ జోషంభావేన సహ
నీయః అయం తు వియోగః ప్రవిలయః పునర్దర్శనాభావాభిప్రాయేణ వియోగస్య
ప్రవిలయత్వోక్తిః; నిరవధిః యావజ్జీవభావిత్యర్థః.

† కథం తూష్ణిం సహోయో నిరవధిరయం త్వప్రతివిధః ఇతి ప్రాచీనపాతం.

సీతా—(౧) బహుమాణిదమ్మి పువ్వవిరహేణ, ణిరహి త్తి హాహదమ్మి

రామః—కష్టభోః ౨.

ప. వ్యర్థం యత్ర కపింద్ర సఖ్యమపి మే వీర్యం హరిణాం వృథా
ప్రజ్ఞాజాంబవతోఽపి యత్ర న గమ్య పుత్రస్య వాయోరపి,
మార్గం యత్ర న విశ్వకర్మతనయః కర్తుం నభోఽపి తమ
సామిత్రేరపి పత్రిణామవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే? ౪౫

సీతా—²బహుమ (ణ్ణిణ్ణి) పువ్వవిరహం.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి దుఃఖాయైవ సుహృదామిదానీం రామదర్శ
నమ్, కిమచ్చిరం త్వం రోదయిష్యామి? తదనుజానీహి మాం
గమనాయ.

ఛా. 1 బహుమానితాస్తి పూర్వవిరహేణ, నిరవధితి హా హతాస్తి.

ఛా. 2 బహుమ (న్యతే) క్యే పూర్వవిరహమ్.

౧. బహుమానితాస్తి పూర్వవిరహేణ; పూర్వవిరహాహేతుకబహుమానవ
త్వస్తి; రిపుమాతావధితి రావణసంహారస్య ఉత్పలకతోఽన్వేషేణి భావః; నిరవధితి
హాహతాస్తి; అన్యవిరహగత్య నిరవధితోఽన్వేషే ప్రత్యాకాచ్చిత్తి భావః.

౪౫. వ్యర్థమితి. యత్ర ప్రదేశేఽపింద్ర సఖ్యం సుగ్రీవమైత్ర్యం; ఇదముపల
క్షణం సుగ్రీవాపేక్షయా ఉపార్జితత్వస్యాపి; తదుక్తం రామానుజే; 'లోకనాథః
పురా భూత్వా సుగ్రీవం నాథమిచ్చితి; సరామో వాసరేంద్రస్య ప్రసాదమభి
కాంతతీతి చ వ్యర్థం నిరకం; హరిణాం వాసరాణాం వీర్యం పరాక్రమః యత్ర
వృథా నిష్ప్రియోజనకః; జాంబవతః ప్రజ్ఞాయుక్తాయుక్తవశతాపి యత్ర వృథేతి
సంబధ్యతే; వాయోః పుత్రస్య హనుమతో గతిసి యత్ర; మార్గం సేతుం; తమో
యోగ్యః; సామిత్రేరపి పత్రిణాస్యాపి అనీకబాత్సన్యస్య పత్రిణాం బాహునామప్య
విషయే అగోచరే తత్ర ఉధావిధే క్వ పిన్తికా దేశే అసి భవసి.

౨. సుహృదాం మిత్రాణాం రామదర్శనం దుఃఖాయైవ దుఃఖఫలక మేవ; సోద
యిష్యామి చదతీం కరిష్యామి; అనుజానీహి అనుజ్ఞాం కరు;

† ఆత్ర న్యబాణాపేక్షయా సామిత్రితాణేషు నిరర్థకత్వమనుసంధాయ
సామిత్రేరపిత్వమితి భావవర్ణనం యుక్తమ్.

సీతా—(సోద్యేగం) తమసామాన్లిష్ట్య, ¹హా భవది తమనే గచ్ఛది
దాణిం అయ్యపుత్రో.

తమసా—(౧) వశే సహూశ్చసిహి ౨. సన్వావామాప్యాయుష్వతోః
కుశలవయోర్వృద్ధిమంగళాని సంపదయితుం భాగీరథీపా
దాంతిక మేవ గచ్ఛాచుః

సీతా—²భవది వసీర ౨. ఖణమే త్తంవి దుష్టహదంసణం వేక్థామి.

రామః—(౨) అస్తి చేదానీమశ్వమేధసహధర్తచారిణీ మే.

సీతా—(౩) (సాక్షేపం) ³అయ్యపుత్రకా.

వాసంతి—(౪) హా పరిణీతమపి.

ఛా. ¹ హా భగవతి తమనే గచ్ఛతిదానీమార్కపుత్రః.

ఛా. ²భగవతి ప్రసీద ౨. తుణమాత్రమపి దుర్లభదర్శనం పశ్యామి.

ఛా. ³ఆర్యపుత్రకా.

౧. వర్షిమంగళాని ద్వాదశవర్షపూర్తిమంగళాని దేవతాపూజాదీని కుళాని
అయుష్వతోః కుశలవయోః కుశలవోద్దేశేన సంపదయితుముత్పాదయితుం భాగీ
రథ్యాఃగంగాయాః పాదాంతికం చరణసమీపం; భాగీరథ్యాసీతాయాశ్చ సంబంధ
ద్యోతనాయేతముక్తిః;

౨. అశ్వమేధస్య సహధర్తచారిణీతి విగ్రహః; దంపత్యోస్సహాధికారా
దశ్వమేధనిరూపితకర్తృత్వవతి జాయాస్తీతి భావః;

౩. ఆక్షేపం; ఆక్షేపశ్చేదనం తేన సహవర్తనం యచ్ఛిత్త్యర్థః; క్రియావిశే
షణం. ఆర్యపుత్రకా. సహధర్తచారిణీతి శేషః;

౪. పరిణీతమితి భావేక్తిః; పరిణయోఽపి కిమితి కాక్వా యోజనీయం; సీతా
పరిత్యాగానంతరం న కేవలం శరీరధారణం కింతు పరిణయోఽపి జాతః కిమితి సముచ్చ
యార్థః; సీతావియోగే రామస్య శరీరధారణహృశ్చర్యమితి ప్రసిద్ధిః. తదుక్తంహనూ
మతా; 'దుష్కరం కృతవాక్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః; ధారయత్యా
త్మనో దేహం న లోకేనావసీదతీ'తి; 'దుష్కరం కరుతే రామో య ఇమాం మత్త
కాశిని, సీతాం వినా మహాబాహుర్దుహూర్తమపి జీవతీ'తి చ. †

† ఆత్మన కేవలం సీతాపరిత్యాగః కింతు పరిణయోఽపీత్యర్థవర్ణనం యుక్తమ్.

రామః—(౧) న హి న హి. హిరణ్మయీ సీతా ప్రతికృతిః.

సీతా—(౨) సోచ్ఛాస్వాసాస్తమ్ ¹అయ్యపుత్తోదాణింసి తుమం, అమ్మ
హే ఉకాదందాణిం మే పరిచ్ఛాఅసఖ్యమయ్యపుత్తేణ.

రామః—(౩) తత్రాపి తావద్బాష్పదిగ్ధం చక్షుర్విరోదయామి.

సీతా—(౪) ²ధన్యాఖు సా, జాఎవ్వం అయ్యపుత్తేణ బహుమణ్డీఅది. జాఎవ్వం
అయ్యపుత్తం విరోదంతీ ఆసాబంధణం ఖు జాదా జీవలోఅస్స;

తమసా—(౫) (సస్తి తన్నేహాస్తం పరిష్వజ్య) అయి వత్సే! ఏవమాత్తా
సంస్తూయతే.

ఛా. ¹అయ్యపుత్త ఇదానీమసి త్వం, హంత ఉత్థాతమిదానీం మే పరిత్యాగ
శల్య మార్యపుత్తేణ.

ఛా. ²ధన్యా ఖలు సా, యైవమార్యపుత్తేణ బహుమన్యతే, యైవమార్య
పుత్తం విరోదయంతీ ఆకాబంధనం ఖలు జాతా జీవలోకస్య.

౧. న హి న హి. పరిణయప్రసక్తిరప్యనిష్టేతి వీప్సయా వ్యజ్యతే;

౨. ఇదానీమసి త్వం; రామబాహురనుపాశ్రితోఽన్యయేత్యుక్తరీత్యా ఏక
దారవ్రతత్వం తవేదానీమేవ ప్రకటితమితి భావః; పరిత్యాగఏవ శల్యం పరిత్యాగ
శల్యం; నిష్ఠారణపరిత్యాగస్య దుఃఖజనకత్వాచ్చల్యత్వయాపణం; నను వాస్తవదోషా
భావేఽపి దోషవత్ప్రథనయాపమిథ్యాభిశక్తిమతాం పరిత్యాగో ధర్మకాస్త్రసిద్ధ ఇతి
చేన్మైవం; అగ్నిప్రవేశాదినా మిథ్యాభిశక్తిరనవకాశాత్; ఉత్థాతం ఉద్భృతం;

౩. తత్రాపి హిరణ్మయీసీతా ప్రతికృతా; బాష్పదిగ్ధం అనుజా లిప్తం;
విరోదయామి విస్తృతదుఃఖం కరోమి; ఏవం చ సీతా ప్రతికృతేరశ్వమేధసహధర్మ
చారిణీత్వమానుషంగికం; యుఖ్యం తు చక్షుర్విరోదనమితి సూచితం;

౪. యైవం బహుమన్యతే చక్షుర్విరోదహేతుత్వప్రయుక్తబహుమాన విష
యాక్రియతేయా ఏవమార్యపుత్తం విరోదయంతీ విస్తృతదుఃఖం కుర్వతీ జీవ
లోకస్య ఆకాబంధనం రామజీవనప్రత్యాకాహేతుత్వాత్ స్వస్వవిషయకాకాహేతు
జాతా సా ధన్యేత్యన్వయః;

౫. పరిష్వజ్య ఆలింగ్య; ఏవం ధన్యా ఖలు సేత్యాదిపూర్వోక్తరీత్యా ఆత్మనం
స్తూయతే స్తుతివిషయాక్రియతే; త్వయేతి శేషః;

సీతా—(సబజ్జం) (౧) ¹పరిహసిదమ్మి భావదీప.

వాసంతి—(౨) మహానయం వ్యతికరోఽస్తాకం ప్రసాదః, గమనం ప్రతి
యథా కార్యహానిర్న భవతి తథా కార్యమ్.

రామః—తథా ను.

సీతా—²పడిడోళా మేదాశిం వాసంతి సంవృత్తా.

తమసా—వల్నే ఏహి గచ్ఛావః.

సీతా—(౩) ³ఎవ్వం క రేమ్మ.

తమసా—కథం వా గమ్యతే? యస్యాస్తవ.

ప. ప్రత్యుప్తస్యేవ దయితే తృప్త్యాదీర్వస్య చతుషః,
మర్తచ్ఛేదోపమైర్వత్సైస్సన్నికరో నిరుభ్యతే.

౪౬

శా. ¹పరిహసితాస్తి భగవత్యా.

శా. ప్రతికూలా మే ఇదాశిం వాసంతి సంవృత్తా.

శా. ³ఏవం కర్వః.

౧. భగవత్యా తమసయేత్వర్థః;

౨. ఆయం వ్యతికరః ఏవ సమాగమః అస్తాకం మహా ప్రసాదః అస్తద్విష
యానుగ్రహప్రయోజిత ఇత్యర్థః; యథా యేన ప్రకారేణ కార్యస్య కర్తవ్యస్య
హానిర్హోషా న భవతి తథా తేన ప్రకారేణ గమనం ప్రతి గమనముద్దిశ్య కార్యం
యత్నః కర్తవ్యః; ఇదాశిం వాసంతి మే ప్రతికూలా అనిష్టకారిణీ సంవృత్తా జాతా;
రామగమనం ప్రత్యవజ్ఞాకరణాదితి భావః;

౩. ఏవం కర్వః గచ్ఛావ ఇత్యర్థః

౪౬. ప్రత్యుప్తస్యేవ తృప్త్యాదీర్వస్య అవలోకనస్సృహయా దీర్ఘస్య ఆచారస్య
దయితే రామే ప్రత్యుప్తస్యేవ కీలితస్యేవ స్థితస్య యస్యాస్తవ చతుషః కేత్రస్య సన్ని
కర్వః దయితే సంబంధః మర్తచ్ఛేదోపమైర్వద్దయాదిప్రదేశకృంతనసద్వృత్తైః
యత్సైః నిరుభ్యతే నివర్త్యతే తథావిధయా త్వయా కథం గమ్యతే ఇతి

† ఆకరో న సమాప్యతే, ఇతి చతుర్థచరణపాతః ప్రాచీనః; అయమేవ
యుక్తః; కథం వా గమ్యతే, ఇతి పూర్వవాక్యార్థానుకూలత్వాత్.

సీతా—(౧) ¹ణమోసుకిదపుణ్ణజణదం స ణిజ్జాణం అయ్యపుత్తచలణ
కమథాణం.

ఇతి (మూర్ఛతి)

తమసా—వత్సే సమాశ్వసిసా ౨.

సీతా—(౧) (సమాశ్వస్య) ²కై త్తిలిచిరం వా మేహందరేణ పుణ్ణచంద
దంసణం.

ఛా. ¹నమస్సుకృతపుణ్ణజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్తచరణకమలాభ్యాం.

ఛా. ²కియచ్చిరం వా మేఘాంతరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనమ్ ?

పూర్వజాన్వయః; తృప్తాద్విగ్ధస్యేత్యుక్త్యా దయితే ప్రత్యుప్తస్యేతేతి దయితపద
వివిక్షితరామస్యామృతసాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. నమస్సుకృతపుణ్ణజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్తచరణకమలాభ్యాం; పా
కృతే; చతుర్థీసానే చష్టి, ద్వివచనస్య బహువచనం చ ప్రాకృతవ్యాకరణానుశిష్యే;
సుకృతాని పుణ్యాని యైస్తే సుకృతపుణ్యాః సుకృతపుణ్యాశ్చ తే జనాశ్చేతి
విగ్రహే కర్తృధారయః; తైర్దర్శనీయాభ్యాం సేవితుం శక్యాభ్యాం; న తు మాదృశ
పాపకృజ్జనదర్శనార్హా భ్యామిత్యర్థః; “న తే మనుష్యా దేవాస్తే యే చారుకుభవండ
లమ్” ఇత్యాదిదశరథోక్తరీత్యా పుణ్యకృద్దర్శనీయాత్వం రామచరణయోః “మమైవ
దుష్కృతం కించిన్ హదస్తి న సంతయః” ఇత్యుక్తరీత్యా స్వస్థాపి పాపకృత్వ
మితితాత్పర్యం; అత్ర సుమృశ్యతం యైస్తే సుకృతాస్తథావిధాశ్చ, తే పుణ్యజనా
రాక్షసాశ్చేతి, తే చ విభీషణాదయః ఇతి చ కశ్చిత్, తన్న, ఉక్తరీత్యాశ్రయణేన
తేషామపి సంగ్రహాదితి నిశ్చయః; ఇతి మూర్ఛతి. మూర్ఛానుభవయతి.

౨. మేఘాంతరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనం మేఘమధ్యస్థపూర్ణచంద్రదర్శనం.

† నన్వత్ర నాటకే; వీరశృంగారయోగేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణితే ఇత్యా
త్సర్గికన్య శృంగారవీరాన్యతరప్రాధాన్యస్య వీరశృంగారా ప్రాయికావిత్యపనాదేపి
కరుణరసస్య ప్రాధాన్యకరణే మానాభావః, రసాంతరాణాం సత్త్వతః; న హ్యత్ర
వినిగమకమస్తి, యేన కరుణరసస్య ప్రాధాన్యముపపద్యేత; కించ కరుణస్య దుఃఖా
త్తకత్వేన రసత్వమేన నాస్తి; యేన రసప్రధానే నాటకే తస్మాక్కిసంభవస్యాదితి

† అత్ర యద్యుక్తవ్యం తత్పూర్వముక్తమ్.

తమసా—అహోసంవిధానకం.

ప. ఏకో రసః కరుణావన నిమిత్తభేదా

ద్భిన్నః పృథక్పృథగివాశ్రయతే వివర్తాక్.

శంకాం కవిస్తమసా వాక్యవ్యాజేన పరిహరతి—

అహో సంవిధానకమితి; సంవిధానకం కథాసన్నివేశః.

౪౭. ఏకో రసః ఇతి. రస్యతే స్వాద్యతే ఇతి రసః; కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశవికాది భూతవర్ణనీయతనైర్విభజనయోగ్యసామాజికమనోమువరభావ్యమానతయా నిర్భరా నందనంవిద్రూపః కరుణః ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిశయః ఏకఏన సన్నపి నిమిత్త భేదాత్ వ్యంజకవిభావాదివిచ్ఛిత్తివిశేషాద్భిన్నః విలక్షణః పృథక్పృథక్ వివర్తాక్ శృంగారాద్యాత్ నాపరిణామిన్; వ్యత్యస్తపరిణామస్వాద్యవర్త ఇతికాశిలః; యథా గోమయవృశ్చివాదిః; ఆశ్రయతే భజతి, ఏకస్యానేకథా విచారమాత్రే దృష్టాంత మాహ—ఆవశ్యేతి. ఆవరోజలభ్రమః; బుద్ధిదః పట్టలాకారజలసంస్థానవిశేషః; తరంగః కల్లాలః; ఏత ద్రూపాక్ వికారాక్ అవస్థాంతరాశీత్యర్థః; తత్సమస్తమావర్తాదికం సర్వం సలిలమేవ జలమేవ; తరంగాదీనాం జలనివర్తత్వాభావాద్విచారమాత్రేదృష్టా న్నోఽయమి; అతఏవ వివర్తానత్యసక్తిః; ఇదచిత్ర కవేరతం; యద్యపి శృంగార ఏక ఏవ రస ఇతి శృంగారప్రకాశకారాదిమతం, కథాపి ప్రాచుర్యాత్ రాగివిరాగిసాధారణ్యాత్ కరుణ ఏక ఏవ రసః, అనేయ తద్వికృతయ ఇతి. కరుణస్య అనుకార్యే రా మాదౌ దుఃఖరూపత్వేఽపి “సహృదయే త్యమందానందాత్తా పరిణమితి” ఇత్యుక్త రీత్యా సామాజికే ఆనందరూపత్వమేవ; తస్మి భావకానాం కరుణాత్మకకావ్య శ్రవణే అశ్రుధారావిర్భావః కథమితి చేదత్రాపః—సంభోగసమయే శ్రీజామధర దంశనాదౌ కృత్రిమదుఃఖానుభవసీత్యారవదత్రాపుష్పపత్తిః; “సుఖేఽపి దుఃఖ వదుపచారః పట్టమితమి” తల్లక్షణాత్; యద్యపి సహజదుఃఖాత్తకత్వం స్యాన్న కోఽపి సామాజికస్తత్ర ప్రవర్తత; తత్కృ కరుణైకరసానాం రామాయణాదీనా

పద్యేఽస్మిక్. విప్రలంభశృంగారపైశ్చివ ప్రాధాన్యముపపాదయతాంకేపంచన హ్యాఖ్యానాః పంక్తిరియం వైపుల్వేన సిద్ధాన్తజ్ఞాపికా వివిఖ్యతే, “అతశ్చ సమాగ మానస్తరత్వేన ప్రథమానురాగే, మానయాపాపాధివిధురత్వేనేర్వావిరహే, దేశాన్తరమాత్రవాసాభావేన ప్రవాసే చానస్తరభవక్. ప్రకృతోనాయకయోగ్యిరహస మయవృత్తవర్ణనాత్తా సమాగమావసానశ్చకరుణవిప్రలంభశృంగార ఏవేతి రతే రంగిత్వమేవాత్ర నపునరంగత్వమితి నిష్కణ్ఠికోఽయం ఘట్టాపథః” ఇతి.

ఆవర్తబుద్ధుడతరంగమయాన్నికాం

సంభో యథా సలిలమేవ హి తత్సమస్తమ్.

౪౭

రామః—విమానరాజ! ఇతః ౨.

(సర్వే ఉత్తిష్ఠంతి)

(౧) తమసావాసంత్యా సీతారామా ప్రతి.

ప. ఆవనిరమరసింధుసాన్ధ్య మస్తద్విధాభి

స్స చ కులపతిరాద్యశ్చందసాం యః ప్రయోక్తాః,

మచ్చేదప్రసంగస్సృజితః; తస్మాద్రసాంతర వత్కరుణస్వాప్యానందాత్త కత్వమేవేతి
ఏవం చ రసాంతరాపేక్షయా ప్రకృతిత్వమేవ కరుణస్వప్రాధాన్యే వినిగమకం; శృం
గారవీరయోః ప్రాయితోక్తేః తదభావే అన్యైవోచితత్వాదితి; యద్వా ఏకో రస
ఇత్యాది. రసః రసశబ్దవాచ్యః, ఆత్మ. ఓదనం పచతి నూత్రస్య పటో వాతవ్య ఇత్యా
దావిన భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్య రసశబ్దప్రయోగః; ఏవం “పుటపాక ప్రతికాశో
రామస్య కరుణో రసః” ఇత్యత్రాపి బోధ్యమే; కరుణః అనుకార్యరామాదిగ తేష్టజన
వియోగజన్యదుఃఖాలితయః ఏక ఏవ సన్నపి నిమిత్త భేదాత్ సఖీత్వపత్నీత్వపతిత్వాన్య
పాధిభేదాద్భిన్నః విలక్షణఇవ పృథక్పృథక్ వివర్తనాశ్రయతే వాసంతీసీతారామ
ప్రభృతిషు పరస్పరవిలక్షణావస్థా విశేషాన్ భజతి; ఆత్మవివర్తకద్వో వికారమాత్మ
పరః స విపరీతపరిణామపరః; ఏవం చ దృష్టాంతసామంజస్యమప్యవపద్యతే; శేషం
పూర్వవత్; (అస్తిన్నతే రసాంతరస త్యే కరుణరసప్రాధాన్యము క్తయుక్త్యా గ్రంథా
ద్భవీస్తుమర్థసియం). తథా చ ఏతాదృశ కరుణరసప్రధానత్వాదపూర్వోదయం
తథాసన్నివేశ ఇతి పూర్వేజాన్వయః.

౧. తమసావాసంత్యా సీతారామా ప్రతి ఉద్దిశ్య యథాక్రమం ఉచతురితి
శేషః.

కర. అవనిః భూమిః ఆమరసింధుర్దంగా అస్తద్విధాభిః తమసాపక్షే మురళా
గోదావరీప్రభృతిభిః వాసంతీపక్షే అన్యాభిర్దేవతాభిస్సార్ధం సహేత్యర్థః; యః
ఛందసాం వేదానాం ప్రయోక్తా ప్రవక్తా ఆద్యః కులపతిః స చ నూర్యశ్చ; మునిః
మనస శీలః సః ప్రసిద్ధః అనుయాతా అనుగతా అరుంధతీయమితి విగ్రహే ద్వితీయా
బహు వ్రీహిః. నూ; శేషుద్విభాషేతికన్ + నకపీతిప్రాప్తప్రతిషేధః; తవ భూయసే
ప్రచురాయ మంగళాయ భద్రం మంగళం వితరతు దదాతు ఇతి విభిన్నవాక్య

† సద్యతశ్చేతి కన్, ఇతియుక్తమ్.

స చ్యమునిరనుయూతామంధతీతో వసిష్ఠః
తవ వితరతు భద్రం భూయసే మంగళాయ.

ఇతి (నిష్కాంతాస్సర్వే)

ఇతి తృతీయోఽఙ్కః.

తయా యోజనా; విదధతు ఇతి పాతే శుర్వంత్యైశ్వర్యః; యతోవిధాతుః కథయంతి
ఖండితమిత్యాదావిన బహుత్వోపపత్తిః; అత్ర గర్భబీజస్య ఋషిశ్రేయోవితరణ
రూపస్య ఉద్భేదనాదాక్షేపోనామ సంధ్యంగముక్తం భవతి. * యదత్రోచ్ఛృంఖలం
కించిత్కవినానేనబధ్యతే, నిరంకుశతయా తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః. భావస్య తు
గభీరత్వాత్ కల్పదిహా కథ్యతే; కోశవ్యాకరణే ప్రాయో నోచ్యతే గ్రంథగారవాత్.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానమునకసిత స్మృతీయోఽఙ్కః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవీరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానము త్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానం

తృతీయోఽఙ్కః.

* అత్ర కేచిత్. “యదత్రోచ్ఛృంఖలం” మితికాశికయా కలేద్దోషము
దాఖ్యయ్య. తత్తుకదని క్షేత్రాదపూర్ణంవాక్యమితి నప్రతిపదన్యామ్” ఇత్యాదుః

శ్రీః
శ్రీభవభూతివిరచితం
శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

చతుర్థో ౨ జ్ఞాః.

(౧) తతః (ప్రవిశతస్తాపసా.)

(౨) ఏకః సాధాతకే! దృశ్యతాం, అదృశ్యభూయిష్ఠసన్నిధాపితా
తిథిజనస్య సమధికారంభరమణీయతా భగవతో వాల్మీకేరాశ్రమపదస్య-
ప, నీవారోదనమండముష్ణచురు సన్యః ప్రసూతేప్రియా
పీతాదభ్యధికం తపోవనమృగః సర్వాక్షమాచామతి.

౧. తతః ప్రవిశతస్తాపసావతి. తాపసా తపశ్శీరా.

౨. ఏకః తయోరన్యతర ఇత్యర్థః; సుధాతురపత్వం సాధాతకః. నూ. 'సుధా
తురకజేప్ర'తి అకణాదేకాభ్యో ప్రత్యయా; తస్య సంబుద్ధిః సాధాతకే ఇతి; అదృశ్య
మధ్యాహ్నభూయిష్ఠం అధికం యథా భవతి తథా సన్నిధాపితో నికటం గమి
తోఽతిథిజనో యస్తిక్ తథోక్తస్య; భగవతః జ్ఞానశక్త్యాచిహ్నస్య వాల్మీకేః ప్రా
చేతసస్య యత్ ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం తస్య, సమధికారంభేణ ప్రచురతర
మారభ్యమాణాతిథిసత్కారాదీనా రమణీయతా హృద్యతాదృశ్యతాం చక్షు
ర్విషయాక్రియతాం; త్వయేతి శేషః.

౧. నీవారేతి. తపోవనమృగః తపోవనాశ్రయో మునిసంవర్ధితహరిణః సదృశ
స్వయాశేఽవని తస్తిక్ దినఇత్యర్థః. ప్రసూతా ప్రసూతవతీ, కర్తరి క్తః, తథా
విధయా ప్రియయా ప్రేమవిషయహరిణ్యా పీతాత్పానం ప్రాప్య, భావే క్తః; ల్యజ్ఞో
శేపంచమి; † అభ్యధికమనశ్చిద్దం ప్రచురం వా; హరిణీకర్తృకపానం ప్రాప్వాపి

† అయం కేళో నిరర్థకః; యస్తాదధికమితి నిర్దేశేనాధికశబ్దయోగే పంచ
మ్యాః జ్ఞాపితత్వాత్; తథాచోక్తం సిద్ధాంతకాముద్యామ్-అధికశబ్దయోగే సప్తమీ
పంచమ్యా విష్యేతే; 'తదస్తిన్నధికమ్' ఇతి 'యస్తాదధికమ్' ఇతి చ నూత్రనిర్దేశా
దితి; తథా చ పీతాత్ పానవిషయాత్ అభ్యధికమిత్యర్థో నిర్వాధ ఏవ.

గంధేన స్ఫురతా జుహోనుసృతో భక్తస్య సర్విష్టతః

కర్మంధూఫలమిశ్ర కాకపచనామోదః పరిస్తీర్యతే.

౧

సాధాతః—(౧) ¹సాఅదం అణేకప్వతరాణం అణ్ణాఅకాలణాణం జు
హోనుచ్ఛాసం.

ఛా. ¹స్వాగతమనేకప్రకారాణాం అనధ్యాయకారిణానాం జీర్ణకూర్పానాం.

ప్రచురమిత్యర్థః, ఉష్ణం చ ఉన్నధురం మాధుర్యయుక్తం చేతి విశేషణసమాసః; తథా
విధం నీవారోదన మండం, నీవారో ధాన్యవిశేషః తత్సంబంధోదనస్య యన్తండం
ఘనీభూతద్రవవిశేషః తత్ పర్యాప్తం యావదిచ్ఛానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; †
యద్వా సద్యః ప్రసూతప్రి యాపీతాదిహేతా పంచమి; సద్యః ప్రసూతప్రియా
కర్మకపానాదేతోభ్యధికం ప్రచురం యథా భవతి తథా ఉష్ణం మధురం చేత్యర్థః;
అత్ర సద్యః ప్రసూతత్వం ఉష్ణత్వే హేతుః; ఉష్ణత్వం హి ప్రసవవిహ్వలశరీరతోద
పరిహారకమే; ప్రియత్వం చ మధురత్వే హేతుః, అతివిన మధురత్వోక్తిః ప్రయోజన
వతీ; అన్యథా తిన్యమాధుర్యావృత్తిచారా తద్వైయర్థ్యం సుష్టమే; ఇదమేవాభిసం
ధాయ; అంబునీవారశ మైత్రిత్వే అంబునా తేయాక్ అంబునీవారాభ్యాం శవనీక
అంబునీవారశ మైత్రి దరింగానితి వివేక ఉక్త ఇతి బోధ్యమే; అతివిన పర్యాప్తం
యావదిచ్ఛానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; సర్విష్టతః స్మృతవతః; భక్తస్య అన్నస్య
స్ఫురతా ప్రసూతా గంధేన సారభేద మనాగీః త్ అనుసృతః అనుగతః కర్మంధూఫల
మిశ్రస్య కాకపచనస్య పచ్చమానకాకస్య; † నిదరీఫలాని. హి అమృతసార్థం కాకి
న్యా సహ పచ్చంతే; అమోదః సౌరభం పరిస్తీర్యతే. విస్తీర్యతే వితతీక్రియతే;
వాయునేతి శేషః; యద్వా, పరిస్తీర్యతే విస్తీర్ణో భవతీత్యర్థః; లూయతే శేదార
స్వయమేవేత్యాదావిన కర్తవ్యవాద్యగాత్త సేవతే. అథవా, సర్విష్టతో
భక్తస్య స్ఫురతా గంధేన కర్తా అనుసృతః అనుక్షణం ప్రసర్పత్ కర్మంధూఫల
మిశ్ర కాకపచనామోదః కర్త అభివ్యాప్యత ఇతి వ్యాఖ్యేయం; పరిస్త్యామత ఇతి
పాశేఽప్యేవమేవ.

౧. సాఅదం స్వాగతం; గ కారస్య 'ప్రాయోలుక్కగచజత దపయవామి'తి

† యద్వేత్వాదిరేతదంతో గ్రంథః 'ప్రకృతానుపయోగిత్యాద్వాధితార్థ
త్వాదసంబద్ధప్రలాపప్రాయః.

† కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవృత్త్యాశ్చ తే, ఇతి న్యాయోఽత్ర బోధ్యః;
కృద్వాచ్యో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యే స్వాశ్రయే ఇన ద్రవ్యవత్, ద్రవ్యే యథా
విశేషణతయా భాసతే తథేతి తదర్థః.

దాండాయనః—(౧) విహస్య, అపూర్వః కోఽపి మార్ష హేతుర్గురుషు
సౌధాతకేః.

సౌధాతకేః—(౨) సాపహాసం, ¹భోదండాఅణ కిం గామహేట ఏసోమహం
తస్మిన్ ఆసత్తస్మిన్ భురంధరో అజ్జఅదిహి అఅదో.

దాండాయనః—(౩) ధిక్ప్రహసనం, నన్యయమ్మశ్యశృంగాశ్రమాదరుం
ధతీం పురస్కృత్య మహారాజదశరథస్య ధర్మదారానధిషాయ
భగవాన్వసిష్ఠః ప్రాప్తః, తత్కిమేవం ప్రలపసి?

సౌధాతకేః—(౪) ²హుం వసిట్టో?

భా. ¹భో దాండాయన కిం గామధేయ ఏవ మహతః శ్రీసార్థస్య ధురం
ధరోఽద్యాతిధిరాగతః.

భా. ²హుం వసిష్ఠః?

ప్రాకృతవ్యాకరణసూత్రేణ లోపః; అవశిష్టాకారస్య ఈషత్సప్తయస్కతిరపి; సూత్రే
ప్రాయగ్రహణాత్తకారస్య న లుక్; అణేఅపృతరాణం అనేకప్రకారాణాం బహు
విధానామిత్యర్థః; పూర్వవచేన లోపయస్కతిబోధ్యే. పతరాణమిప్యత్ర క్వాసు
పోరితి సూత్రేణానుసారః; అణ్ఞాఅకాలణం; అనధ్యయననిమిత్తానామిత్యర్థః;
కాలజేత్యత్ర హరి ద్రాదిత్వాద్రస్యలత్వం; శిష్టాగమనేనధ్యయనస్య ధర్మకాస్త్ర
సిద్ధిత్వాదనధ్యయకారణత్వం జీర్ణకూర్చానామ్; జుల్లభచ్ఛాణం జీర్ణకూర్చానాం;
జుల్లభ్యత్ర ఉల్జీర్ణే ఇత్యనేన ఈత ఉత్; వచ్చేత్యత్ర సంయోగే ఇత్యనేన
హ్రస్వశ్చ.

౧. గురుషు వసిష్ఠాదిషు.

౨. భో ఇత్యాది. దాండాయనేతి నామధేయం; తస్య సంబుద్ధిః; మహతః ప్రయ
రస్య శ్రీసార్థస్య అంగనాసమూహస్య ధురంధరో నిర్వాహకః అద్యాతిధిరాగతః
ఏవ కిం నామధేయ ఇత్యన్వయః; దండాఅణేతి, స్వరస్య వింద్యమితి హ్రస్వః, కింనా
మహేఅ ఇత్యత్ర 'ఖఘధధభామి'తి సూత్రేణ ధకారస్య హకారః, శ్రీశబ్దస్య
'శ్రీభగిని దుహితృవనితానాం ఇత్తిబహిణీభూతవిలత'ఇతి సూత్రేణ ఇత్తిఅదేశే
కప్రత్యయే కలోపః, సత్సేత్యత్ర సంయోగ ఇతి హ్రస్వః.

౩. ధిక్ ప్రహసనం, హాసహేతుభూతం త్వదీయం వచో నిందనీయమిత్యర్థః,
ధర్మదారాణాం కాసల్యాప్రభృతీణాం అధిష్ఠాయ తానాం నియామకీభూయ, ప్రలపసి,
అనర్థకల వదసి.

౪. హుమితి ప్రశ్న.

దాండాయనః—(౧) అథ కిమ్.

సాధాతకిః—(౨) ¹మవపుణజాణిదం షష్ఠో కోవిషసో త్రి.

దాండాయనః—(౩) కిము క్తం భవతా?

సాధాతకిః—(౩) ²తేనహి అకచ్చంతేజేవ్య సా వరాఈ కవిలావచ్చదరీ
బలాదోకరి అమడమదాయదా.

దాండాయనః—(౪) సమాంసో మధుపర్క ఇత్యామ్నాయం బహుమన్య
మానాశ్శోత్రి యాయాభ్యాగతామ వత్సతరీం మహాతం
వా పచంతి గృహమధినః, తం హి ధర్మం ధన్యం సూత్ర కారా
స్సనూమనంతి.

సాధాతకిః—(౫) ³భో జిగహిదోసి.

దాండాయనః—కథమివ?

ఛా. ¹మయాపునర్జాతం వ్యాఘ్రః కోఽప్యేష ఇతి.

ఛా. ²తేనహ్యగచ్చతైవసావరాకీకపిలా బలాత్కృత్య మడమదాయతా.

ఛా. ³భోనిగృహితోఽసి.

౧. అథ కిమిత్వంగికారే.

౨. ఏష కోఽపి వ్యాఘ్ర ఇతి మయాజ్ఞాతమిత్వన్వయః, వ్యభిత్తత్ర సం
యోగ ఇతి హ్రస్వః.

౩. తేనహి వసిష్ఠేన హి, వరాకీప్రతిహతదైవా, కపిలా నామ గవామవాంతర
జాతిః వత్సతరీ ఏకహయనీ బలాత్కృత్య మడమదాయతా అలంభనశబ్దానుకరణ
మిదం తథావిధశబ్దయక్తా కృతేత్యర్థః. అలభేతి యావత్; మదాయితేతి పాతే మర్ది
తేత్యర్థః. 'మృద్నా తేర లపాట్టఖుడ్డపన్నాడచడ్డమడ్డ మదా' ఇతి నూత్రేణ మృద్నా
తేర్చడ ఇత్యాదీశః, తేన వ్యాఘ్ర ఇతి, జ్ఞాతిమితి పూర్వేణ సంబంధః.

౪. అమ్నాయం ధర్మశాస్త్రం మహాంశ్చాసామృతా చేతి విగ్రహః; అచతు
శేత్యాదినా నిపాతనాద కారాంతత్వం. పచంతి క్రపయంతి, సూత్రకారా ఆపస్తం
బాశ్వలాయనాదయః సమామనంతి ఉపదిశంతి, అత్రమయా వ్యాఘ్ర ఇత్యాదినా
గురుతిరస్కృతిరూపో ద్రవ ఉక్తః.

౫. జిగహిదోఇత్యత్ర ఋతోఽత్వం గభీరాదిత్వాదీతో హ్రస్వశ్చ, భోజి
గహిదోసి, పరాజితోఽసి.

సాధాతకి:—(౧) ¹జంజలచేసు వనిటమీసేసు అజ్జవన్య పచ్చాపదస్సరా
ఏసిణో జణలకాఅస్స భవదా వమ్మిళణా దహిమహలూహిం
ఏవ్వ జివ్వట్టిదో మహుపకో వచ్చదరీపుణనిసజ్జిదా.

దాండాయన:—(౨) నివృత్తమాంసానామేసం కల్పం వ్యాహరంతి
కేచిత్. నివృత్తమాంసస్తత్రభవాః జనకః.

సాధాతకి:—²కిం ణిమిత్తం?

దాండాయన:—(౩) యదైవ దేవ్యాస్సీతాయాస్తాదృశం దైవదుర్విపాక
ముశ్రుత్యవైఖానసస్సంవృత్తః తదైవాస్య కతిపయే సంవత్స
రాశ్చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తస్యమానస్య.

సాధాతకి:—³తదో కింతి ఆలదో.

దాండాయన:—సంప్రతి చ ప్రియసుహృదం భగవంతం ప్రాచేతసం
రక్షం. [ఆది

సాధాతకి:—(౪) ⁴అపిజజ్జ సంబంధిణీహంజిన్వత్తదంసణంసేనావేత్తి జాణీ

భా. ¹యదాగతేషు వసిష్ఠమిత్రేషు అద్యైవ ప్రత్యాగతస్య రాజర్షేజనకరా
జస్య భగవతా వాల్మీకినా దధిమధుభ్యామేవ నిర్వర్తితో మధుపర్కః. కత్సతరీపున
ర్విసర్జితా.

భా. ²కిన్నిమిత్తమ్?

భా. ³తతః కిమిత్యాగతః?

భా. ⁴అప్యద్య సంబంధినీభిస్సమం నిర్వృత్తం దర్శనమస్య న వేతి జ్ఞాయతే.

౧. ఆగతేష్వీతి, మిత్రశబ్దః పూజ్యతాద్యోతకః, ఏవార్థేవేష్వీతి నూత్రేణ ఏవేష్వీతి
నిపాతితః, నిర్వర్తితో నిష్పాదితః కత్సతరీపునరితి, విసర్జితాముక్తానత్యాల్పభేత్కర్థః.

౨. వ్యాహరంతి కేచిత్, కేచిద్ధగతాస్త్రుకారాః ఏవంకల్పం మాంసవర్జం
మధుపర్కానుష్ఠానవిధిం వ్యాహరంతి వదంతి, నివృత్తమాంసో వర్జితమాంసః.

౩. యదైవేత్యాది, వైఖానసః వానప్రస్థః. చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తస్య
మానస్య తపశ్చరతః కతిపయే సంవత్సరాః, గతా ఇతి కేమః. చంద్రద్వీప ఇతి
కచ్ఛిద్ద్వీప విశేషః. ప్రాచేతసం వాల్మీకిం.

౪. సంబంధినీభిస్సమం దర్శనమస్య నిర్వృత్తం వా నవేతి జ్ఞాయతేఽపీతి
యోజనా, అపిః ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) సంప్రత్యేవ భగవతా వసిష్ఠేన దేవ్యాః కాసల్యా
యాస్సకాశం భగవత్స్వయంభవీ ప్రహితా. యథా స్వయము
వేత్త్య స్నేహాద్భిప్రవ్యోయమితి.

సాధాతః—(౨) ¹జహ సర్వే ఏదే ధేరా షరస్పరం మిళిదా తహ అహ్మేవి
వటూహింసహ మిళిదా అణజ్ఞా అమహాసవం ఖేళంతామాణ
అన్తు, అహ కహిం సో జణట?

దాండాయనః—(౩) తథాయం ప్రాచేతసవసిష్ఠావుపాస్య సంప్రత్యాశ్ర
మస్య బహిర్వృక్షమూలమధిత్వతి, య ఏమః,
ప. హృది నిత్యానుషక్తేన సీతాశోకేన తప్యతే,
అతః ప్రవృద్ధదహనో జగన్నివ వనస్పతిః,
ఇతి (నిష్కాంతౌ)

మిశ్రవిష్కంభః ౧౯

తతః జనకః ప్రవీణత—

ప. అపత్యే యత్తాన్యదురితమభవ త్తేన మహతా
విషక్త సీవేణ వ్రణితహృదయేన వ్యథయతా,

భా. ¹యథా సర్వే ఏదే స్థిరః షరస్పరం మిళితాః తథా అహమపి వటూభి
స్సహ మిళితావనధ్యాయమహాత్మనం ఖేలంతా మానయావః, అథ ఘత్ర స జనకః?

౧. అయం, జనక ఇత్యర్థః. స్నేహాద్భిప్రవ్యః ప్రేష్టా దర్శనీయః.

౨. స్థిరః వృద్ధః, అనధ్యయనమధ్యయనాభావః స ఏవ మహాత్మనః,
అనందహేతుత్వాదుత్పత్తయోపణం.

౩. ఉపాస్య పరచర్య, య ఏమః, జనక ఇత్యర్థః.

౪. హృది నిత్యానుషక్తేన నిత్యలగ్నేన సీతాశోకేన సీతానిమిత్తకరూఢేన
తప్యతే తప్తా భవతి జరస్వృద్ధః అతః ప్రవృద్ధదహనః అతః ప్రజ్వలద్వహ్నిః
వనస్పతిః పుష్ప హీనఫలద్వృక్షః.

మిశ్రవిష్కంభః, సంస్కృతప్రాకృతాత్త కవిష్కంభ ఇత్యర్థః.

౩. అపత్యే సీతాయామిత్యర్థః, దురితం కాలీనరూపం పాపం వ్యసనం వా
తేన దురితేన విషక్తః ప్రసక్తః పటుః తీక్షణః ధారయా మహతీతి ధారావాహిత్యంత

ఋతుర్ధారావాహీ నవ ఇవ చిరేణాపి హి న మే

వికృంత స్తర్వాణి క్రకచ ఇవ మన్యుర్విరమతి.

3

- (౧) కథమేవం నామ జరయా దుగభేన చ దురాసదేన భూయః పరా
కసాంతపన ప్రభృణిభి స్తపోభి శ్శోషితాంతరశరీరధావోరనవప్తంభ
ఏవ మే నాద్యాపి దగ్ధదేహః పతతి. అంధతామిస్తా
హ్యసూర్యా నామ తే లోకాః తేభ్యః ప్రతివిధీయంతే యే ఆత్మ
ఘాతిన ఇత్యేవ మృషయో మన్యంతే.

* 'అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః,

యాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మహనో జనాః' ఇతి.

- (౨) అనేకసంవత్సరాతిక్రమేఽపి ప్రతిక్షణపరిభావనయా స్పష్టనిర్భాసః
ప్రత్యగ్ ఇవ మే దుఃఖసంవేగో న ప్రశామ్నతి, అయి మాతః

సైరంతర్యేణ ప్రవాహిత్యర్థః, చిరేణాపి నవ ఇవ స్థితః, మరాణి హృదయాదీనీ
నికృంతకా ఇందకా, క్రకచ ఇవ కరపత్రమివ స్థితః, మన్యుశ్శోకః కోహో వా న
విరమితి న కామ్యుతి, వ్యాఙ్మరిభ్యో రమ ఇతి పరస్పదమ్.

౧. జరయా వయోహాన్యా, దురాసదేన దుస్సహేన దుఃఖేన సీతావిశ్లేషణేన,
పరాకో ద్వాదశదినోపవాసకృచ్ఛ్రిమ్, సాంతపనంచంద్రాయణవిశేషః. ఏవేమాదిభిః
కాయశోషకనియమవిశేషైః శోషితాంతరశరీరధావోరే కథమనవప్తంభ ఏవ పాత
ప్రతిబంధకావలంబనశూన్య ఏవ దగ్ధదేహః, పతచ్ఛాదయమితి వన్నిం నాయాం దగ్ధ
శబ్దః, అద్యాపి న పతతీతి యోజనా, అసేకసామగ్రీ సమవధానేఽపి పాతాభావో
విస్తయనీయ ఇతి భావః. తర్హి భృగుపతనాదినా త్యజ్యతామిత్యత్రాన—అంధతా
మిస్తా ఇతి. ఆత్మానం ఘ్నంతీతి విగ్రహః. మప్యజాతావతి జీనిః, యే బలాన్ప్రి
యంతే తేభ్యస్తాకాయతయతుం క్రియార్థేత్యాదినా చతుర్థీ.

* అసూర్యాః సూర్యరహితాః అంధతామిస్తాః అంధతమసమయాస్తే
ప్రసిద్ధాః లోకాః సరకవిశేషాః ప్రతివిధీయంతే ప్రతిక్రియంత ఇత్యేవమృషయో
వ్యాసాదయో మన్యంతే ఇతి ధర్మకాస్త్రకారాణాం మతమిత్యర్థః.

౨. ప్రతిక్షణపరిభావనయా సంతతవిచారేణ భూ అవకల్మషే, అవకల్మ
సం, చింతనం. స్పష్టనిర్భాసః విశదప్రకాశః ప్రత్యగ్ ఇవ నన్య ఇవ న ప్రకా

దేవయజనసంభవే తే తే ఈదృశీ నే నిర్వాణభాగః, యేన, లజ్జయా
స్వచ్ఛందమపాక్తం వితుం న శక్యతే, హా పుత్రీ!

ప. అనియతరుదితస్థితం విరాజ

త్కృతిపయతోమలదంతకుట్టలాగ్రమ్,

వదనకమలకం శిశోస్పృరామి

స్థలదసమంజసమంజుజల్పితం తే.

౪

(౮) భగవతి వసుంధరే! సత్యమతిదృఢాపి

ప. త్వం వహ్నిర్దునయో వసిష్ఠగృహిణీ గంగా చ యస్యా విదు
ర్వాహత్త్వం యది వా రఘోః కులగురుర్దేవస్త్వయం భాస్కరః,

మృతి న నశ్యతి, నిర్వాణభాగః, సృష్టిఫలం, యేన నిర్వాణభాగేన అక్రందితుమపి
శోదితుమపి, అపిశబ్దాత్ప్రతిక్రియః సర్వత్వం ముచ్యతే, దోషవాదహేతు
త్వాత్త్యాగస్యేతి భావః.

౪. అనియతేతి. అనియతరుదితస్థితం ఆవ్యవస్థితోదసహసనం, విరాజంతః కతి
పయే త్రిచతురాః కోమలా లలితా దంతా ఏవ కుట్టలాగ్రాణి యస్య త తథోక్తం.
తేనకుట్టలాగ్రబద్ధస్య న పూర్వనిపాతః, నవాదంతకబద్ధస్య దతాదేశః. స్థలత్ ఆపూర్వం
అసమంజసం పూర్వాపరసంగతిరహితం మంజునుదరం జల్పితం వచనం యస్య త తథో
క్తం తే వదనకమలకం వదనమేవ కమలకం అనుకంపాయం కక్ష, స రామిక త్తంతా
పూర్వకం చింతయామి, అత్రానియతరుదితేతి స్థలదసమంజసేతి చ విశేషణాను
జ్ఞాత్ వదనకమలకమిత్యత్ర పరిణామాలంకారః, కేవలకమలస్య ప్రకృతక్రియా
న్వయానుపపత్తేః, 'పరిణామః క్రియారశ్చేన్ద్రియవిదయాత్ సేతి లక్షణాత్.
దంతకుట్టలాగ్రమిత్యత్రాపి క్రియాన్వయవివక్షాయాం పరిణామః రూపకం వా ‡

౧. భగవతి వసుంధరే సత్యమతిదృఢాపి అతికఠినాసీతి సత్యం, తవ వసుంధ
రాత్వప్రయుక్తధైర్యేణ పుత్రీ నాశోఽప్యకించిత్కర ఇవేత్యుపాలంభో వ్యజ్యతే.

౫. త్వమితి. యస్యాస్థితాయా మాహత్త్వం అమానుషత్వం త్వం వేత్త,
విదురిత్యస్య విభక్తివచనయోః విపరిణామేన యోజనా; వహ్నిర్వేద, మునయో
వినుః; వసిష్ఠగృహిణీ ఆరుంధతి వేద జానాతి; గంగా చ వేద; యది వా కించ;

† ఇదం చింత్యం, ఏవం చ సత్యత్తరపదార్థస్య ప్రాధాన్యేన తత్ర అనియత
రుదితస్థితం; స్థలదసమంజసముగ్రజల్పితమితి విశేషణారాయాగాత్; అతః, వదనం
కమలకమివ వదనకమలకమితి పూర్వపదార్థప్రధానతాపమితసమాసో యుక్తః; ఏత
దనురోధేన దంతకుట్టలాగ్రమిత్యత్రాపి సవినన్ద్యాత్మః.

‡ పూర్వోక్తయుక్త్య సర్వమిదం చింత్యమేవ.

విద్యాం నాగివ యామసూరి భవతి తద్వత్తు యా దైవతం
తస్యాస్తే దుహితుస్తథా విశసనం కిం వాచుణ్ణేఽమృత్యుభాః? ౫
(నేపథ్యే) ఇత్యంతో భగవత్యా మహాదేవ్యాః.

జనకః—(౧) దృష్ట్వా అయే, గృప్తితోఽవిశ్వదానమార్గా భగవత్యరుం
ధతీ, (ఉత్తాయ) కాం పునర్తహాదేవీత్సహ(నిరూప్య) హా
కథమియం మహారాజ దశరథస్య ధర్మదారాః ప్రియసఖి మే
కౌసల్యా? క ఏనాం ప్రత్యేతి నైవేగమి? తి.

ప. ఆసీదియం దశరథస్య యథా గృహే శ్రీ

శ్రీరేవ వా కిముపమానపదేన నైవా?

కప్తం బతాన్యదివ దైవవశేన జాతా

దుఃఖాత్తకం కిమపి భూతమహో విపాకః.

రఘోః కలగురుః రఘువంశజనకః తదాచాగ్నో వసిష్ఠో వా; దేవః దీప్తిశీలః భాస్కరః
స్వయంవేద పరానపేక్షం జానాతి, ఆత్ర భూమ్యాదీనాం అన్యోన్యనిరపేక్షప్రా
మాగ్నిప్రతీపత్యర్థం పృథగుక్తిః. అనూత ప్రనూతవతి. తస్యాస్తథావిధాయః
త్వద్దుహితుః సీతాయాః తథా విశసనం అన్యద్భృంహింసాం కిమమృత్యుభాః కథం
సోధవత్యసి? మృష తితిక్షాయామ్; లజి శ్యక్.

౧. గృప్తిః దశరథకంఠకీ తేవ; నిరూప్య హేతుభిర్విదార్య; ఇయం నైవేతి
ఏనాం కః ప్రత్యేతి ప్రత్యభిజానాతి? న తోఽపీత్యర్థః.

౨. ఆసీదితి. ఇయం కౌసల్యా దశరథస్య గృహే శ్రీరివాసీత్; అథ వా
శ్రీరేవాసీత్; ఉపమానపదేన ఉపమానర్పణోధకయథాశబ్దః కిం? న కిమపీత్యర్థః;
ఆత్ర ఉపమాలంకారః అక్షేపాలంకారశ్చ. నైవా శ్రీభూతా ఇయం కౌసల్యా
దైవవశేన దైవచ్చయా అన్యదివ జాతా అన్యద్భూతమివ సంవృత్తా అలక్ష్మీరివ జాతే
త్యర్థః; దుఃఖాత్తకం దుఃఖైకరసం కిమపి వాచామపరిచ్ఛేద్యం భూతం ప్రాణివిశేషః
జాతా సాక్షాదలక్ష్మీరాత్యర్థః; యథాశ్రీశ్రీరేవేత్యవయోః ప్రతిద్వంద్వీ భూత

† అత్రేదమవధేయం, శ్రీరేవవేతి వాకబద్ధస్య పూర్వపక్షప్రతిక్షేపకత్వేన
యథా శ్రీరేవ వాక్యాధ్యర్థస్య ప్రతిక్షేపత్వా తదనురోధేనోత్తరాధే వాక్యద్వయ
శ్చతో నిరర్థకః, కిన్తు; నైవా దైవవశేన దుఃఖాత్తకం కిమవ్యవస్థియ భూతం జాతా;
ఇత్యేకవాక్యత్వేన యుక్తా ఇవశబ్దస్సంభావనాయామ్, ఇతి.

ప. య ఏష మే జనః పూర్వమాసీన్మూర్తో మహోత్సవః,
క్షతే త్సారమివాసహ్యం జాతం తస్యైవ దర్శనమ్, ౭
తతః ప్రవిశత్యగుంధలీ కౌసల్యా కంచుకీచ.
అగుంధలీ—(౧) నను బ్రవీమి ద్రష్టవ్యస్త్వయముషేత్య వై దేహ ఇత్యే
ష వః కులగురోరాదేశః, అతేవీవవాహం ప్రేషితా, తతో ౭
యం పదేపదే మహాననధ్యవసాయః.
కంచుకీ—(౨) సంస్తభ్యాత్తానమనురుధ్యస్త్వ భగవతో వసిష్ఠస్యాదేశ
మితి విజ్ఞాపయామి.
కౌసల్యా—(౩) 1 ఏరిసే కాలే మిహిశాహివో మవ దటవోత్తి సమం
ఎవ్వ సవ్యదుక్త్యా ఇం ఓదరంసి, తాణసక్కుణోమి ఉవ్వట్టమాణ
మూలబంధణం హి అలం పజ్జవట్టావేదుమ్.
అగుంధలీ—(౪) అత్ర కస్సం దేహః.
ప. సంతానవాహిన్స్థపి మానుషాణాం దుఃఖాని సంబంధివియోగజాని,
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని ప్రోతస్సహస్రైరివ సంప్లవంతే.

భా. 1 ఈదృశే కాలే మిథిలాధిపో మయా ద్రష్టవ్య ఇతి సమమేవ సర్వ
దుఃఖాన్యతరంతి, తస్మాన్నకతోన్ముద్వర్తమానమూలబంధనం హృదయం పర్యవ
స్థాపయితుమ్.

విపాకః ప్రాణీనాముపచయాపచయరూపాగంతుకావస్థా విస్తయసియేత్యర్థః; కష్టం
బత. ఇతి దుఃఖాతికయే.

౭. య ఇతి. య ఏష జనః కౌసల్యా.

౧. అదేశః ఆజ్ఞా; అనధ్యవసాయస్సంశయః;

౨. ఆత్మానం మనః సంస్తభ్య ప్రతిహతగతి కృత్వా అనురధ్యస్త్వ అనుర
స్వేత్యర్థః;

౩. సమం యుగపత్ ఆవతరంతి ప్రాప్నువంతి; ఉద్వర్తమానముద్వచ్చత్
మూలబంధనం మూలనియంత్రణం యస్య తత్తితోక్తం; కిథిలబంధనమిత్యర్థః;
పర్యవస్థాపయితుం ప్రతిష్ఠాపయితుం;

౪. అత్ర హృదయపర్యవస్థాపనాశక్తా.

౫. సంతానవాహిన్ప్రేదేన వాహిని ప్రసహంత్యః; ప్రేయసి జనే దృష్టే
సతీత్యన్వయః; ప్రోతస్సహస్రైః అనంతైస్సౌత్రితోభిః; ఉపలక్షణే తృతీయాః సంప్ల
వంతే మహాఘోభవంతి.

కౌసల్యా—(౧) 1కహం య వచ్చావ వణం గదావ వహూవ విదుణో
రావసిణో జణాస్స ముహం దంశేమి?

అరుంధతీ—ఓ. ఏష వశ్లాఘ్యుసంబంధీ జనకానాం కులోద్వహః;

యాజ్ఞవల్క్యే మునిర్మన్తే బ్రహ్మపారాయణం జగౌ. ౯

కౌసల్యా—(౨) 2ఏసోసో మహారాస్స హి అతినివ్వేనోచ్ఛా ఏష
వహూవ విదా రావసీ సీరద్దజో, హద్ది ౨, సుమరావిదమ్మి అణి

స్వేదరమణిజ్జేదిఅహే హదేవ్వసన్వం ఏదం ణత్తి

జనకః—(3) భగవత్వరుంధతి! సీరద్వజో ౨భివాదయతే.

ప. యయా పూతం మనోన్య నిధిరపి పవిత్రస్థ తపసుః

పతిస్తే పూర్వేషామపి ఖలు గుయాణాం గురుతమః,

త్రిలోకీమంగల్యామవనితలలీనేన శిరసా జగద్వంద్యాం

దేవీముషసమివ చందే భగవతీమ్.

౧౦

ఛా. 1కథం సు వత్సయా వనం గతాయా వధ్వాః పితూరాజర్షిరజనకస్య
ముఖం దర్శయామి?

ఛా. 2ఏష సమహారాజస్య హృదయనిర్విశేషవత్సయా వధ్వాః పితూరాజర్షి
సీరద్వజః, హంత ౨ సంస్తారితాస్తి అనిర్వేదరమణీయాకా దివసాకా హదేవ సర్వ
మేతన్నాస్తి.

౧. వధ్వాః స్వః పాయః.

౯. ఏష ఇతి. యన్తే జనకాను జనకం సార్థయితుమ్; క్రియాశ్చితి చతురీ;
బ్రహ్మ పారాయణం స్వయాపేణ గుణైశ్చావధికాతిశయబృహత్త్వయుక్తపరమాత్మ
ప్రతిపాదక వేదాంతభాగం జగౌ ఉపదిదేశ; స ఏష ఇతి యోజనా.

౨. హృదయనిర్విశేషః అంతరంగ ఇత్యర్థః; సీరం ధ్వజో యస్య స తథోక్తః;
అనిర్వేదాశ్చ తే రమణీయాశ్చ; నివిద్యతే నిర్వేదశ్చిత్తస్థానిః యేష తథోక్తః రమ
ణీయా అనందహేతవః తథాభిధాకా దివసాకా సంస్తారితాస్తి దివసవిదయకస్తరణ
వతీకృతాస్తి; ది అహే ఇత్యత్ర శస్యేజిత్యేత్వమ్; సర్వమేతత్ ఉపలభ్యమానం
నాస్తి అసత్కల్పమ్.

౩. అభివాదయతే ప్రజామేనాశీర్వాచయతీత్యర్థః.

౧౦. యయేతి. పూతం మన్యః ఆత్మవిషయకపూతత్వప్రకారకజ్ఞానవాక్;
త్రిలోకీ మంగల్యాం లోకత్రయమంగళహేతుభూతాం ఉపసమిత ప్రాతస్సంధ్యాది
దేవతామివ జగద్వంద్యాం; అవనితలలీనేన శిరసేత్యుపలక్షణమష్టాంగప్రజామన్యః.

అనుంధతీ—(౨) అక్షరం జ్యోతిస్తే ప్రకాశతామ్, సత్వాపునాతు దేవగి
పరో రజసాం య ఏష తపతి.

జనకః—(౨) ఆర్యగృప్తే అప్యనామయచస్యాః ప్రజాపాలమాతుః?

కంచుకీ—(స్వగతం.) (౩) నిరవశేషమహినిష్ఠరముపాలభ్యాస్తస్య.

(ప్రకాశం)—రాజన్దే అనేనైవ మన్యునా చిరపరిత్యక్త రామభద్రదర్శ
నాం నార్హసి దుఃఖయితుమతిదుఃఖితాం దేవీమ్, రామభద్ర
స్యాపి దైవదుర్యోగః కోఽపి యత్కిల సమంతతః ప్రవృత్తవీధ
త్సకించదంతీకాః పారాః. న చాగ్నిశుద్ధిమల్బుకాః ప్రతియంతీతి
తేన దారుణమహస్థితమ్.

జనకః—(సరోపమ్) (౪) యః కోఽయమగ్నిర్నామాస్తత్ప్రసూతిపరి
శోధినే? కష్టమేవంవాదినా జనేన రామభద్రపరిభూతా అపి పునగి
పరిభూయామహే.

౧. అక్షరం ప్రకృతిపురుషవత్ స్వరూపస్వభావవికారరహితం జ్యోతిస్స్వ
యం ప్రకాశం ప్రకాశతాం ప్రతిభాసతామ్; “అక్షరమంబరాంతధృతేః; జ్యోతి
శ్చరణాభిధానాత్” ఇత్యధికరణద్వయార్థః ప్రత్యభిజ్ఞాపితః; దేవగి జగత్సృష్ట్యాది
లీలావాక్ రజసాం సమస్తదోషజాతేభ్యః పరః; సంబంధసామాన్యే వస్తీ; యఏష
తపతి సత్వాం పునాతు; అనేన “అంతస్తద్దరోపదేశాత్” ఇత్యధికరణార్థన్యూచితః;
పరోరజసామిత్యనేన “ఉదేతి హవై సర్వేభ్యః పాప్తభ్యః” ఇతి స్రుతిసాన్సరితా;

౨. అనామయమారోగ్యం; ప్రజాపాలమాతుః రామమాతుః కాసల్యామాః;
ఇదం చ సాభిప్రాయమ్; అనామయమిత్యనేన ఏవం దుఃఖినీ కియచ్చిరం జీవిష్య
తీత్యపాలంభో వ్యజ్యతే;

౩. నిరవశేషం నిశ్శేషం అతీనిష్ఠరమతియాత్మం; అనేనైవ మన్యునా అప్యనా
మయం ప్రజాపాలమాతురిత్యనేన వ్యంజితేన క్రోధేన; దైవస్య భవితవ్యతాయాః
దుర్యోగః దుఃఖజననసన్నాహః; యత్కిల యస్తాదేవోః ప్రవృత్తా ప్రసృతా
వీధత్నా జగుప్ససియా కించదంతీ జనశ్రుతిః యేషాం తథోక్తాః; పారాః పురతేభవాః;
తస్మాదైవదుర్యోగః కోఽపితి పూర్వజాన్వయః; అల్పకా అత్యల్పాః;

౪. ఏవంవాదినా అగ్నిశుద్ధిరితి వాదినా; పరిభూయామహే ఆరమన్యా
మహే; ఉపసర్గవశేన భవతేస్సుకర్తృకత్వాత్ కర్తృణి అకారః.

అరుంధతీ—(నిశ్చస్యః) (౧) ఏవమేవైతత్, అగ్ని రితి వత్సంప్రతి లఘూ
నృత్యరాణి, సీతేత్యేవ పర్యాప్తం, హా వత్సే!

ప శిశుర్వా శిష్యా వా యదసి మమ త త్త్రివృత్తు తథా
విశుద్ధేరుత్కర్ష స్త్వయి తు మమ భ క్తిం జన (ద్రఢ)యతి,
శిశుత్వం స్త్రీణాం వా భవతు నను వంద్యాసి జగతాం
గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం న చ వయః. ౧౧

కౌసల్యా—(౨) ¹అమ్మో సముష్టాశ్చ అందివిల విలనాట

ఇతి (మూర్ఛతి)

జనకః—(౩) హంత కిమేతత్?

అరుంధతీ—రాజురే కిమన్యత్?

ఛా. 1 అహో సమున్మలయంతీవ వేదనాః.

౧. ఏతత్ పరిభూయామహ ఇత్యేతత్ ఏవం జనతో క్తప్రకారమేన;
లఘూనృత్యరాణి లాఘవాపాదకశ్చబ్దః; సీతేత్యేవ పర్యాప్తం; వహ్ని సీతయోః
సావనత్వే సమకత్యత్వాత్ ప్రత్యుత సీతాయాః ప్రకర్షణసీతాశ్చబ్దవన పరిపూర్ణ
ఇతి భావః.

౧౧. శిశురితి. త్వం మమ శిశుర్వా శిష్యా వేతి యత్ త త్త్రివృత్తితి యోజనా;
విశుద్ధేరుద్ధోపతాయా ఉత్కర్షోఽతిశయః తథా భ క్తిం అన్యాదృశీం పూజనీయతా
ప్రతిపత్తింత్వయి మమ ద్రఢయతి స్థిరాం కరోతి ప్రాణం స్త్రీత్వం; స్త్రీపుంసాభ్యాం
నఞ్ స్మృత్యావితీ నఞ్ ప్రత్యయః; భవతు స్యాత్ న తు తావతా వంద్యాత్వహానిః;
జగతాం వంద్యాసి అభివందనీయాసి; నన్విత్వరధారణే; గుణిషు “అహింసా
శాచయస్తేయమ్” ఇత్యాద్యుక్తగుణవత్సు గుణాః పూజాస్థానమన్వయవ్యతిరే
కాభ్యాం పూజా ప్రయోజకాః; లింగం జటోపవీతాదికం వయః స్థావిరం చ న
పూజా ప్రయోజకం.

౨. వేదనాః దుఃఖాని సమున్మలయంతి మూలముత్పాటయంతి; ఇతి
మూర్ఛతి మూర్ఛామభినయతి;

౩. హంత కిమేతదితి; శస్త్రాభిఘాతాదికమంతరా మూర్ఛా విస్తయ
యేత్యర్థః అన్యత్ కిం వత్సమాణాదన్యన్న కిమపీత్యర్థః.

ప. స రాజా తత్సఖ్యం స చ శిశుజనస్తే చ దివసా
 స్తన్నావావిర్భూతం త్వయి సుహృది దృష్టే తదఖిలం,
 విపాకే ఘోరేఽస్తిన్న (ఖిలున) సుఖలు విమూఢా తవ సఖీ
 పురంగీణాం చిత్తం కుసుమకుసుమారం హి భవతి. ౧౨

జనకః—(౧)హంత సర్వథా స్మశంసోఽస్తి, యోఽహం చిరస్య దృష్టా
 ప్రియసుహృదః ప్రియా ధర్మదారానన్నిగ్ధఇవ పశ్యామి
 ప. స సంబంధీ క్లాఘ్యః ప్రియసుహృదసా తచ్చ హృదయం
 సచానందస్సాక్షాదపి చ నిఖిలం జీవితఫలమ్,
 శరీరం జీవో వా యదధికమతోఽస్యత్ప్రియతరం
 మహారాజశ్రీమాన్ కిమివ మమ నాస్తిదశరథః ? ౧౩

౧౨. సఖి. స రాజా తత్సఖ్యం స చ శిశుజనస్తే చ దివసా ఇతి యత్తద
 ఖిలంసుహృది త్వయి దృష్టే సతి స్తన్నావావిర్భూతం కన్యాప్యంకన్యాప్రమోషేణ
 స్తృతి విషయాభూతమ్; “సదృశాదృష్ట చింతాద్యాస్తృతిబీజస్య బోధకా”
 ఇత్యుక్తే; ఘోరేభయంకరే అస్తిన్విపాకే ప్రకృతసీతాత్యాగరూపదైవమర్విల
 సితే తవ సఖీ కాసల్యా విమూఢా సేతి న; అప్యనామయమస్యా ఇత్యాదిభవద్వ
 చనభంగ్యావిచ్ఛ్వాతో యోస్యాః కఠినచిత్తతాప్రయుక్తయార్భాభావస్స
 నేత్యర్థః; పురంగీణాం చిత్తం హి యస్మాత్ కుసుమకుసుమారమ్; తస్మాద్వి
 మూఢా సేతి న.

౧. హంతేత్యాది. యోఽహం చిరస్య దృష్టా చిరద్దృష్టా ప్రియసు
 హృదో దశరథస్య ప్రియా ప్రితివిషయా మయి ప్రితియుక్తాన్వా ధర్మ
 దారా కాసల్యాం అస్తిగ్ధఇవ శత్రుఇవ పశ్యామి, శత్రుకర్తృకదర్శనసదృశ
 దర్శనవాసస్తి; సోఽహం సర్వప్రకారేణ క్రూరోఽస్తి హంత ఆమతప్యతే.

౧౩. సంబంధీత్యాది. శ్రీమాన్ లక్ష్మీవాన్ మహారాజః సార్వభౌమః
 స దశరథః మమ క్లాఘ్యః సంబంధీ అథూత్ అసౌ సంబంధిభూతో దశరథః
 ప్రియసుహృదభూత్ ప్రితిమాన్ శోధనహృదయవాంఛాభూత్. నూ. ‘సుహృ
 ద్దర్శనా మిత్రా మిత్రయోగితి హృదయస్య హృదాదేకః; తత్ అంతరంగ త్వేన
 ప్రసిద్ధం హృదయం చాభూత్; చకారేణ సంబంధిసుహృత్త్వసముచ్చయః, తదితి
 దశరథపరం వా; విధేయప్రధాన్యాత్ క్లిబత్వమ్; ఏవం చ తత్ సంబంధిసుహృ

కష్టమియమేవ సా కౌసల్యా.

[మధు

ప. యదస్యాః పశ్యన్త్యర్థా రహసి (పరమత్వాహిత) (పరిమం త్రాయిత)

దభూవం దంపత్యోః పృథగహముపాంభవిషయః,

ప్రసాదే కోపే హ తదను మదధీనో నిధిరభూ

దలం వా తత్త్వస్త్వా దహతి యదవస్కంరగ్య హృదయమ్. ౧౮

అరుంధతీ—(౧) హాకష్టమతిచరనిరధనిశ్వాసనిష్పంసం హృదయమస్యాః
జనకః—హా ప్రియసఖితీ కమండలూదకేన సింఛతి.

దూభతో దశరథహృదయం చాభూదితి; స పూర్వోక్తత్రయాత్తా దశరథః సాక్షా
దానందశ్చ; సాక్షాచ్ఛబ్దేనానందహేతావానందత్వాతోహి వ్యావర్త్యతే;
సాక్షాస్తుఖ్య ఇత్యర్థః; నిఖిలం జీవితఫలమపి చ కర్తజ్ఞానభక్తిరూపం జీవనప్రయో
జనం; చకారః పూర్వసముచ్చాయకః; శరీరమభూత్ “యర్థో మానుషో దేహః”
ఇత్యుక్తశరీరం చాభూత్ సకలధర్మసాధనత్వాత్; జీవోవా భూత్ జీవచ్ఛా
భూత్; తస్య హి జ్ఞానానందమయత్వాత్ ప్రేమాస్పదత్వమ్; అతో జీవాదధికం
సమస్తకల్యాణగుణామృతోదధిత్యేన చ ప్రకృష్టం ప్రియతరం; ప్రియో జీవః
ప్రియతరం బ్రహ్మ; తథావిధం యత్ పరం బ్రహ్మ తదభూత్; యతివీపతతః కిం
నాభూత్; సర్వమప్యభూదిత్యర్థః; లోకే సంబంధినుహృదాదీనాం తత్త్వా
త్రత్వం అస్య తు సర్వదా సంబంధితమితి భావః.

౧౮. యదస్యా ఇత్యాది. అస్యా వా పశ్యః దశరథస్య చారహసి యత్పరి
మంత్రాయితమభూత్ గుప్తభాషణం విచారో వా జాతః; ఆచారకృజంతాద్భా
వేక్షః. అత్రాహం దంపత్యోర్జ్ఞానాపత్యోః పృథగహమంభవిషయోఽభూవం
పరస్పరపరిహారేణ పరస్పరవిషయే ఆయమేవము క్తవానయమేవం కృతవాకా
ఇయమేవము క్తవతీ ఇయమేనం కృతవతీత్యాది పరస్పరాపరాధకథనపాత్రయాసమ్;
పరమత్వాహితమితి పాతోఽపి దృశ్యతే; ప్రణయకలహరూపజీవానపేక్షకర్తృతి
తదర్థః; కేషం పూర్వవత్; తదను ఉపాలంభానంతరం ప్రసాదానుష్ఠానం కోపాను
ష్ఠానం వా మదధీనమభూదిత్యర్థః; తత్త్వస్త్వా అలం తత్త్వనిరజేన నాస్తీత్యర్థః;
యత్ హృదయ మవస్కంద్య ఆక్రమ్య దహతి భస్మీకరోతి.

౧. నిరదధాః సంచారహితాః శ్వాసాః ప్రాణవాయవో యస్మిన్ తత్త
తోక్తం నిష్పందం చ.

కంచుకీ—స. సుహృదివ ప్రకటయ్య సుఖప్రదాం

ప్రథమమేకరసామసుకూలతామ్,

పునరకాండవివర్తనదారుణః

పరిశిష్టి విధిర్ననసో రుజమ్.

౧౫

కౌసల్యా—(ఆశ్చర్య) (౧) 1 హావచ్చే జాణఇ కహింసీసుమరామ దేణవ
వివాహళచ్చిపగ్గహేక్కమంగళం పంపుళ్ల ముద్ద ముహపుండ
రీలం, ఆరుహంకోము ఈచందచందినూసుందవంగిజాదే ఏహి
మేపుణోవి ఉజ్జో ఏహిఉచ్చంగం. సర్వదా మహారాజవస్య భణఇ,
ఏసా రహుఉళమహత్తరాణం వహూ, అన్తాణం తు జణతి
సంబంధేణ దూకపవ్వేత్తి.

ధా. 1 హా వచ్చే జానకి క్యాసి? ౨. స్తరామి తే నవవివాహలక్షిపరిగ్ర
హైకమంగళం ప్రపుల్లముగముఖపుండరీకం; ఆరోహత్కాముదీచంద్రచంద్రి
కాసుందరాంగి జాతేఏహి పునరపువ్యద్యోతయోత్సంగం, సర్వదా మహారాజ ఏవమ
భణత్, ఏహి రఘుకులమహత్తరాణం వహూ; అన్తాకం తు జనకసంబంధేన
దుహితైవేతి.

౧౫. సుహృదితి. విధిః ప్రథమం ఆదౌ సుహృదివ మిత్రమివ సుఖప్రదామే
కరసామేకప్రకారాం అనుకూలతాం యోగతేమహేతుతాం ప్రకటయ్య ప్రకాశ్య
పునరనంతరం ఆకాండేన అనిమిత్తేన వివర్తనేన వ్యత్యస్తపరిపాకేన దారుణస్పృ
హారస్పృహమనసో రుజం హృదయపీడాం పరిశిష్టి పరిశిష్టాం కనోతి; ఆకాండని
వర్తనేతి పాతే ఆకాండే వివర్తనేన పరావర్తనేన దారుణః ఆకాండే నివృత్తో
భూత్యేత్యర్థః; సుహృదప్యనవసరేత్యక్త్వా గతశ్చేన్ననః పీడాం కనోపీతి సామ్యమ్.

౧. నవవివాహలక్ష్యః పరిగ్రహేణ ఏకం ముఖ్యం మంగళం యస్య తత్త
థోక్తం; కామద్యాం కార్తికపార్వమాస్యాం భక్త్యుద్రః కామదీచంద్రః
ప్రాదుర్భవత్యయః కామదీచంద్రః తస్య యాచంద్రికా తద్యత్సుందరం అంగం
యస్యాస్యా తథోక్తా; ఉత్సంగం అంకం ఉద్యోతయ ఉపవేకేన ప్రకాశయ.
సర్వదా గర్వస్తి న్నాతే; మహారాజో దళరథః; ఏహి సీతా రఘుపతే మహత్తరా
యే మనుప్రభృతయః తేషాం వహూః స్మహి తదభిప్రాయేణ స్మహి; అన్తాకం తు
మమ తు జనక సంబంధేన దుహితైవ మదభిప్రాయేణ దుహితైవేత్యేవమభణత్;
చందిమేత్యత్ర పున్నాగేత్యాదినాకస్యమ; దూపిత్యత్ర స్త్రీ భగినీత్యాదినా దుహితృ
శబ్దస్య దూపిత్యాదేకః.

కంచుకీ—(౧) యథాహ దేవీ.

ప. పంచప్రసూతేనపి తస్య రాజ్ఞః ప్రియో విశేషేణ సుబాహుశత్రుః,
వధూచతుష్కేపి తదైవ నాన్యాప్రియాతమాజాస్యయదైవ
సీతా.

జనకః—(౨) హాప్రియసఖ మహారాజ దశరథ! ఏవమసి సర్వప్రకార
హృదయం గమః కథం విస్తర్యసే ?

ప. కన్యాయాః కిల పూజయంతి పితరో జామాతు రాప్తం జనం
సంబంధే విపరీతమేవ తదభూదారాధనం తే మయి,
త్వం కాలేన తథావధోస్యపహృతస్సంబంధవీజం చ త
ద్వోరేఽస్తిన్తమ జీవలోకమహారే పాపస్య ధిగ్గీనితమ్. ౧౭

౧. దేవీ కాసల్యా యథాహ తక్తై వేతి కేదః;

౧౬. పంచేతి. పంచప్రసూతయః అపత్యాని యస్య తథోక్తస్యాపి తస్య
రాజ్ఞః పక్షిరథస్య సుబాహుశత్రుః రామః విశేషేణ ప్రియః ఇష్టః; రామాద
యశ్చిత్వారః శాంతా చేతి పంచ; వధూచతుష్కేపి సీతాదిన్న సుచతుష్టయేపి
అస్యజనకస్య తమాజా సీతా యథా తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య ప్రియా తథా అన్యా
ఊర్షిణా ప్రభృతః తస్య రాజ్ఞః ప్రియానః; అస్య తమాజా సీతేత్యనేన సీతాయా
ఏవ జనకాభిసంధినా తమాజాత్వం నాన్యాసామితి వ్యజ్యతే.

౨. సర్వైః ప్రకారైః ధర్మైర్నృదయం గమః.

౧౭. కన్యేతి. సంబంధే కన్యావరసంబంధే కన్యాయాః పితరః జనన్యో
జనకాశ్చ జామాతుర్వరస్య ఆప్తం సన్నిహితబంధుజనం పూజయంతి కిల సంభావ
యంతితి ప్రసిద్ధం; తత్పూజనం తే మయి ఆరాధనం సద్విపరీతమభూత్ త్వత్కర్తృ
కమద్విషయకపూజనం సత్ ప్రతిలోమం జాతమిత్యర్థః; తథావిధః త్వం
కాలేనాపహృతః అసి; మయా పూజ్యమానం భవంతం ద్రష్టుం మమ న్యాయ్యం;
తావద్భాగ్యాభావేపి కేవలం ద్రష్టుమపి మదీయదైవదుర్విపాకో నాక్షామ్యదితి
భావః; సంబంధవీజం సీతా చ అపహృతం; లింగవిపరీతామః; పూర్వోక్తయోర
భావేపి తాదృశభవదభిమతా సీతాపి దైవేన నాక్షామ్యతేతి భావః; తత్ తస్మాత్
పూరేధయంకరే అస్తి ౯ ఏవంవిధే బహువిధదుఃఖభావనే జీవలోకస్య మహారే
ఖిలే పాపస్య పూజన విపర్యయాది హేతుభూతదురితప్రచురస్య మమ కీచి

+ వధూచతుష్కేపి యథాహి శాంతా ప్రియా తమాజస్య తక్తై వ సీతా,
ఇతి ప్రాచీనః పాఠః.

కౌసల్యా—(౧) ¹జాదే జాణికి కరేమి? దిధవజ్జశేవపడిబంధణిచ్చరం
హదజీవిదం మం మందభామిణిం న పడిచ్చుఅ

అరుంధతీ—(౨) ఆన్వసిహి రాజ్ఞి! బాష్పస్క్రామోఽప్యంతరేషు కర్తవ్య
ఏవ, ఆన్వచ్చ, కిం న స్మరసి? యదవోచద్యుశ్యశ్చైవగా శ్రమే యు
ష్మాకం కులగురుః, 'భవితవ్యం తథేతుపజాతమేవ, కింతు
కల్యాణోదర్కం భవిత్యతీ' తి.

కౌసల్యా—(౩) ²కుదో అదిక్తందమణరహా ఏదం?

అరుంధతీ—(౪) తత్త్రింమన్యసే రాజపత్ని! మృషాద్యం తదితి? న హీదం
సుక్షుత్రి యేఽన్యథా మంతవ్యం భవితవ్యమేవ తేన.

ప. ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం బ్రాహ్మణానాం
యే వ్యాహారాస్తేషామ సంశయోఽభూత్,

భా. ¹జాతే జానకి! కిం కరోమి? దృఢవజ్రరేపప్రతిబంధనిశ్చలం హత
జీవితం మాం మందభాగినిం న పరిత్యజతి.

భా. ²కుతోఽతిక్రాంతమనోరథాయ ఏకత్?

తం ప్రాణధారణం ధిక్ తత్కర్తృకా నిందేత్యర్థః; ఆత్రేయానిం భవత్పూజాద్య
భావేఽపి యత్ర తల్లాభో లోకాంతరే తత్త్ర గమనస్యాపి మదీయాజీవనయోని
దురితం ప్రతిబంధకమితి భావః.

౧. దృఢేన వజ్రరేపేన బంధకద్రవద్రవ్యరేపేన యః ప్రతిబంధః విశేషా
సత్పాదః తేన నిశ్చలం హతజీవితం నింద్యజీవనం;

౨. ఆన్వసిహి ఆత్మాసం దుఃఖలఘూకరణం ప్రాప్నుహి; బాష్పస్య దుఃఖా
క్రమః విక్రామో విచ్ఛేదోఽపి; ఆపిశబ్దేన బాష్పాదికం సముచ్ఛిన్నతే, అంతరేషు
మధ్యే మధ్యే; ఆన్వచ్చ బాష్పవిక్రామాదన్యదపి; తథా పరిత్యాగరూపేణ భవన
మపరిహార్యమితి హేతోరుపజాతమాపాతతో జాతం న త్వంతతస్తథేత్యర్థః;
కల్యాణోదర్కం మంగళపర్యవసాయి భవిత్యతీతి కులగురువసిష్ఠో యదవో
చత్తన్న స్మరసి కిం?

౩. అతిక్రాంతమనోరథాయః ఆసంభావ్యాభిలాషవిషయాః.

౪. మృషాద్యమితి మిథ్యావచనమితి.

౧౦. ఆవిర్భూతేతి. ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం పరజ్యోతిర్విషయకాపరోక్షజ్ఞానవ
యం బ్రాహ్మణానాం విప్రజాం యే వ్యాహారాః ఉక్తయః తేషాం సంశయః

భవ్యా హ్యేషాం వాచి లక్ష్మీర్నిషిక్తా

నైతే వాచం క్షుత్తార్థాం పదంతి.

౧౮

(నేపథ్యే) కలకలః, సర్వే ఆకర్ణయంతి)

జనకః—(౧) ఆద్య ఖలు శిష్టానధ్యయనమిత్యస్థలితం ఫేలతాం వటూ
నామయం కలకలః

కౌసల్యా—(౨) ¹సులభసోక్తం దావ బాళ త్తణం హోఽ, నిరూప్య, అమ్మ
హే ఏదాణం మజ్జే కో ఏసో రామచందకోమారః—చ్చీసావట్టం
భేహిం ముగ్ధశలిదేహిం దార ఓ మ్మాణం లో అణా ఇం నీ అళావేషి.

అరుంధతీ—(స్వగతం) (౩) (సహరోహంతం) ఇదం తన్నామ యద్భాగీ
రథీనివేదితం రహస్యం కర్ణామృతం న త్వేతత్ విద్యః కతరోఽ
యమాయుష్ష తోః కుశలవయోరితి.

జనకః—స, కువలయదళస్మిగ్ధశ్యామశ్శిఖండకమండనో
వటుపరిషదం పూర్వశ్రీకశ్చిమైస సభాజయక,

చా. ¹సులభసోక్తం తావత్ బాలత్వం భవతి. అహో ఏతేషాం మధ్యే క
ఏషః రామచంద్రకామారలక్ష్మీసావట్టం భైరుగలితైరంగైరారకోఽస్తాకం లోచ
నే కలయతి?

ప్రామాణ్యసంజేనః మాభూత్ నోత్పత్స్యర్హః; హి యస్మాదేషం బ్రాహ్మణానాం
వాచి భవ్యా మంగళకరీ లక్ష్మీః నిషిక్తా నిక్షిప్తా; ఏతేన, భద్రైషాం లక్ష్మీర్నిషి
తాధవాచీతి కృతీస్సంస్మృతా.

౧. శిష్టాగమనప్రయుక్తాధ్యయనాభావశిష్టానధ్యయనం.

౨. సులభం సోక్తం యస్మిన్ తత్తతోక్తం; అనేన వృద్ధో జనో దుఃఖక
తాని భుజ్కు ఇత్సుక్తవార్ధకనిందా వ్యజ్యతే, రామచంద్రకామారలక్ష్మ్యః చంద్ర
వదావ్లదకారిరామశైవస్య యోఽయమవష్టంభ ఆలంబనం తత్సహితైః;
లక్ష్మీపదేన కైకవస్య స్పృహణీయత్వం వ్యజ్యతే; ముగ్ధలితైః సుందరసుఖమూర్తైః

౩. హర్ష ఇష్టాగమాత్ప్రియైః ఉత్కంఠా అంకాదానాదివిషయకాభిలాషః;
భాగీరథీనివేదితం గంగయా కథితం; రహస్యం గూఢం యత్ కర్ణయోరమృతవదో
గ్యం తదిదం నామ; ఆయుష్షతోః కుశలవయోర్న ధ్యే కతరోఽయమిత్యేతత్ కుశ
ఇతి వా అన ఇతి వా న తు విద్యః న జానీమః; అస్తదోద్వయోశ్చేత్యేకత్యే
వహువచనమ్;

౧౯. కువలయేతి. శిఖండకమండనః కాకపక్షధరః; వటూనాం బ్రహ్మ

పునరివ శిశుర్భూతో వత్సస్స మే రఘునందనో
 ఝడిలి కురుతే ఏప్యః కోఽయం దృశోరమృతాంజనం ?

౧౯

కంచుకీ—(౧) క్షుత్రియ బ్రహ్మచారి దారకోఽయమితి మన్యే ?

జనకః—(౨) ఏవ మేతత్. ఆస్య హి.

ప. చూడాచుఃచితకంకపత్రమభితస్తూణీద్వయం పృష్ఠతో
 భస్మస్తోకఃవిత్రలాంఛనమురో ధత్తే త్వచం రారవీం,
 మూర్వాశ్చ మేఖలయా నియంత్రితవధోవాసశ్చ మాంజిష్ఠకం
 పాణౌ కార్దుకమక్షసూత్రవలయం (దండోఽపరఃపైపులః)దండం
 తథా పైపులమ్.

(౩) భగవత్య సంధతే! కిముత్సేక్షసే కుతస్తోఽయమితి?

అరుంధతీ—నయమద్యైవగతాః.

జనకః—(౪) ఆర్జ్యగృహ్యేఽతి కాతుకం మే వర్తతే తస్యగవంతం వాల్మీకి
 మేచ గత్వా పృథ్వు, ఇమం చ దాకం బ్రూహి వత్స కేష్యేతే
 ప్రవయసస్త్యాం దిదృక్షువ ఇతి

చారిణాం పరివదం నదః క్రియా కాంత్యా సభాజయక్ అలంకర్యక్ ఆమృ
 తాంజనమృతమయమంజనం; శీతశత్యాదిభిస్తది రమణీయమితి కవిసముద్రసిద్ధిః.

౧. మన్యే అనుమినోమి;

౨. ఏతత్ భవతా సంభాష్యమానం ఏవం వస్తుభూతమ్.

౩. చూడేతి. చూడయా చుంబితాని సంయుక్తాగ్రాణి కంకపత్రాణి బాణ
 పక్షాః యస్మిన్స్తత్రభోక్తం పృష్ఠతోఽభితః పృష్ఠే ద్వయోర్భాగయోరిత్యర్థః; భస్మ
 భస్మమయం స్తోకం స్వల్పం పవిత్రం పావనం లాంఛః పుండ్రం యస్య తత్రభో
 క్తం ఉరః రారవీమైజేయాం త్వచం ధత్తే; మూర్వాశ్చ రశనయా నియంత్రితం
 మాంజిష్ఠం మంజిష్ఠారక్తం వాసః ఆధః ఉరసోఽగస్తాత్; క్షుత్రియ బ్రహ్మచారిణాం
 మూర్వీమేఖలా మాంజిష్ఠం చ వస్త్రమిత్యుక్తం; పాణౌ కార్దుకం ధనుః ఆక్షుమాత్ర
 వలయం జపమాలికావలయం అస్తీతి శేషః. అపరే పైపుల ఇతి పాణే అపరే పాణౌ
 అశ్వత్థదండ ఇత్యర్థః; అపరః పైపుల ఇతి పాణే తు ధనుర్దండదపరోఽన్య ఇత్యర్థః;

౩. కుతస్త్యః కస్తాదభవః;

౪. అతిశయితం కాతుకం విశిష్టవస్తుజిజ్ఞాసాత్సుక్యం; ప్రవయసో వృద్ధాః
 దిదృక్షుః ద్రష్టుమిచ్ఛుః.

కంచుకీ—(౧) యదాజ్ఞాపయతీతి నిష్కారితః.

కౌసల్యా—¹కిం మణ్డేహ ఏవం భణిదో ఆగమిష్యసి తి.

జనకః—(౨) భిద్యతే వా సద్వృత్తమిచ్ఛశ్చ నిర్దాశస్య.

కౌసల్యా—(౩) కహం సఖి అచేసమిదగ్నివత్రాణో విసజ్జివానేషసరిదారం.

ఓ ఇదోముహం పసరిదోఏవ సో వచోఽహం.

జనకః—(౪) చిరం సర్వస్య, భోః కిమప్యేతత్.

ప. మహిమ్నా మేతస్మిన్విసయశిరో మాధ్యమస్పృహో

విదగ్ధైర్నిర్దాహ్యో న పునరవిదగ్ధైరతిశయః,

మనో మే సంమోహస్థిరమపి హరత్యేష బలవా

న యోధాతుం యద్వత్పరిలఘురయస్కాంతశకలః.

౨౨

ఛా. ¹కిం మన్యధ్యే ఏవంభణిత ఆగమిష్యతీతి.

ఛా. ²కథం సవినయనిశమితగృప్తివచనో విసర్జితాశేషసద్వృత్తదారక ఇతో మఖం ప్రసృత ఏవ స వత్సః.

౧. యదాజ్ఞాపయతీతి. తవమతిష్ఠామితి శేషః. ఏవం భణితః ప్రయసస్త్యాం ది దృక్షవ ఇత్యుక్తస్య ఆగమిష్యతి ఇతి మన్యధ్యే కిం? నాగమిష్యతీత్యనం మన్యేఇతి భావః;

౨. ఈదృశస్య లోకోత్తరస్య; నిర్దాశస్య ఆకారస్య; నిర్దీయతే ఇతి నిర్దాశం కర్తణీ ల్యుట్; కృత్యల్యుట్ బహులమిత్యుక్తే; సద్వృత్తం సదా చారః; భిద్యతే భిన్నం భవతి కిమిత్యర్థః; కర్తవత్కర్తృణాం యగాత్త సేవదే;

౩. సవినయం నిశమితం శ్రుతం గృప్తివచనం యేన స తథోక్తః;

౪. ఏతత్ వత్సమాణం; కిమపి అపూర్వమిత్యర్థః; తదాహ.

౧౨. మహిమ్నామిత్యాది. వినయేన జ్ఞానవయస్థిలవృద్ధసన్నిధౌ స్వనికర్ష పర్యవసాయకసానేన శిశిరః శీతలః మాధ్యేన బాల్యేన మస్యణః పారుష్య రహితః విదగ్ధః సూక్ష్మదర్శిభిః నిర్దాహ్యః నిర్ణేయః అవిదగ్ధః పునర్న నిర్దాహ్యః నిర్ణేయమశక్యః ఏతస్మిన్మహిమ్నామతిశయః ఏతన్నిష్ఠప్రకృతిగుణాదిమానాత్మ్యా నామకర్తృ స్సంమోహేన మూర్ఛయా స్థిరమపి కాష్ఠకన్నిష్ఠందమపి మేమన స్థితం పరిలఘుః అల్పః ఆయస్కాంతశకలః ఆయస్కాంతఖండః ఆయోధాతు

లవః—(ప్రవిశ్య (౧) అజ్ఞాతవయః క్రమాచిత్యాత్మజ్ఞానసి సతః
కథమభివాదయిష్యే, విచింత్య, అయం పునరవిరుద్ధః ప్రకారః
ఇతి వృద్ధేభ్యశ్చూయతే, సవినయముపసృత్య, ఏష వో లవ
స్య శిరసా ప్రణామసర్వాయః.

అరుంధతీజనకౌ—ఆయుష్మాన్ భూయాః.

కౌసల్యా—జాద చిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౨) ఏహి వశస్, లవముత్సంగే గృహీత్వా. (స్వగతం) విష్ట్యాన
కేవలముత్సంగశ్చిరాన్తమ మనోరథోఽపి పూరితః.

కౌసల్యా—(౩) జాద ఇదో వి దావ ఏహి (ఉత్సంగే గృహీత్వా)
అమృతేహి కేవలందరవిసోట్టమందోట్టమంసభుజ్జలేణ దేహబంధేనక
బలితరవింద కిసరకసాఅకంతకలహంసఘోషణాఘ్న రాణుణాది

ఛా. 1 జాత ఇతోఽపి తావదేహి. ఆహా న కేవలమిషద్విస్పష్టాత్పలహంస
లోజ్జ్వలేన దేహబంధేన కబలితారవింద కేసరకషాయకంతకలహంసఘోషణాఘ్న

యద్వత్ లోహపిండమివ మరతి కర్నతి; ఆత్మ వినయశిరో మౌగ్యమస్పృణ ఇత్యా
భ్యాం పదాభ్యాం సలిలహిమోపప్తంభేన జ్యోత్స్నిభవతాం మూర్ఖతేజసాం
సాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. క్రమస్సత్కారాద్యానుపూర్వ్యం; వయః స్థావిరాదికం; వయః ప్రయుక్త
క్రమః వయః క్రమః తస్మాచిత్వం ప్రాప్తతా; జ్ఞాతంచ తద్వయః క్రమాచిత్వం చ
జ్ఞాతవయః క్రమాచిత్వం తస్మాభావః అజ్ఞాతవయః క్రమాచిత్వం, ఆర్థాభావేన వ్య
యాభావః; అపంచమ్యా ఇతి ప్రతిషేధాదంభావోన + తథా చ వయః క్రమాచిత్వ
జ్ఞానా భావాచిత్వర్థః; కథమభివాదయిష్యే కేన క్రమరూపప్రకారేణ నమస్క
రిష్యే; అవిరుద్ధః అవిరోధః ప్రకారః అనుష్ఠానవిశేషః సామాన్యేన వృద్ధవిషయక
ప్రణామకరణరూప ఇతి భావః;

౨. ఉత్సంగే అంతే; దిష్ట్యేత్యానందే; ఉత్సంగః కేవలం న పూరితః కింతు
మే మనోరథోఽపి పూరిత ఇత్యర్థః;

౩. జాతేతి సంబోధనమ్; విసోట్టమితి విస్పష్టవాచి; కందోట్టశబ్దః కవ
లయవాచి; ఘర్జరశ్చ కాంస్యధ్వనివచనరణవచనౌ చీర్ణశ్చ తథావిధేన స్వరేణ

+ అజ్ఞాతవయః క్రమాచిత్యానితి ద్వితీయాంతపాదే న తోఽపి క్షేపః.

దీహరేణ సరేణ అరామభద్రసుణుసరేభి, ణంకతోరకమలగబ్బపమ్మ
 లోసరీరఫంసోవి తాఠిసో ఏవ్వ, జాద పేళ్ళామి దే ముహమ్. (చుబుక
 మున్నమయ్య నిరూప్య సబామ్మకూతం), ¹ రావసి కింఞ
 పేళ్ళ సిణివుణంఱిరూః జ్జంతోవచ్చా ఏమేవహూవముహచం దేణ
 విసహసంవదదివవ్వ.

జనకః—(౧) వశ్యామి సఖ పశ్యామి.

కౌసల్యా—(౨) ² అమ్మ మే ఉమ్మత్తంనిల మే హిలలం కుదోముహం
 విలావావేది.

జనకః—ప. వత్సాయాశ్చ రఘూద్యహస్య చ శిశావస్తిన్నభిన్యజ్యతే
 సంప్రక్తిః ప్రతిబింబితేవ నిఖిలా నైవాకృతీస్సా ద్యుతిః,

రామ వాతీష్టిరేణ స్వరేణ చ రామభద్రమనుసరతి, నను కతోరకమలగర్భపత్నీ
 లక్ష్మరీరస్సోఽపి తాదృశ ఏవ, జాత ప్రేక్షే తే ముఖం,

భా. ¹ రాజక్షే కింన పశ్యసి నిపుణం నిరూప్యమాణో వత్సాయా మే వధ్వా
 ముఖచంద్రతాపి సహ సంవదత్యేవ.

భా. ² అచా ఉన్నత్తమివ మే హృదయం వతోముఖం విలాపయతి.

అనుసరతి అనుకరోతి. కతోరస్య సుగురస్య కమలస్య గర్భవదాంతరపత్ర
 వత్సత్వః స్థితః తాదృశ ఏవ రామభద్రస్సర్వసదృశ ఏవ; చుబుకమధరాథోదేశం;
 నిపుణం నిరూప్యమాణః హేతుభిః పటుకిరం విచార్యమాణః అనుమితి శేషః;
 పీతాముఖచంద్రప్రతియోగికసాదృశ్యప్రయావిషయో భవతి;

౧. పశ్యామి సఖ పశ్యామి; ఆదరాద్విరుక్తిః;

౨. ఉన్నత్తమివ హృంతమివ; వతోముఖం యత్ర క్వాపి అసంభావ్యవిషయే
 లగ్నమితి యావత్; విలాపయతి పరిచేదయతి;

౨౨. వత్సాయాఇతి. అస్తి ౬ శిశౌ అవే వత్సాయాస్థితాయా రఘూద్యహస్య
 చ రామచంద్రస్య చ సంప్రక్తిస్సంపర్కస్సంబంధ ఇత్యర్థః; ప్రతిబింబితేన ఆభి
 వ్యజ్యతే ఆభివ్యక్తా భవతి; దర్పణాదౌ ప్రతిబింబవద్దృశ్యత ఇత్యర్థః; నిఖిలా
 కృత్వాఽపి ఆకృతీరవయససంస్థావిశేషః. నైవ సీతారఘూద్యహసంబంధిన్యేవ
 ద్యుతిః లావణ్యం నైవతయోరేవ సంబంధినీ; వాణీ వాక్ సా తయోరేవ సంబంధినీ;
 విషయః ప్రక్రయః స ఏవ, సహజః స్వాభావికః పుణ్యః పావనశ్చసౌ అనుభా

సా వాణీ వినయస్స ఏవ సహజః పుణ్యానుభావోఽప్యసా

హాహా దేవి! నిముత్పత్యైర్న మమనః పారిష్లవం ధావసి? ౨౨

కౌసల్యా—¹జాదఅత్థిదే మాదా సంహరసి వా తు?

లవః—న హి ౨.

కౌసల్యా—(౧) ³తదో కస్స తుమం?

లవః—(౨) భగవతస్సుగృహీతనామధేయస్య వాల్మీకేః.

కౌసల్యా— అయి జాద కహిదవ్వం కహేహి.

లవః—ఏతావదేవ జానామి.

(నేపథ్యే) (3) భోభో నైనికా ఏష ఖలు కుమారశ్చంద్రకేతు
రాజ్ఞాపయతి, న కేచిదాశ్రమాభ్యర్థభూమయోఽతిక్రమిత్వాః

చా. జాతాస్తి తేమాతా? సంహరసి వా తాం?

చా. తతః కస్య త్వం?

చా. ³అయి జాత కథితన్యం కథయ.

వచ్చి సోఽపి సమీచీనవ్యవసాయోఽపి అసా సీతారఘూర్షహంబంధ్యేః; ఆదూర
విప్రకృప్తవాచ్యదశ్శబ్దః; అనుభావః ప్రభావే చ సతాంచ మతినీశ్చయః ఇత్యమరః;
దేవి నీతే మమ మనః పారిష్లవం సత్ చంచలం సత్ ఉత్పత్యైరమారః కిం ధావతి
ఆనవస్థితం భవతి; హాహాఃఖ్యుత ఇత్యర్థః; దేవీత్వేన దేవభూయంగతాయాస్తవ
కథమిదం సంగచ్ఛత ఇతి వ్యజ్యతే; అతఏవ హి ఉత్పత్యైరిత్యుక్తం; అత్ర చ
“ముహూర్థభూః పథా ముత్తే” ఇతి సమాసాంతః.

౧. కస్య త్వం కస్తాజాత ఇత్యర్థః;

౨. సుగృహీతం సుష్ఠు జ్ఞాతం నామధేయం యస్య తతోక్తస్య వాల్మీకేః;

౩. నైనికాః సేనాసమవాయనః; అభ్యర్థభూమయః సమీపశీలాః నాతి
క్రమితవ్యాః న పాదేనాపి స్పృష్టవ్యా ఇత్యాజ్ఞాపయతీత్యర్థః; మేధావ్యస్య యజ్ఞాం

“కస్య త్వమిత్యుక్త “త్వం కస్తాజాత” ఇతి కేమంచిద్యాభ్యాసం ప్రక
రణాననుగుణమ్; మాతాపిత్రోరజ్ఞానవాదినం ప్రతి తస్మిన్ త్వం “కస్తాజాత ఇతి
ప్రశ్నపైత్యవామ దయాత్; న హి జనికర్తుః ప్రకృతిత్వమన్తరేణ మాతాపితృత్వ
మితీతరదావర స్తియేన ప్రక్షాన్తం తే సంజంగమిత” ఇతి వ్యాఖ్యాతం కృత్.

ఇతి, అరుంధతీజనకా—మేఘాశ్వప్రసంగాదుపాగతశ్చంద్రకేతు
ర్ద్రిష్టవ్యఇత్యహా సుదివసోఽయం.

కౌసల్యా—(౧) 1వచ్ఛ లక్షణస్సృత త్తటానివేది త్తి అను. అబిందుసుందరా
ఇం ఆక రాఇం సుణీఅంది.

లవః—ఆర్యకశ్చంద్ర కేతుర్నామ ?

జనకః—(౨) జానాసి రామలక్ష్మణౌ దాశరథీ ?

లవః—(౩) ఏతావేవ రామాయణకథాపురుషా ?

జనకః—(౪) అథకిం.

లవః—తత్కథం న జానామి ?

జనకః—తస్య లక్ష్మణస్యామూర్తజశ్చంద్రకేతుః.

లవః—(౫) ఊర్తి శాపుత్రస్త్వరి మైథిలస్య రాజరేంద్రాహితః.

అరుంధతీ—(౬) ఆవిష్కృతం కథా ప్రావీణ్యం వత్సేన.

జనకః—(౭) యది త్వమీదృశః కథాయామభిజ్ఞస్తర్హి బ్రూహి (పశ్యామః)
(పృచ్ఛామః) తేషాం దశరథస్య దార కాణాం కిం నామధేయాన్య
పత్యాని కేషు దారేషు ప్రసూతానీ ? తి.

ఛా. 1వస్థ లక్ష్మణస్య పుత్ర ఆజ్ఞాపయతీత్యమృతబిందుసుందరాణ్యక్షరాణి
క్రూయంతే.

గాశ్వస్య ప్రసంగాత్ అవశ్యానురోధవ్యత్వాద్ధేహోః; ద్రష్టవ్య ఇతి సుదివసః చంద్ర
కేతుదర్శనాత్ శోభనదివసోఽయం విస్తయతీతి ఇత్యర్థః;

౧. అమృతబిందుసుందరాణ్యక్షరాణి సుధాపువతవత్ భోగ్యా వర్ణాః;

౨. దాశరథీ దశరథపుత్రః; జానాసి కిమితి కాక్వా యోజనీయమ్;

౩. రామాయణకథాయాః రామాయణనామక కావ్యప్రబంధస్య పురుషా
ప్రతిపాద్యా;

౪. అథ కిమిత్యంగీకారే;

౫. తర్హి లక్ష్మణపుత్ర త్వే; మైథిలస్య మిథిలాధిపతే;

౬. ఆవిష్కృతం ప్రకాశితమ్; వత్సేన అవేన;

౭. కథాయామభిజ్ఞస్తర్హితిపాద్యాన్భజనవాక్; కిం నామధేయానీత్యా
రభ్యకేషు దారేషు ప్రసూతానీత్యంతస్య బ్రూహీత్యనేనాన్వయః; పశ్యామః అస్మ
జ్జానీత విషయకత్వద్వచనం శృణుమ ఇత్యర్థః;

జనకః—(౧) కిం న ప్రణీతః కవినా?

లవః—(౨) ప్రణీతో న తు ప్రకాశితః తస్మైవ శోఽప్యేకదేశః భగవతో ప్రబంధాంతరేణ రసవదభినయార్థీకృతః. తం చ స్వహస్తలిఖితం భగవాన్సునిర్వ్యసృజద్భ్రత్యతౌర్యత్రికసూత్రధారస్య.

జనకః—కిమర్థం?

లవః—(౩) స కిల భగవాన్స్తమస్సరోభిః ప్రయోజయిష్యతీతి.

జనకః—(౪) సర్వమిదమాకూతకరమస్తాకం.

లవః—(౫) పమాతీ పునరస్మిన్ భగవతో వాల్మీకీరాస్థాయితో యేమావంతేవాసినాం మాస్తే తత్పుస్తకం భరతాశ్రమం. ప్రతిప్రహితం తేమామానుయాత్రికశ్చాపపాణిః, ప్రమాదోచ్ఛేదనార్థమస్తద్భ్రాతృప్రేషితః.

కౌసల్యా—¹భారావి దే అత్తి?

భా. ¹భ్రాతావి తేఽస్మి?

౧. న ప్రణీతః కిం న ప్రకాశితః కిం? నోక్తః కిమితి వార్థః;

౨. న తు ప్రకాశితః న క్రావితో నాధ్యాపితశ్చ రామాయణస్య శోఽపి అనిర్ధారితః ఏకదేశః అంశః; స చ స ప్రమాణే, వక్ష్యమాణాంతర్నాటకాగ్రజలిజ్ఞయం; ప్రబంధాంతరేణ; శ్రవ్యప్రబంధాతిరిక్తదృశ్యప్రబంధరూపరూపకరూపేణ రసవాక్ శృంగారాదిప్రతిపాదకః అభినయః సాత్త్వికాగ్నికాదిజతుస్వభావీకరయ ప్రకాశ్యః ఆర్థః అభిధేయః యస్య స తథోక్తీకృతః; మునిః వాల్మీకిః; తౌర్యత్రికసూత్రధారస్య సృజితవాదిత్రకాస్త్రాచార్యస్య భరతస్య భావరాగతాళశాస్త్రాచార్యత్వమాలకతదాద్యక్షరఘటితభరతనామకస్య.

౩. సః భరతః; తం ప్రబంధం; అస్మరోభిః ప్రయోజ్యకక్రీడిః ప్రయోజయిష్యతీత్యేతదర్థమ్;

౪. సర్వమిదం; ప్రణీతస్యాప్రకాశనం ప్రబంధాంతరేణ కరణం భరతం ప్రతి ప్రేషణం చ; అమాతకరం గూఢార్థకమ్;

౫. అనా అవశ్యకత్వప్రకాంక్షేచ్ఛా; అనుయాత్రికః అనుచరిః, ప్రమాదస్య అనవధానప్రయంక్తప్రతిఘాతస్య ఉచ్ఛేదనార్థం నిర్మత్తిర్థం; అస్తద్భ్రాతృమత్సహజః;

లవః—(౧) అస్త్రార్థః కుశో నామ.

కౌసల్యా—(౨) ¹జ్యేష్ఠో తి భణిదం హోది.

లవః—(౩) ఏవమేవైతత్ప్రసవక్రమేణ స కిల జ్యాయాన్.

జనకః—(౪) కిం యమావాయుష్షంతో?

లవః—అథ కిమ్.

జనకః—(౫) వత్స! కథయప్రకాశం, కథాప్రపంచస్య, కీవృతః పర్యంతః?

లవః—(౬) అలీకపారాపవాదోద్విగ్నేన రాజ్ఞానిర్వాసితాం దేవయజన
సంభవాం సీతాదేవీమాసన్నప్రసవవేదనామేకాకినీమరణ్యే పరి
త్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి యదేషః.

కౌసల్యా—(౭) ²హం వచ్చే ముద్ధముహిణోదాణిం దే శరీరకుసుమస్స
యుత్తి దేవ్యన్యులాసపరిణామో ఏకాక్షి పడిదో?

ఛా. ¹జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి.

ఛా. ²హం తే ముద్ధముఖి క ఇదానీం తే శరీరకుసుమస్య యుడితి దైవదుర్వి
లాస పరిణామ ఏకాకిన్యా నిపతితః?

౧. అగ్రః పూజ్యః;

౨. జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి అగ్రజ ఇతి ధ్వనితం భవతి;

౩. ప్రసవక్రమేణ జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠః; యమశ సాధారణ పూర్వజానుజత్య
వ్యవస్థాపక జననానుపూర్వ్యేణ జ్యేష్ఠ ఇతి భావః;

౪. అతఏవ పృచ్ఛతి—కిం యమావితి.

౫. కథాప్రపంచస్య కథావిస్తరస్య; పర్యంతః అవసానమ్; యద్వా
ప్రకాశం ప్రపంచః; తస్య కోవధిరీత్యర్థః; కేయత్పర్యంతం ప్రకాశిత ఇత్యాశయం

౬. అలీకః మిథ్యాభూతోయః పారాపవాదః పారక ర్చకదోష కథనంతేన
ఉద్విగ్నేన సంభ్రాంతేన రాజ్ఞానామేణ నిర్వాసితాం గృహచ్ఛానితాం దేవయజన
సంభవాం యాగభూమిజాతాం పరిత్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి యత్ ఏవ
పర్యంత ఇతి యోజనా;

౭. శరీరకుసుమస్య కుసుమసదృశశరీరస్య దైవదుర్విలాసస్య దైవదుశ్చేష్టితస్య
పరిణామః ఫలాపధానం కః నిపతితః ఇతి దుఃఖ్యతే;

జనకః—హా వత్సే

ప. నూనం త్వయా పరిభవం చ వనం చ ఘోరం
తాం చ వ్యథాం ప్రసవకాలకృతామవాప్య,
క్రవ్యాదృశేషు పరితః పరివార సుత్సు
సంత్రస్తయా శరణమిత్యసకృత్సంతోహమ్. ౨౩

లవః—ఆర్యే కావేతా?

అరుంధతీ—ఇమం కౌసల్యా, ఆయం చ జనకః.

లవః—సబహుమానభేదకౌతుకం పశ్యతి.

జనకః—(౧) అహహ నియతా దురాత్మనాం పౌరాణం, అహో రా
మస్య రాజ్ఞః క్షీప్రకారితా.

ప. ఏకదైవశసవజ్రఘోరపతనం శశ్వత్త మోషశ్యతః

క్రోధస్య జ్వలితుం యుడిత్యచసరశ్చాపేన శాపేన వా. [వసిం.
కౌసల్యా—(సభయ) (౧) ¹భరితపరితాపహి. పసాదేహి కునిదంరా

లవః—ప ఏతద్ధి పరిభూతానాం ప్రాయశ్చిత్తం మనస్వినాం.

అరుంధతీ—రాజన్మపత్నీం రామస్తే స్యాత్కృతః పజాః. ౨౪

భా. 1 భగవతి పరిత్రాణస్య ౨. ప్రసాదయ కపితం రాజ్ఞీం.

౨౩ నూనమితి; క్రవ్యాదృశేషు వ్యాఘ్రాదిషు పరితస్సుమంతాత్ పరివార
యత్సు మండలీభూయ వ్యాఘ్రసత్సు సత్సు సంత్రస్తయా త్వయా అసకృదహం
శరణమితి స్తుతః; నూనం సంభావయే.

౧. దురాత్మనాం దుర్బుధీవాన్; క్షీప్రకారితా అసమీక్ష్యకారిత్వమ్;

౨౪. *విరదితి; ఏతద్దైవశసమేత మహావ్యసనమేత వజ్రస్యాశక్త్యోర పతనం
తీక్ష్ణపతనం శశ్వదుత్పత్త్యో మమ క్రోధస్య కాపేన అనిష్టాపధాయకంకల్పేన
చాపేన వా మారకధనుషాచ యుడితి జ్వలితుం అవసరః ప్రాప్తకాలతా;
రాజ్ఞీత్వాదితి భావః;

౨. ప్రసాదయ ప్రసన్నం కరు;

విరదితి. పరిభూతానామమతానాం మనస్వినాం మహాయనసాం ప్రాయ
శ్చిత్తం క్రోధప్రతికారః ఏతద్ధైవశసమిత్వర్థః; అపత్నీం రామః కృపణా జనాశ్చ
తే సాల్యాః రక్షణీయాః.

జనకః—శాంతం నా రఘునందనే తదుభయం యశ్చుత్రభాండం హి మే
భూంజ్యద్విజబాలవృద్ధివికలస్త్రిణశ్చ పారో జనః. ౨౫
అతో రుషం న దధే ౨

సంఖ్యాంకా వటనః—(ప్రవేశ్య) (౧) మహార ౨, అశ్వోత్తశ్చ ఇతి
కోఽపి భూతవిశేషో జనపదేషు శ్రూయతే, సోఽయమధునాస్తాభిః
ప్రత్యక్షీకృతః.

లవః—(౨) అశ్వోత్తశ్చ ఇతి పశుసమామ్నాయే సాంగ్రామికే చ పత్యతే,
తద్భూత కీదృశః?

వటనః—అరే శ్రూయతామ్!

ప. పశ్చాత్పుచ్చం ఏవతి విఫులం తచ్చ భూనోత్యజస్రం
ద్విగ్రీవస్స భవతి ఖురాస్తస్య చత్వార ఏవ,

౨౫. * శాంతం వేత్త్యాది. నా ఆధవా తదుభయం కాపేన చాపేన చ
క్రోధస్య జ్వలనాభావ ఇత్యర్థః; యత్ యస్తాత్పుత్రభాండం పుత్ర ఏక భాండం
మూలధనం పుత్రభూతమూలధనమ్; భూయిష్ఠాని భూయాంసి ద్విజాః బాలాః
శిశవో వృద్ధాస్సవిరాః వికలా అంధబధిరాదయస్త్రైః శ్రీసమూహ ఇత్యేతాని
యస్తింస్తథోక్తః పాశో జనశ్చ మేహి మదీయః కిల; తస్మాత్తదుభయం కాపశ్చాపశ్చ
శాంతం భవతు నివృత్తం భవతు. రుషం న దధే కోపం న ధారయామి; యద్వా
యద్యస్తాద్భూయిష్ఠ ద్విజ బాల వృద్ధ వికలస్త్రైః పాశో జనః చకారేణ రామ
స్సముచ్చీయతే; తదుభయం రామాత్ కోభయం మే పుత్రభాండం పిత్రాత్ కమూల
ధనవస్తమ రక్షణీయం తత్తస్మాత్ శాంతం క్రోధో జ్వలిత్యలం రుషం న దధే
క్రోధం న ధారయామి; ధైర్యద్యోతనార్థం ద్విః కథనం;

౧. వటనః ప్రవేశ్య; అత్ర ఆహరితి కేమః; భూతవిశేషః ప్రాణివిశేషః;
జనపదేషు కోసలాదిజేషు. ఆరణ్యత్వాదేవముక్తిః; శ్రూయతే కాబ్దబోధవిషయో
భవతి; ప్రత్యక్షీకృతః చక్షుర్విషయీకృతః;

౨. పశుసమామ్నాయే పశుద్రవ్యకయాగప్రతిపాదకవేదభాగే; సాంగ్రా
మికే యుద్ధకాండే చ; కీదృశః కిం లక్షణకః.

౨౬. పశ్చాదిత్యాది. సః అశ్వ ఇత్యుచ్యమానః విఫులం పుచ్చం పశ్చా
ద్వహతి; 'మహిపః కోఽయమధయతః పుచ్చ' ఇత్యారణ్యకవాసనావాప్తత్యర్థం
పశ్చాత్పదం; ఆన్యథా పుచ్చస్య పశ్చాద్యనానావ్యభిచారాత్ తద్వ్యర్థం

శబ్దాన్ని త్రి ప్రకరణి శక్తిప్రసాదకానామమాత్రా
 కింవాఖ్యానైర్వృత్తిః స పునర్దూరమేహ్యహి యామః. ౨౬

ఇత్యజినీ హస్తయోశ్చాపే చాకర్షంతి.

అవః—(౧) సకాతుకోపరోధవినయం, అర్హాః పశ్యత పశ్యత ఏభిర్ని
 తోఽస్తీతి త్వరితం పరిక్రావతి.

అరుంధతీ జనక—పూరయతు కౌతకం వత్సః.

కౌసల్యా—(౨) ¹అరణ్య గర్భరూపాలాపేహి తుమ్హే తోసిదా, భ అవది
 జాణామి అహం తం వేక్షంతీ వంచితే త్రి తా ఇదో అణ్ణదోహవిల

అ వేక్షన్త దావదప్యంతం పలాంతం దిహాడం.

అరుంధతీ—అతఃజవేన దూరమతీక్రాంతస్య చపలః కథం దృశ్యతే!

కంచుకీ—(ప్రవిశ్య) (3) భగవాన్సాత్త్వికరాహ జ్ఞాతవ్యమేతదవసరే
 భవద్భిరితి.

జనకః—అతిగంభీరమేతత్కిమపి భగవత్కరుంధతీ! సఖి కౌసల్యే! ఆర్య

భా. 1 అరణ్యక గర్భరూపాలాపేర్యాయం తోషితాః. భగవతి జానా
 మ్యహం తం ప్రేక్షమాణా వంచితేతి; తస్మాదీతోఽన్యతో భూత్వా ప్రేక్షామహే
 తావద్దృప్యంతం పలాయమానం దీర్ఘాయుషమ్.

విపులమిత్యనేన ఖరవ్యావృత్తిః; తస్య హి పుచ్ఛం గోవత్ కృశం భవతి; ఏవం చ
 వక్ష్యమాణ విశేషణానాం తస్మాద్ధారణత్వేనైవ స దోషః; ధూనోతి చలయతి;
 దీర్ఘగ్రీవః; ఆయతకంతో భవతి; తస్య ఖురాశ్చత్వార ఏవ నాధికా ఇత్యర్థః;
 శమ్నాణి బాలత్పణాని అత్తి భావతి: శక్తిప్రసాదకా పురీచపిందాక
 ఆమ్రమాత్రా రసాలశలాటుపరిమితాక ప్రకరణి విక్షిపతి; స పునర్దూరం వ్రజతి
 గచ్ఛతి;

౧. కౌతుకం చార్జః తస్య ఉపరోధో బలాత్క్రియమాణత్వమ్;

౨. అరణ్యకగర్భర్య అరణ్యచరశిశో: దూపైరాలాపైశ్చ తోషితాః
 యూయం; అహం పశ్యంతీ తం వంచితేతి జానామి; రామభద్రసంవాదేన
 ప్రలాభితాహమితి భావః; దృప్యంతం దర్శనంతం;

౩. ప్రవిశ్య కంచుకీ. గృప్తిరిత్యర్థః; అవసరే ప్రాప్తకారే;

ఏతద్వాత్త్వికావక్యం; అతి గంభీరం గూఢాశయం కిమప్యపూర్వం; వృద్ధా
 నాం అరుంధతీప్రభృతీనాం వర్గః సమూహః;

గృప్తే! స్వయమేవ గత్వా భగవంతం ప్రాచేతసం పశ్యామః,
ఇతి నిష్క్రాంతో వృద్ధవర్తః.

వటవః—(ప్రవిశ్య) (౧) పశ్యతు కుమారస్తదాశ్చర్యం.

లవః—గృప్తమవగతం చ నూనమాశ్వమేధికోఽయమశ్వ ఇతి.

వటవః—కథం జ్ఞాయతే?

లవః—(౨) మూర్ఖాః! పరితమేన హి యుష్టాభిరపి తత్కాండం, కథం న
పశ్యథ? ప్రత్యేకం శతసంఖ్యాకాః కవచినో నిషంగితో దండి
నశ్చ రక్షితారః, తత్ప్రియమేవ బలమిదం దృశ్యతే, యదీహ
చ న ప్రత్యయః తత్ప్రచుత.

వటవః—(౩) భో భోః కిం ప్రయోజనోఽయమశ్వః పరివృతః పర్యటతి!

లవః—(౪) సస్పృహమ్ (స్వగతం) అశ్వమేధ ఇతి నామ విశ్వనిజయినాం

క్షత్రియాణామూర్జస్వలస్సర్వక్షత్రపరిభాషీమహానుత్కర్షణిణః,
(నేపథ్యే) ప యోఽయమశ్వః పతాకేయమథవా పీఠఘోషణా,

సప్తలక్ష్మణైకవీరస్య దశకఠగులదివః.

౨౭

౧. దృష్టం చక్షుర్విషయాకృతం; నూనమాశ్వమేధికోఽయమశ్వ ఇత్యనగత
మనుమితం అశ్వమేధాయ ప్రభవత్వాశ్వమేధికః; తత్కాండమశ్వమేధప్రతిపాదక
క్రూతి భాగః; బాలకాండం వా; తత్రాపి హ్యశ్వమేధః ప్రసక్తః; కాండోఽస్త్రీ
త్యుక్తేః క్లిబత్వం.

౨. ప్రత్యేకమిత్యాది. కవచినః శతం; నిషంగితః శతం; దండిశ్చకం చ
రక్షితార ఇత్యేతన్న పశ్యథ కథమిత్యన్వయః; తత్ప్రియమేవ కవచ్యాది ప్రచుర
మేవ; ఇహ మిదంచసి ప్రత్యయో విశ్వాసో న యది;

౩. కిం ప్రయోజనః కిం ఫలకః; పరివృతః రక్షితృభిరితి కేవలం; పర్యటతి
పరితో భ్రమతి;

౪. అనాగతే వస్తుని ఇచ్ఛాస్పృహః; సర్వక్షత్రపరిభాషీ సకలరాజకులపరి
భవజనకః ఉత్కర్షణిణికమః ఉపాదీయ వైలక్షణ్యజ్ఞాపక దృవద్వికేవ; ఉర్జస్వ
యః బలవత్; అవిచాల్యనికమ ఇత్యర్థః;

౨౭. యఇతి; యోఽయమశ్వః అశ్వమేధికోఽశ్వః ఇయమశ్వః ఇత్యర్థః; విధేయ
ప్రధాన్యాతో స్త్రీత్వం; పతాకాత్వం విధేయమ్; సప్తావయవేషు లోకేషు ఏక

లవః—(౧) సగర్వమివ, ఆహా సందీపనాన్యక్షరాణి,

వటవః—(౨) కిముచ్చ్యతే ప్రాజ్ఞః ఖలు కుమారః.

లవః—(౩) భో భోః కిమక్షుత్రియా పృథివీ! య నేవముఘ్యతే.
(నేపథ్యే) అరే రే మహారాజం ప్రతి కుఃః క్షత్రియాః!

లవః—(౪) ధిగ్జాలాక్.

ప. యది నో సంతి సంత్యేన † కేయమద్య విభీషి కా?

కిముచ్చే రేభిగధునా తాం పతాకాం మారామి వః

౨౦

హే వటవః పరివృత్త్య లోష్టైరభిఘ్నంతోపనయంతే నమశ్శంః ఏష

రోహితానాం మధ్యే చరతు.

వీరస్య; ఏకేషు ప్రధానేషు వీరయతి పరాక్రమత ఇత్యేకవీర స్వస్య; సప్తలోకేత్యత్ర మధ్యమపదలోపి సమాసః; వీరైక ఇత్యత్ర పత్రివారణాయ ఏకేషు వీరయతీతి విగ్రహోఽంగీకృతః; దశకంఠకులస్య రాణా వంశస్య ద్విబ్ కాతయితా తస్య రామస్య పతాకా విజయధ్వజః; అథవా పూర్వోక్తాతిరేకేణ వీరఘోషణా వీర ఇతి జగదాకర్ణనానుకూల వ్యాపారః.

౧. గర్వః పరోక్షార్థానాదరః; సందీపనానిక్రోధజనకాని; మనఃప్రజ్వలనం క్రోధ ఇత్యుక్తం.

౨. ప్రాజ్ఞ ఇతి. సర్వోఽపి స్వజనం ప్రశంసతీత్యంశజ్ఞ ఇత్యర్థః; *

౩. ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా యత్ ఉద్భవ్యతే తపాత్ కిమక్షుత్రియా పృథి వీత్యన్వయః; మహారాజం ప్రతి తదాస్తుభ్యేన; పతః కస్తాజ్యేనో క్వ వా;

౪. ధిక్ జాలాక్ అసమీక్ష్యకారి భవద్విషయకనిందేత్యర్థః.

౨౦. యది నో ఇతి. అత్ర క్షత్రియా ఇత్యుచ్యతే. క్షత్రియా న సంతితి భవద్విరుచ్యతే యది సంక్షేపేత్యవగంతవ్యమ్; అద్యక్షుత్రియ సత్తాధికరణేఽస్మిక్ దివసి. ఇయం విభీషి కా భయోత్పాదనం కా? కీపువీత్యర్థః. రోహితానాం మృగ విశేషణామ్; దృప్తాం దృప్తరక్తృకాయాం దృప్తత్వోపచారః; న సహంతే శిఖణాభావతో న భవంతీత్యర్థః; పోఽపి చంద్రకేసురీతి యోజనా;

† యది తే సంతి సంత్యేన. ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; తే రామాదయః సంతి యది సంత్యే వర్తంతామేవ; తావతా క్షేపం కా క్షుతిః? ఇతి తదర్థః.

* ఆశ్వ ఆశ్వమేధికత్వస్య సత్యత్వాత్కుమారః ప్రాజ్ఞః విద్వాక్, ఇత్యర్థ పర సంయుక్తమ్.

సక్రొధః పురుషః—(ప్రవిశ్య) (౧) ధిక్చాపలం కిముక్తనానః? తీక్షణ
 కాహ్మయధీయశ్రేణయః శిశోరపి దృష్టాం వాచం న సహంతే,
 రాజపుత్రశృంగ్రతేతుద్ధృద్ధాతః సోఽమృతపూర్వార్హిభర్తా
 షీప్తహృదయో న పరావతత్యద్వాపి, తత్త్వరితరమనేన తరు
 గహనేనాపసర్పతః,

పటవః—(౨) కుమారస్త్రితం కృతమనేనాశ్వేన, గర్జయంతి విస్ఫురిత
 శస్త్రాః కుమారమాయుధీయశ్రేణయః దూరే చాశ్రమపదం,
 తదేహి హరిణపుత్రైః పలాయామహే.

లవః—(౩) విహస్య, కిం నామ విష్ఫురితం శస్త్రాణి? ఇతి ధనురారోపయన్
 స, జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటి దంష్ట్ర
 ము(ద్బా)ద్ధారిఘోఽఘనఘర ధమోష మేతత్,

౧. దుర్జాంతః అమర్షశీలః; ఆపూర్వారణ్యదర్శనం అననుభూతవిషం
 లోకనేన అక్షిప్తహృదయో వ్యాసక్తమనాః; తదాజాం గహనేన దుర్గమ
 సన్నివేశేన; అపసర్పత సలాయధ్వమ్.

౨. కృతమశ్వేన, ఆశ్వేన సాధ్యం కిమపి నాస్తీత్యర్థః; గర్జాయాం ద్విరుక్తిః
 అజ్ఞానాదేవాత్ర వయం ప్రవృత్తా ఇతి భావః. విస్ఫురితశస్త్రాః ఘోషవదాయుధాః;
 తర్జయంతి భయముత్పాదయంతి; ఆశ్రమపదం చ ఆశ్రమస్థానం చ దూరే
 విప్రకృష్టే; హరిణానాం యాని పుత్రాని అధూస్పర్శగమనాని తత్సదృశగమనై
 రిత్యర్థః; పలాయామహే పరాగతా భవామః; అయి గతా; తస్య పరేత్సువసర్గ
 పూర్వకత్వం; ఉపసర్గస్యా యథావితి లత్యం.

౩. విష్ఫురితం ఘోషయంతాని భవంతి; ధనురారోపయన్, జ్యామితీశేషః.

౨౯. జ్యాజిహ్వయేత్వాది. జ్యా హర్ష్యసైవ జిహ్వ రసనా తయావలయతా
 శేష్టితా ఉత్కటకోటిశేవ ఉత్తుంగాగ్రభాగ ఏవ దంష్ట్రా యస్య తత్తథోక్తమ్;
 ఉద్బూరయః అనుభూతా ఘోరా భయజనకా ఘనాస్సాంద్ర ఘర్షరఘోషా
 యస్య తత్తథోక్తం; ఏతచ్ఛాపం క్షీబత్వం విచారణీయం; సామాన్యే నపుంసకత్వం
 వాగ్రాసే కవళనే ప్రసక్తమద్యుక్తం హస్తో హస్తయంతం యదంతకవక్తయంత్రం
 వ్యామూది మారణ యంత్ర సదృశ కృతాంతాస్య కవారం తస్య జృంభావిదంతి
 తదియ జృంభానుకారి వికటం విషమం ఉదరం మధ్యం యస్య తథావిధం అన్తు;

గ్రాసప్రసక్తహసదంతకవక్త్రయంత్రే
జృంభావిడంబి వికటోదరమస్తుచాపమ్.
ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతాస్సర్వే.
ఇతి చతుర్థో ౭ జ్ఞానః.

౩౯

అస్య చాపస్య తథాభవం ప్రాప్తకాలమత్యంతః; జ్యజిహ్వేన జ్యజిహ్వేత్యు
పమాలంకారోవ్యాఖ్యేయః; తోటిదంప్రమిత్యత్ర తుకోట్యాతకందంప్రదృశమితి
వ్యాఖ్యేయం. విశేష్యవిశేషణ భావస్య కామచారత్వాన్న దోష ఇత్యాచుః.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,
ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానమవసిత స్తురీయా ౭ జ్ఞానః.
ఇతి వాధూలవీరరాఘవవీరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
సమాఖ్యానముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానం
చతుర్థో ౭ జ్ఞానః.

శ్రీ భవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

పంచమోఽధ్యాయః

(c) ଆନୁଷ୍ଠାନ

(అ) భోభోస్సై స్సనికాః జాతం జాతమస్తద్భలానామవలంబనం.

ప. నన్నేష త్వరితసుచింత్ర ముద్యమాన

ప్రొద్వల్లప్రజః తవాజినా ధేనః,

ఉత్తర ప్రదేశ్ కోవిదార్ కేసు

శ్రీకృష్ణ వః ప్రథనముపైఁ చంద్ర కేతుః.

తమ: ప్రసిశతి యథా: రిష్టశ్చంద్రకేతు:

ఆర్య సువాంత! పశ్య ౨.

ప. కిరతి కలిదకించితో-పరజ్యస్తుఖిక్తి

రవిరతగుణగుంజతోక్తివా కార్డుకేణ,

౧. సేపథ్య ఇత్యాది.

అ. ప్రానికాః సేవాసమవాయినః; జాతమవలంబనం ఉపాశ్రయో లబ్ధి
విత్తం.

౧. నన్నిటి. సుమంత్రనుద్యమానాః సుమంత్రేణ ప్రేర్యమాణాః ప్రోద్బలాః
ప్రకరణ చంచలాః ప్రజావిఠాః ప్రకృష్టవేగయాత్రాః వాజినాః ౨. శ్వా యస్మిన్
సృభోక్తేన, ఉత్థలేఘుమ్నాన్నతప్రదేశేషు ప్రచలితః కోవిదారయో క్షధ్వజవాక్;
కోవిదారః కర్ణికారః; ప్రథమం యద్ధం శ్రుత్వా ఉపైతి నను ఆగచ్ఛతి కిల;
ఇయం చూలికా; 'సేవభ్యాం తస్మిన్ త్రైః పాత్రైః చూలికాంతార్థ నూచనా' ఇత్యుక్తః.

అ. కిరణితి. కలితేన అప్పారేన విచిత్రోపేన ఈషన్మహ్యవారజ్యంతి రక్ష
భవంతిచూషాశ్రీః అననోభా యస్య తథోక్తః; అత్ర ప్రత్యర్థి నామకించిత్రత్యా
త్తిశ్చోక్తోపేతేష్యక్తమ్; చంచత్వంచచూడఃచలితశ్శుండకః; శోఽప్యపూర్వః
జ్ఞయం పరపాతః పరశ్శుః అచిరతం విశ్రాంతిరహేతం యథా తథా నుజే వ్యాయాం

సమరశిరసి చంచత్వంచమాడశ్చమూనా
ముపరి శరతుషారం కోఽన్యాయం వీ.పోతః.

౨

ఆశ్చర్యం ౨.

ప. మునిజనశిశురేకస్సర్వతస్సంప్రకోపా
న్నవ ఇవ రఘువంశస్యాప్రసిద్ధి (ద్ధి) ప్రరోహః,
దళితకణికపాలగ్రంథి టంకారఘోర
జ్వలితశరసహస్రః కాతుకం మే కరోతి.

౩

సుమంత్రః— యుష్మక్.

ప. అతిశయి నురాసు ప్రభావం
శిశుమపలోక్య తథేన తుల్యరూపమ్,
† నుశిశుతః ఖద్విషాం ప్రమాథే
ధృతధనుషం రఘు నవనం స్మరామి.

౪

గుంజంత్యా అవ్యక్తశబ్దం కర్వత్యా కోటి అగ్రయస్య తథోక్తేన కార్మకేణ, కరణ
త్వాత్ప్రతియా; సమరశిరసి యద్ధరంశేచమానాముపరిశరతుషారం బాణవర్షంకిరతి;
తుషారోఽతినాత్మ సలిలవృష్టి; ఆత్ర రజ్యస్థుఖత్రీః కార్మకేణ చంచత్వంచమాడ
ఇత్యేతైః శరతుషారమిత్యనేన చ తటిత్వతః శక్రచాపయుక్తస్య మేఘకిశోరస్య
సామ్యం వ్యజ్యతే.

౩. మునిజనేత్యాది. ఏకః అసహాయః సంప్రకోపాత్ ప్రకృష్టకోపాత్;
లవకోపస్య తద్వృష్ట్యాప్రవృత్తేఽపి చంద్రకేతుబుద్ధ్యా మహత్త్వాదదోషః; సర్వతస్స
మంతాత్ దళితానాం కణికపాలగ్రంథీనాం టంకారేణ దశనధ్వనినా ఘోరం
భయజనకం జ్వలితం శరాణాం సహస్రం యస్య స తథోక్తః; ఆనంత్యవాచీ
సహస్రశబ్దః; నః ప్రత్యగః రఘువంశస్యాప్రసిద్ధిప్రరోహ ఇవ స్థితః అపఖ్యా
త్యంకరవతో స్థితః మునిజనశిశుః మునిజనాః శమప్రధానాః తేష్వపిబాల ఇత్యర్థః;
మే కాతుకం హర్షం కరోతి ఉత్పాదయతి.

౪. అతీతి. తత్రైవ తుల్యరూపం యథా రామేణ తుల్యప్రభావః తత్రైవ
తుల్యాకార ఇత్యర్థః. తథావిధం; కశికసుతమఖద్విషాం సుబాహుప్రభృతీనాం;
ఆత్ర స్మృతిమదలంకారః.

† ఆత్ర తత్రైవ తుల్యరూపమితి ప్రాచీనపాఠవిషయం త్తః, అన్యథాఽన్యయే
క్షకాత్.

చంద్రకేతుః—(౧) మమ శ్చోమద్విశ్వ భూయసామూరంభ ఇతి హృద
యమపత్రపతే.

ప. అయం హి శిశు రేకకో మదభరేణ, భూరిస్ఫుర
త్కరాళ కరకందలీఢటిల శస్త్రజాలైర్బలైః;
క్వణత్కనకకింకిణీ ఝణఝణాయితస్యందనై
రమందమదదుర్ద్దినస్వరనడామరై రావృతః.

౫

సుమంత్రః—(౨) వత్స ఏభిస్సమస్తైరపి నాలమస్య కిం పురస్కృత్యైః.

చంద్రకేతుః—(౩) ఆర్య త్వర్యతాం ౨. అనేన మహానాశ్రిత జన
ప్రమాథోఽయమూరభ్యః.

తథాహి—ప. ఆగర్జద్ధిరికుంజకుంజరఘటాని స్త్రీకర్ణజ్వర
జ్యనిర్మోషమమందదుండుభిరవై రాధ్వాతముజ్జృమ్భయన్,
వేల్దైర్భవరుండఖండనికరైర్ప్పిరో విధత్రై భువం
తృప్త్యత్కాలకరాళవక్త్రవిఘ్నవాక్కిర్యనూణామివ.

౬

౧. అపత్రపతే లజ్జతే.

౫. అయమితి. అయమేకకశ్యకుః ఏకాకి బాలః మదభరేణ వీరపానసముప
జనితమదాతిశయేన భూరి అధికం స్ఫురంతీషు చలంతీషు కరాళాసు క్రూరాసు
కరకందలీషు కరాగ్రేషు జటిలాని నిబిడాని శస్త్రజాలాని యేషాం తైస్తథోక్తైః;
క్వణంతీభిశ్చబ్దం కర్షంతీభిః కనకకింకిణీభిః హేమమయదుర్ద్దఘంటికాభిః ఝణ
ఝణాయితాశ్చబ్ద విశేషయంతైః స్యందనాః యేషాం తైస్తథోక్తైః; అమందం మద
దుర్ద్దినం మదోదః ప్రియేషు తైస్తథోక్తైః ద్వీరద్వీరజైః డామరైః భయంకరైః
బరైః సైన్యైరావృతః.

౨. సమస్తైస్సహితైః నాలం న పర్యాప్తిరిత్యర్థః; వృష్టైః పృథక్ స్థితైః.

౩. ఆశ్రితజనానామపశివిజనానాం ప్రమాథో మారణం.

౬. ఆగర్జదితి. వీరః అయం లవః అమంద దుండుభిరవైరతిశయిత భేరి శబ్దైః

ఆధ్వాతం ద్విగుణీకృతం, ఆగర్జతాం భయవశాత్ గాఢగర్జనం పర్యవృతం గిరివంజ
వంజరాణాం పర్యవహనం రిగజానాం ఘటాయై పబ్జాయై నిస్తీర్ణః దత్తః కర్ణ
జ్వరో యేవ తథోక్తశ్చాసౌ జ్యనిర్మోషశ్చ; తముజ్జృంభయన్ ఉల్పణయన్ సక
వేల్దైర్భవరుండఖండనికరైః రుండఖండానాం శిరఃకపాలానాం నికరై
తృప్త్యత్కాలకరాళవక్త్రవిఘ్నవాక్కిర్యనూణామివ.

సుమంత్రః—(౧) (స్వ) కథమీనృతేన సహవస్సస్య చంద్రకేతోద్ధ్వంద్వ
సంప్రహరమనుజానీమః. (విచింత్య) అథవా ఇత్సోలకుఃపృథ్వా
ఖలు వయం, ప్రత్యుపస్థితే చ కా గతిః?

చంద్రకేతుః—(౨) సస్త్రియలజ్ఞాసుశ్రమం. హంత ధిగవావృత్తాన్వేష
సర్వశఃపై నిన్యాని.

సుమంత్రః—(౩) కథేనం నిరూప్య) ఆముష్మన్వేషతే వాగ్విషయస్సనీరః.

చంద్రకేతుః—(విస్తృతి మభినయ) (3) ఆగ్ని కిం నామధేయ ఆఖ్యాత
ఆహ్వయకైః.

సుమంత్రః—లవ ఇతి.

చంద్రకేతుః—స. భో భో లవ మహాబాహూ కిమేభిస్తవ పైనికైః?
ఏషోహమేహి మామేవ తేజస్తేజసి శామ్యతు. 2

సుమంత్రః—కుమార.

ప. వినివర్తత ఏష శత్రు బాలః పృతనానిర్తథనాత్త్వయోపహూతః,
స్త్రయిత్సురవాదిభావలీనామవమర్థాదివ దృప్తసింహశాబః. ౩

(౪) తతః ప్రవితతి ధీరోద్ధతపరాక్రమో లవః. ౨. సాధు రాజపుత్ర

స్పృహునైః భువం తృప్యతః పిపాసితస్య కాలస్య మృగోన్యైః కరాశరక్రస్య
విఘ్నైర్భుక్త శిష్టైః వ్యాకీర్యమాణామివ సంస్తీర్యమాణామివ విధత్తే కరోతి;
తృప్యదిత్య సేన పిపాసాపరణ మృత్యునా ఆర్థజగముక్తా ఇతి వ్యజ్యతే.

౧. ద్వంద్వం ప్రహరం ద్వంద్వ యుద్ధమ్; అనుజానీమః అంగీకర్తవ్యః;
ఇత్సోలకులపృథ్వాః ఖల్విత్య సేన విమృశ్యకారిత్వ మానశ్యకమితి వ్యజ్యతే.

౨. అపావృత్తాని పరాజ్ఞాభేదూతాని.

౩. ఆహ్వయకై రాహ్వసం జర్వద్భిః.

౪. తేజః కార్యం తేజసి శామ్యతు నిర్వాణం భవతు.

౫. వినితి. పృతనానిర్తథనాత్ సేనాప్రహారాత్ అపాదాసే పంచమి;
ఉపహూతః ఆహూతః స్త్రయిత్సురవాత్ మేఘధ్వనేః సింహశాబః సింహశికురీవ
వినివర్తతే ఇత్యేతిత్వశ్యేత్యర్థః.

౬. ధీరోద్ధతస్య యుద్ధతృప్తటస్య పరాక్రమో యస్యేత్యర్థః; ధీరోదాత్తా
దయశ్చత్వారో నాయకాః ప్రసిద్ధాః; తేషు ప్రాయేణ భటానామేవ ధీరోద్ధతత్వమ్;

సాధు ౨. సత్యమైత్వోక్తః ఖల్వసి, తదహం పరాగత ఏవాస్మి.

(నేపథ్యే) మహాక కలకలః.

లవః—(సావేగం పరావృత్త్య) (౧) ఆః కథమిదానీం భగ్నా అపి పునః
ప్రతీనివృత్తాః పృష్ఠానుసారిణః పర్యవప్తభ్రంశి చమూపతయః
ధిగ్జాల్కాః.

ప. అయం శైలాఘాత తుభితబడబావక్రవాలతభు
కృపింద్రోధాచ్ఛిర్నిచయకబళత్వం వ్రజతు మే,
సమంతాదుస్సగ్న సతుములసేనాకలకలః
పయోరాశేరోఘః ప్రళయపవనాస్ఫాలిత ఇవ.

(పరిక్రమతి).

చంద్రకేతుః—భో భో కుమార !

ప. అన్యగ్భావసి గుణాతిశయాత్ప్రియో మే
తస్తాత్సఖా త్వమసి యన్తమ తత్తవైవ,
తత్కిం నిజే పరిజనే కదనం కరోషి ?
నన్వేష దర్శనికమస్తవ చంద్రకేతుః.

౧౦

లవః—(సహస్రం భ్రమం పరావృత్త్య) (౨) ఆహో మహానుభావస్య ప్రస
న్నకర్కశావీరవచన ప్రముక్తిర్నికర్తనకుంకుమావస్య, తత్కిమే
భిరేనమేవ తానత్సఖావయాని, (నేపథ్యే పునః కలకలః)

౧. ఆ ఇతి గత్యః భగ్నా అపి అపజతా అపి పర్యవప్తభ్రంశి సమీపస్థితా
భవంతి; అవాచ్ఛాలంబనా విదూర్యయోరితి వత్సం.

౨. ఆయం శైలాఘాతేన మందరసంఘట్టసేన తుభిరో విపర్యస్తో యః బడబా
వక్రచుకభుకో బడబాముఖాగ్నిః తద్వత్ప్రచండస్య తీక్షణ్యోక్రోధాచ్ఛిర్నిచయస్య
కోపాగ్నిజ్వాలాసమూహస్య కబళత్వం భక్ష్యత్వం వ్రజతు క ఇవ, పయోరాశే
రోఘః ప్రవాహ ఇవ.

౩. అతీతి. మమ త్వం సఖాసి తస్తావదీయం యద్వస్తు తత్త్వదీయమేవ
తన్నిజే పరిజనే కిమర్థమేవం కదనం యుద్ధం కరోషి; తవ దర్శపరీక్షాస్థానమేవ
చంద్రకేతు రిత్కరః.

౪. ప్రసన్నా ప్రసాదవతీ కర్కశా కఠినాచ; అపాతతోరమ్యాపర్యాణా

లవః—సక్రోధనిర్వేదంఽఃకదర్థి కృతో ౭హ మేభిర్విరసంవాదవిఘ్నకారిభిః
సాపైః, తదభిముఖం పరిక్రమతి.

చంద్రకేతుః—ఆర్య దృశ్యతాం ద్రష్టవ్యం.

వ. దర్పేణ కౌతుకవతా మయి బద్ధలక్ష్మ్యః

పశ్చాద్బలైరనుసృతో ౭యముద్గీర్ణధన్వా,

ద్వేధా సముద్గతమప త్తరశస్య ధత్తే

౧౧

మేఘస్య మాఘవతచాపగరస్య లక్ష్మీం.

కుమార ఏసం ద్రష్టుమపి జానాతి, కేవలం వయం తు పరవంతో

విస్తయేన.

చంద్రకేతుః—భో భో రాజానః.

వ. సంఖ్యాతీతైర్దివిరదతుగగస్యందనస్తైః పదాతా

వత్తై కస్తిక్ కవచనిబిడైర్నదధదంతైః తరియే,

చనేతు కతిసేత్యర్థః; వీరవచనప్రయుక్తిః; వీరవాదప్రయోగః; సంభావయామి
పురస్కరోమి.

కదర్థి కృతః అనుచితవ్యాపారవాక్ కృతః వీరసంవాదస్య చంద్రకేతో
రుక్తి ప్రతుక్తికాయాః;

౧౧. దర్పేతి; కౌతుకవతా సామర్థ్యదర్శనేచ్ఛాయుక్తేన దర్పేణ బలేన
మయి బద్ధలక్ష్మ్యో దత్తచతుః మయి వ్యవసితలక్ష్మ్యత్వవాన్వా; ఉద్గీర్ణధన్వా
ఉత్తి పచాపః ఆయం లవః ద్వేధా సముద్గతపవనచలితస్య మఘవత్సంబంధి చాప
ధరస్య వర్షకఘనస్య లక్ష్మీం క్రియం ధత్తే.

౧౨. సంఖ్యాతీతైరిత్యాది. సంఖ్యాతీతైరసంఖ్యేయైః ద్వివిరదతుగగస్యందనే
తివంతీతి ద్వివిరదతుగగస్యందనస్థానభావిధైః కవచనిబిడై ర్వావిరవాణవిహితైః అపరవ
యసి వార్ధకేః ఖ్యాతికామైర్విదదుప్రశస్తికామనావస్థా. కాలశ్యేష్టైర్వైయోధిక్తైః

† న విద్యతే పరమక్రుష్టం వయో యస్య సః అపరవయా. బాలః తస్మిన్
ఇత్యర్థమంగీకృత్యావ్య పదస్య అనివేశ్యత్యం యుక్తం కాలశ్యేష్టైర్వైయోధ్యైః ప్రతి
నిర్దేశత్వాత్; అన్యథా; సంఖ్యాతీతైరిత్యాదీనామేకస్మిన్నిత్యాది ప్రతినిర్దేశవత్కాల
శ్యేష్టైర్వైయోధ్యైః ప్రతినిర్దేశకావాన్ముఖ్యవతా సాధ్యత్.

కాలజ్యేష్ఠైరపరవయసి ఖ్యాతికామైర్భువభి

లోకైసా బద్ధో యుధి (సమభ) పరికరస్తేన ధివ్యోధిగస్తాః. ౧౨
లవః—(సోస్తాదం) (౧) కథమనుకంపతే నామ? (చించిత్వ) భవతు, కాల
హరణప్రతిషేధాయ జృంభకాస్త్రేణ తావత్సంస్తంభయామి
నైన్యాసీతి ధ్యానం నాటయతి.

సుమంత్రః—(౨) తత్కిమ కస్తాదుల్లోలానై నన్యనిష్ఠోమాః ప్రశామ్యంతిః

లవః—(౩) పశ్యామ్యేవ మధునా ప్రగల్భం.

సుమంత్రః—(౪) వత్సమన్యే కుమారేణ జృంభకాస్త్రమామంత్రితమితి.

చంద్రకేతుః—(౫) కస్సందేహః?

స. వ్యతికర ఇవ భీమస్తామసో వైద్యుతశ్చ

ప్రణిహితమపి చతుర్గ్రస్తముక్తం హినస్తి;

అథ లిఖతమివైతతై నన్యమస్పందమాస్తే

నియతమమితవీర్యం జృంభతే జృంభకాస్త్రం.

౧౩

భవద్భిరేన్దిన్న సహాయే పదాతా పాదచారిణి నద్ధచక్రోత్తరీయే అత్ర అస్తికాశికా
విషయే యోగ్యం సమభరః ఏకాక్షిభావః బద్ధః తేన వః ధిక్; అస్తాంశ్చ ధిక్
యస్తాకమవ్యవధానేన నిందా అస్తాకం తు యుష్మద్వారా.

౧. అనుకంపతే నామ దౌర్బల్యమాశంక్య మద్దుఃఖం పరిజహీర్షతి. కాల
హరణప్రతిషేధాయ కాలయాపననిర్వృత్తయే; సంస్తంభయామి నిర్వృత్తవ్యాపా
రాణి కరోమి;

౨. ప్రశామ్యంతి విరమంతి;

౩. ప్రగల్భం ప్రాథం;

౪. అమంత్రితం ఆహూతం;

౫. కస్సందేహః అమంత్రితమిత్యత్రగస్సంశయ ఇత్యర్థః; మన్య ఇత్యన్య
సంభావనావాచిత్యాత్తస్యాశ్చోక్తృటకోటిక సంశయమాపత్వాత్;

౧౩. వ్యతికరఇతి; తమస్సంబంధీ తామసఃవిద్యుత్సంబంధీవైద్యుతశ్చ; తథావిధో
వ్యతికరస్సంపర్కః; ప్రణిహితమపి ప్రతిహితమపి ప్రయత్నేన విక్షిప్తమపి; గ్రస్తంచ
తన్నక్తంచ; ఖంజవజ్జాదివత్సహసః; తమసాగ్రస్తం త్యోగిమ ముక్తం; తమస్వస

(1) ఆశ్చర్యం.

ప. పాతాళోదరకుంజపుంజతమశ్వానైర్నభోఃపుంభక్తై

రుత్తస్సురదారకుటంకవిశ్వాత్తిరజ్వలన్తిష్ఠిభిః,

కల్పాక్షయకఠోరభైరవమరుద్వ్యస్తైరభిర్భక్తై

లీనాంభోజతత్కదారకుమారైర్వింభాద్వికూటైరివ.

108

సుమంత్రః—(2) కుతః, పునరస్య జృంభకాణామాంగమన్వ్యాత్ ?

చంద్రకేతుః—భగవతః ప్రాచేతసాదితి మన్యే.

సుమంత్రః—(3) నైతదేవమస్తేషు విశేషతో జృంభకేషు.

ప. కృశాశ్వతనయా హ్యేతే కృశాశ్వాత్కాశికం గతాః,

అథ తత్సంప్రదాయేన రామభద్రే స్థితా ఇతి.

109

చంద్రకేతుః—(4) అపరేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాస్వయమేవ
సన్న్యమంత్రద్వళః పశ్యంతి.

తక్కుత్వాద్ధృత్వమ్; జ్యోతిషి చ కార్యకరత్వాత్తతో ముక్త్యం; చతుః
హింసి కాథతే; నియతం నిశ్చయం. అజతేతి పాతే అభిభూతేత్వమ్.

1. ఆశ్చర్యం అభూతపూర్వం;

108. పాతాళేతి. పాతాళోదరమేవ కుంజః గుహః తస్మిన్ పుంజితాని సం

భూతభావం ప్రాప్తాని యాని తమాంసి తద్వచ్ఛాస్యమై; ఉత్తప్తం అగ్నితప్తం
స్ఫురత్ తేజిషం చ యదారకుటం భాతువిశేషః తస్య యత్కృషికం పింగం జ్యోతిః
తద్వజ్వలన్తిష్ఠిభిః అతఏవ కల్పాక్షయక కల్పవసానీ కఠోరేణ దృఢేన భైరవేణ
భీతిజనకేన మరుతా వ్యస్తైర్జ్వలన్తిష్ఠిభిః; లీనాంభోదాని తత్కదారాణి చ కుచరాణి
యేషాం తథోక్తేః; కదాః కవికం; వింధ్యాచలశృంగైరివ స్థితైః జృంభకైర్నుభిః
అభిస్థిర్యతే అచ్ఛాస్యతే.

2. కుతః పునః కపాశ్చుగుహత్పునః అస్య లవస్య;

3. అస్తేషు విషయే ఏతత్ ఆగమం ఏవం స; త్వత్తత్రిత్యా స ఘటతే;
జృంభకాస్తేషు విషయే ఏతత్ప్రాచేతసాదధిగమ ఇత్యేతద్విశేషత ఏవం స సతయాం
ఘటతే;

109. కృశాశ్వేతి; ఏతే ఆస్తదేవతానిశేషాః కృశాశ్వతనయాః కృశాశ్వము
నినా అదా జనితాః; హీతి స నిర్దా; కాశికం విశ్వామిత్రం; అథ అనంతరం తత్సం
ప్రదాయేన విశ్వామిత్రోపదేశేన.

4. అపరేఽపి ఇవమత్యేభ్యోఽన్యేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాః వ్యాత్ము
తత్సంవిత్ప్రకాశాః మంత్రద్వళః స్వయమేవ సంప్రదాయేన వినాపి;

సుమంత్రః—(౧) వత్స సావధానో భవ పరాగతస్తే ప్రతివీరః.

(౨) కుమారావనోన్మోహం ప్రతి.

(సర్వగతం) అహో ప్రియదర్శకః, (సన్నేహోనురాగం నిర్వృత్త్య).

ప. యదృచ్ఛాసంవాదః కిము గుణగణానామతిశయః

పురాణో వా జన్మాంతరనిబిడబద్ధః పరిచయః,

నిజో వా సంబంధః కిము విధివశాత్కౌఠ్యవిదితో

మమైతస్త్విక దృష్టే హృదయమవధానం రచయతి.

౧౬

సుమంత్రః—(౩) భూయసా జీవినాం ధర్మవీరః, యత్స్వరసమయీ
కస్య చిత్కృచ్చిత్ప్రీతిః, యత్ర లాకికానాముపచారస్తారామైత్రీ
చక్షూరాగ ఇతి తృద(మః) ప్రతిసంఖ్యేయనిబంధనం (ప్ర)ప్రే
మాణమామనంతి.

౧. సావధానోన్మోహనాః;

౨. కుమారా లవచంద్రకేతూ; ప్రియం శుఖజనకం దర్శనం యస్య స
తథోక్తః స్నేహో మైత్రీ; అనురాగః భోగ్యతాజ్ఞానం.

౧౬. యదృచ్ఛేతి. యదృచ్ఛయా జైవేన సంవాదస్సయాగమో యస్య స
తథోక్తః యదృచ్ఛయా జైవేన సంవాదవికరూప్యం యస్య స తథోక్తో వా;
రామాదిగుణా జైరేకరూప ఇతి హృదయం + తిథావిధో గుణా జానామతిశయః
కిము? పురాణః పురాతనః జన్మాంతరేషు అన్యేషు జన్మసు నిబిడబద్ధః దృఢామాధః
పరిచయః వాసనా కిము? విధివశాత్ జైవేచ్ఛయా అవిదితః నిజః కోఽపి సంబంధః
జననసంబంధః కిము? యతః ఏవం తితిః హృదయం కిర్త్య; అవధానం వ్యాపా
రాంతరరహితతాం రచయతి కరోతి; అథవా ఏతస్త్విక దృష్టే సతి. మమ హృద
యం కర్త; గుణాతిశయ దిష్ట త్రివ్యవస్థితమైవితతిః అనవధారితః అవధానమపహీ
తం కరోతితిర్థః; కృత్యబ్యుత్ బహులపిత్వ్యుక్తేః కర్తణి ల్యడిత్యప్యాహుః.

౩. భూయసేత్యాది. యత్రయస్యాంప్రీతౌ తారామైత్రీమైత్రతారా కసినిశా
ప్రేమ వా; చక్షూరాగః ఆదరాద్వీక్షణం “చక్షుః ప్రీతిర్భవేత్” ఇత్యుక్తః
చక్షూరాగ ఇతిచలాకికానాం జనానాం ఉపచారోన్మోహనాః; తాదృశీకస్య చిత్తు

† అస్పృశ్యస్య చంద్రకేతు విషయే సంగతత్వేఽపి లవవిషయేఽశ్చిత్కర
త్యాకృత్యాననుగుణోఽయమ్.

ప. అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియా,

స హి స్నేహఃత్వకస్తంతరంతర్భూతాని సీవ్యతి.

౧౭

కుమారావనోన్మయముద్దిశ్యే.

ప. ఏతస్మిన్మృణితరాజపట్టకాంతే

మోక్షవ్యాః కథమివ సాయకాశ్వరీరే,

యత్స్వాప్తా మమ పరిరంభణాభిలాషా

దుస్థిలత్పులకకదంబరుంగమాస్తే.

౧౮

ప. కిం చాక్రాంతకతోరతేజసి గతిః కా నామ శస్త్రం వినా?

శస్త్రేణాపి హి జేన కిం న విషయో జాయేత యస్మేదృశః?

కిం ఐత్యుక్త్యయమేవ యద్ధవిముఖం మానుఃద్యతేఽప్యాచుధే?

వీరాణాం సమయోహి దారుణసస్పృహక్రమం బౌధతే.

౧౯

రుషస్య క్వచిత్పురుషే స్వరసమయా అకూతరసా అకృత్రియా నా ప్రీతిరితి యత్
ఏషః; విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంస్త్యం; భూయసా బాహుత్వేన జీవినాం ప్రాగతతాం
ధర్మః స్వభావః; అప్రతిసంఖ్యేయ నిబంధనం అనిచారజీయ మూలం, తత్ ప్రేమ
ప్రమాణం యథార్థానుభవ విషయం; ఆమంఠి అకృద్వచంతి;

౧౭. అహేతురితి. యః అహేతుః నిష్కారణః పక్షపాతః అస్తి యత్వ ప్రతి
సంధానం తస్య అహేతుక పక్షపాతస్య ప్రతిక్రియా నివర్తకవ్యాపారః నాస్తి న
సంభవతి; స్నేహఃత్వకః ప్రేమమగః స తంతుః భూతాని ప్రాణినః అంతస్సీవ్యతి
అంతఃస్పృశాని కరోతి.

౧౮. రాజపట్టం నిలపట్టవస్త్రం తద్వతాంతే కమనియ ఏతస్మిన్ శరీరే
అతేచంద్రకేతాచఃపరిరంభణాభిలాషాత్ ఆలింగ శీఘ్రయా ఉస్థిలత్పులకకదంబం
ఉద్యదోహంచనివరంబమ్.

౧౯. కించేతి. కించ పూర్వోక్తాదన్యత్; ఆక్రాంతకతోరతేజసి ఆక్రాంతం
ప్రాప్తం కతోరం పూర్ణం తేజః పరాభిభవసామర్థ్యం యేన తస్మిన్విషయే శస్త్రం
వినిశ్చాగతిః; శస్త్రసాధనకయద్ధాతిరిక్తేన కర్తవ్యం న కిమపీత్యర్థః; తస్మాశరీర
సాభిగ్యానుభవే శస్త్రవ్యాసః క్రియతామిత్యత్రాహతస్తేతేతి. యస్య శస్త్రవ్య
తాదృశో మహావీః ఏషయో న జాయేత తేన శస్త్రేణాపి కింకెమపీత్యర్థః; తస్మా
కమార్య వీర్యయాః ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిచారేణ సావమార్యమసారేణ శస్త్రవ్యాసః

సుమంత్రః—(లవం నిర్వర్ణ్య, సాస్త్రమ్, స్వగతమ్) (౧) హృదయ కిమ
నన్యథా పరిష్లవనే!

ప. మనోరథస్య యద్భీజం తద్దేవేనాదితో హృతమ్,

లతాయాం పూర్వలూనాయాం ప్రసవస్యోద్భవః కుతః? ౨౦

చంద్రకేతుః—ఆర్య సుమంత్ర ! స్యందనాదవతరామి.

సుమంత్రః—కస్య హేతోః?

చంద్రకేతుః—(౨) ఏకస్తానదయం వీరపురుషః పూజితో భవతి, అపి ఖ
ల్వార్యక్షత్రధర్మః పరిపాలితో భవతి, న రథినః పాదచరమభి
యుంజత ఇతి శాస్త్రవిదః పరిభాషంతే.

సుమంత్రః—(స్వ) కష్టే దశామసుప్రసవోఽస్మి

ప. కథం న్యాయ్యమనుష్ఠానం మాదృశః ప్రతిషేధతు?

కథం వాభ్యనుజానాతు సాహసైకరసాం క్రియాం? ౨౧

క్రియతా మిత్యత్రాహ—ఉద్యతేఽప్యాయుధే యుద్ధవిముఖం మామయమేన కిం
వత్కృతిః; యత ఏవం తతః దారుణరసః క్రూరైకవేషః శూరాణాం సమయ ఆచారః
స్నేహక్రమం స్నేహవ్యాపారపరిపాటిం బాధతే నివర్తయతి.

౧. అన్యథా ఆసంభవ్యవిషయానుసారేణ! పరిష్లవనే చంచరీభవసి! రామ
సాదృశ్యతదపత్వం లవ ఇతి కిం శంకస ఇతి భావః.

౨౦. మనోరథస్యేతి. మనోరథస్య అభిలష్యమాణలవనిష్ఠరాయాపత్వత్వస్య
యద్భీజం సీతాయాపం తదాదితో హృతం గర్భిణీదశాయామేవ నష్టం! లూనపూర్వా
యామితిపాతే పూర్వం లూనా ధిన్నా లూనపూర్వా తథావిధాయాం! భూతపూర్వ
ఇతి నిర్దేశాత్ లూనశబ్దస్య పూర్వనిపాతః, పూర్వలూనాయామితి పాతే తు
పూర్వస్మిన్ కాలే లూనాయామిత్యర్థః! ప్రసవస్య పుష్పస్య.

౨. తావత్ ప్రథమం వీరపురుషః లవః పూజితః భవతి; ద్వయోరవతరణ
ప్రయోజనయోః ప్రథమం వీరపురుషపూజా భవతి; క్షత్రధర్మః ఖల్వపి పరిపాలి
తోఽనుష్ఠితో భవతి; పాదచరం పదాతిం రథినో నాభియుంజత ఇతి తేన న య
ధ్యంత ఇతి శాస్త్రవిదః క్షత్రియధర్మప్రతివాదకార్థ శాస్త్రజ్ఞః పరిభాషంతే రవంతి.

౨౧. కథమితి. న్యాయ్యం శాస్త్రగమ్యతమనుష్ఠానం రథాదవతరణం ప్రతిషేధతు

చంద్రకేతుః—(౧) యత్రాతమిశ్రా అపి పితుః ప్రియసఖం త్వామృతసుక
యేషు పృచ్ఛంతి, తత్కిమారోఽవిమృశతి?

సుమంత్రః—(౨) ఆయుష్ష్యశ్చాథార్షమనుమధ్యనే.

ప. ఏష సాంగ్రామికో న్యాయః ఏష ధర్మస్సనాతః.

ఇయం హి రఘుసింహానాం వీరచారిత్రపథతిః.

౨౨

చంద్రకేతుః—(౩) అప్రతిరూపం నచనమార్కస్య.

ప. ఇతిహాసం పురాణం చ దర్శప్రవచనాని చ,

భవంత ఏవ జానంతి రఘూణాం చ కులస్థితిమ్.

౨౩

సుమంత్రః—(సన్నేహోస్తం పరిష్కర్ష్య)-

ప. జాతస్య తే పితృరపింద్రజితో నిహంతు

ర్వత్సస్య వత్స కతినామ దినాన్యమాని?

నిషిధ్యాత్ నివర్తయేదిత్యర్థః ; సాహస్రకరసాం సహసా ప్రవృత్త్యేకజేమం
క్రియామనుస్థానం అభ్యసూజానాతు ఆమమశ్లేత.

౧. తాతమిశ్రా అపి; మిశ్రశబ్దః పూజ్యవాచీ; రామాదయోఽపి అర్థం సంక
యేషు అనుష్ఠేయాననుష్ఠేయసంబోధేషు పితుః దశరథస్య ప్రియసఖం త్వాం
పృచ్ఛంతి జిజ్ఞాసాం బోధయంతి;

౨. యథాధర్మం క్షత్రియధర్మానలిక్రమేణ.

౨౨. ఏషఇతి. ఏషః వీరపురుషపూజారూపః సాంగ్రామికః సంగ్రామే భవః
న్యాయః కల్పః; ఏషః సనాతనః చిరంతనః క్షత్రియధర్మః; ఇయం పూర్వోక్త
ద్యయో వీరచారిత్రపథతిః వీరవ్యాపారపరిపాటి.

౩. అప్రతిరూపం నిస్తుల్యం.

౨౩. ఇతిహాసః రామాయణభారతాదికం; పురాణం, సర్వశ్చ ప్రతిసర్వశ్చే
త్యాద్యుక్తలక్షణకం; ధర్మాః నిత్యనైమిత్తికాదయః ప్రోచ్యంతే ప్రకాశ్యంతే ఏభి
రిత్యర్థే కరణాధికరణయోశ్చేతి బృహి ధర్మప్రవచనాని మన్వాదిస్తృతయ ఇత్యర్థః;
కులస్థితిం కులమర్యాదామ్.

౨౪. జాతస్యేతి. వత్స చంద్రకేతో వత్సస్య అస్తచ్ఛికో; ఇంద్రజితో
నిహంతుః తే పితృః లక్షణస్యాపి జాతస్యోత్పన్నస్య సతః ఆమాని దినాని ఏతా
వాక్ తేవన కాల ఇతి యావత్ ; కతినామ కీయంతి నామ; యద్వా వత్సస్య జాతస్య

తస్యాహ్యవత్యమనుతిష్ఠతి వీరధర్మం

దిష్ట్యాగతం దశరథస్య కులం ప్రతిష్ఠామ్.

౨౪

చంద్రకేతుః—ప. అప్రతిష్ఠే కులశ్చేష్ఠే తా ప్రతిష్ఠా కులస్య నః,

ఇతి దుఃఖేన తస్యంతే త్ర యో సః పితరోఽపరే.

౨౫

సుమంత్రః—హృదయమన్తచ్ఛ్రీరదాదుణాని వతాని చంద్రకేతోర్వచనాని.

లవః—కూంత మిశ్రీశ్చతో రసక్రమో వర్తతే.

ప. యథేదావానందం వ్రజతి సముపాధే సముదినీ

తదైవాన్తిక్ దృష్టిర్తమ కలహ కామః పునరయం,

యుణాత్కారకూర్వణితగుణగుంజద్దురుధను

ర్థతప్రేమా బాహుర్విఃటవికరాభోల్బూరసః.

౨౬

చంద్రకేతుః—అవతరణం నిరూపయన్, ఆర్య! సావిత్రశ్చంద్రకేతురభి
వాదయతే.

అమూనిదినాని కలినామేత్యవ్యయః; కస్యస్య అక్షణస్య యజ్ఞాతం జన్త తత్సంబంధి
దినాని జన్తప్రభృతిదినానీత్యర్థః; తస్మాద్యవత్యం; కర్తృ; వీరధర్మమనుతిష్ఠతి
అనుసరతి; ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాహత్వం వా అగతం ప్రాప్తం; 'ప్రతిష్ఠాస్థితి మాహ
త్వే' ఇతి యాదవః, దిష్ట్యాగతంచ.

౨౫. కులశ్చేష్ఠే రామే అప్రతిష్ఠే స్థితికూశ్యే అనపత్యే సతీతి యావత్ +
త్రయః పితరో లక్షణభరతశ్చక్రఘ్నాః.

† ఆయం భావః; అక్లాదక్లాత్సంభవసి హృదయాదధిజాయసే, “అత్తావైపుత్ర
నామాసి” ఇతి శ్రుతేః. “అథాహ్యవత్య ప్రజాతిమమృతయామ్నాయ ఆనా ప్రజా
మను ప్రజాయసే తదు తే మర్త్యామృతమితి అథాపి స ఏనాయం నిరూఢః పృథక్
ప్రత్యక్షేణోపలభ్యతే దృశ్యతే చాపి సాయాప్యం దేహత్యమేవాన్యత్” ఇత్యాప
సంబన్ధౌతేషు పితైః పుత్రయాపేణోత్పద్యతే ఇతి సిద్ధత్వాత్పితృః స్థితిః పుత్ర
యాపేణాదేత్య ప్రతిష్ఠ ఇత్యనేనాయమర్థస్సంపద్యత ఇతి.

సుమంత్రః—(౧) అహితస్యైవ పరాభవాయ మహాకాపివ రాహాః కల్ప
తామే † అపి చ.

౪. దేవస్త్వం సవితా ధిరోతు సమరే గోతస్య సుస్థే పతిః
త్వాం మైత్రాకరణోఽభినవతు గురుస్య స్తే గురూణామపి,
వింద్రావైష్ట్యమాగ్నిమాకుతమభో శాశ్వతానాభోఽస్తు తే
దేయాదేవ పరామైత్త్యభిధాన్యమోపమైత్రో జనుమ్. ౨౭

లవః—(౨) కుమార! అహి నామ శోభనే యథా వస, కృతం కృత
మశ్నోదరేణ.

చంద్రకేతుః—(౩) తర్హి మహాభావోఽవ్యవస్థం రథశిలంఃరోతు.

లవః—(౪) అర్హ ప్రత్యారోపయ యథం రాజపుత్రమ్. [చనమ్

సుమంత్రః—(౫) కుమార త్వమవ్యవస్థసరుభ్యస్య వత్సస్య చంద్రకేతోర్వ

౧. అహితస్యైవ అభిమతస్యైవ పరాభవాయ అవమతయే ఆపివరాహాః
ప్రశయార్ణవమున్నభూమేరుద్ధర్తా వరాహదూషేణాపీర్ణో భగవాన్ కల్పతాం
తస్మిన్ సమరో భవతు;

౨. దేవతః, సవితా నూర్యః త్వాం ధిరోతు ప్రీతయతు మైత్రావరుణః
వసిష్ఠః; ఇంద్రస్య నిజోఽశ్చేదమైంద్రావైష్ట్యమ్; దేవతావ్యంజేవేత్యాత్మో; అగ్నే
ర్భూతస్య చేదమాగ్నిమాయం; ఇవ్యుద్భావితీ ఇతి; శాశ్వతం గరుడదైత్యం;
ఓజః, పరాక్రమః; బాహ్యభూషవీర మంత్రః జయం పరాభిభవం దేయాద్దద్యాత్;
ఈద్యతీ త్యేత్సిమ్.

౩. శోభనే హృద్యో భవసి; అత్యావరణ కృతం అలం, అవరోహణం స
కార్యమితి భావః;

౪. తర్హి మదనరోహణే అనిష్టే సతి.

౫. ప్రత్యారోపయ పునరారోపయ, రాజపుత్రం చంద్రకేతుమ్;

౬. త్వమవ్యవస్థసరుభ్యస్యేతి; యథా చంద్రకేతు స్వద్వచనం రథాదనవరో
హణే నానురోధితవాక్ తథా త్వమపి తద్వచనం రథారోహణేనానుసరి;

† పుస్తకాంతరే ఏతద్వాక్యస్థానే “అజితం పుణ్యమూర్జస్వికవత్సస్థేవ తే
మహాః; శ్రేయసే కాశ్యతో దేవో వరాహాః పరికల్పతామ్” ఇత్యయం శ్లోకా
ద్వ్యక్యతే! అనుమేర పాతక్రమో యుక్తః - ప్రకృతవాక్యస్య చంద్రకేతుద్వ్యక్త
కాశీరూపత్వాభావేనానుపయుక్తత్వాత్.

లవః—(౧) కోవిచారస్వేషాపకరణేషు? కిం త్వరణ్యసదో వయమనభ్య
స్తరథచర్యాః.

సుమంత్రః—(౨) జానాసి వత్స దర్పసౌజన్యయోర్యదాచరితం, యది
పునరైత్వోకో రాజా రామభద్రః త్వాం పశ్యేత్తదాస్య
స్నేహేన హృదయమభిష్యంజేత.

లవః—సుజన ఆర్యస్స రాజర్షిశ్చూయతే, (సలజ్జమివ)

ప. యది చ వయమవ్యేవంప్రాయాః క్రతుద్విషతామరౌ

క ఇవ న గుణైస్తం రాజానం జనో బహుమన్యతే*

తదపి ఖలు మే సవ్యాహారస్తురంగమరక్షణాం

వికృతిమఖిలక్షత్రాక్షేపప్రచండతయాఽకరోత్.

౨౮

చంద్రకేతుః—కిం ను భవతస్తాత ప్రతాపోత్కర్షేష్యమన్యః.

౧: స్వేషు స్వీయేషు ఉపకరణేషు రథాదిషు అరణ్యే సీదంతి వసంతీత్యరణ్య
సదః నూ. సత్సాద్విషేత్యాదిసా క్షిప్; అనభ్యస్తరథచర్యాః అపరిచితరథగతయః.

౨. దర్పసౌజన్యయోర్యదాచరితిం పరాక్రమసజ్జనత్వానుగుణో య ఆచా
రస్తం జానాసీత్యర్థః; అస్య రామభద్రస్య అభిష్యంజేత ద్రవేత్.

౨౮. యదీత్యాది. వయం ఆహం, క్రతుద్విషతాం యజ్ఞవిఘాతకానాం
అరౌ కాసితరి రామభద్రే విషయే ఏవంప్రాయా యదిప్రేమపాత్రభూతాశ్చేత్ కఇవ
కోవా రాజానం రంజకం రామభద్రం గుణైశ్చిలాదిభిర్నేతుభిః న బహుమన్యతే?
సర్వోపి తం సంభావయతీత్యర్థః; సౌజన్యస్య కో విరోధ ఇత్యత్రాహ—తదపి తిథాపి
అఖిలక్షత్రాక్షేపః సకలరాజతిరస్కారః తేన ప్రచండతయా హ్రురతయా తురంగ
మరక్షణాం అశ్వమేధాశ్వరక్షకాణాం వికృతిం మన్యం; వ్యాహరశ్చ 'తాం పతా
కాం మారామి మః' ఇత్యాదికః †.

* "వయమపి న ఖల్వేవంప్రాయాః క్రతుప్రతిఘాతినః కఇవా చ గుణైస్తం
రాజానం న వా బహుమన్యతే" ఇతి ప్రాచీనః పాఠో యుక్తః.

† ఏతత్పద్యస్య వ్యాఖ్యా ఫూల్వోత్తరవాక్యాననుగుణా.

లవః—(౧) అస్త్యమర్షో మా వా ఏత్తృ పృచ్ఛాః దాంతం రాఘవం
రాజానమనుశుశ్రుమ, స కిల నాత్తనా దృష్కతి, నాస్య ప్రజా
వా దృష్టా జాయంతే తత్కిసుత్ర మనుష్యా రాక్షసీం వాచం
వదంతి?

ప. ఋషయో రాక్షసీమహారాచమున్నతృప్తయోః,

సా యోనిస్సగ్వవై రాణాం సా హి లోకస్య నిృతిః. ౨౯

(౨) ఇతి హ స్త తాం నిదంతి ఇతి రామభిష్టువంతి

ప. “కామం దుగ్ధే విప్రకర్షత్యలక్ష్మీం

క్షీర్తిం సూతే దుహ్మైదో నిష్ప్రహంతి,

శుద్ధాం శాంతాం మాతరం మంగళానాం

ధేనుం ధీరాస్సూనృతాం వాచమాహుః, ఇతి” ౩౦

సుమంత్రః—(౩) పరిపూతస్వభావోఽయం కుమారః ప్రాచేతసాంతేవాసీ
వదత్యభ్యుపసన్నా మర్ష సంస్కారేణ.

లవః—(౪) యత్పునశ్చంద్రకేతో ఐదసి “కింను భవతస్తాతప్రజాపా
త్కర్తేఽప్యమర్షః” ఇతి, కిం వ్యవస్థితి విషయః త్తత్రధర్మః?

౧. దాంతమనహంకృతం అనుశుశ్రుమ కృతవంతస్త్వయః; అత్తనా స్వయం
న దృష్కతి నాహంకరోతి; ప్రజా నా దృష్టా న జాయంతే; రాక్షసీం వాచం
దృష్టవాచమ్;

తదాహ—౨౯. ఋషయ ఇతి. యోనిః కాగణం నిర్మలిః పరిభవహేతుః.

౩. ఇతిరాం వత్సమాజామ్.

౩౦. కామమితి. కామమభిలషితం దుగ్ధే ప్రపూరయతి; అలక్ష్మీం విప్రకర్షతి
దూరీకరోతి; క్షీర్తిం గుణవత్ప్రాప్తాం మాతే జనయతి; దుహ్మైదః శత్రూన్ నిష్ప్ర
హంతి; అతిశయేన నాశయతి; సూనృతా వాగితి శేషః; శుద్ధాం దోషశూన్యాం
శాంతాం కార్మకశృరహితాం మంగళానాం మాతరం హేతుం ధేనుం స్వరూపేణ
భోగ్యాం సూనృతాం సత్యప్రియాం ధీరాః ధ్యానశీలాః; ధీరాస్సూనృతాం శుద్ధామా
హురితి యోజ్యం; ఇతి రామభిష్టువంతితి పూర్వేణాన్వయః.

౩. అభ్యుపసన్నా మర్ష సంస్కారేణ ఉత్పన్నా సహనవాసనయా;

౪. తాతప్రతాపాత్కర్తేఽప్యమర్ష ఇతి యద్వదసి తత్తత్పచ్చామీతి శేషః;

సుమంత్రః—(౧) వత్స నైవ జానాసి తం దేవమైశ్వరకం తద్విరమాతి
ప్రసంగాత్.

ప. సైనికానాం ప్రమాధేన సత్యమోజాయితం త్వయా,
జామదగ్న్యస్య దమనే నాతన్వోక్తుమ్హసి.

3౧

లవః—(సహసం) ఆర్య! జామదగ్న్యస్య దమన ఇతి కోఽయముచైచ
ర్యాదః?

ప. సిద్ధం హ్యేషద్వాచి వీర్యం ద్విజానాం
బాహూర్వీర్యం యత్తు తత్ శత్రుయాణామ్,
శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణో జామదగ్న్య

3౨

స్తస్మిన్ దాంతే కా స్తుతిస్తస్య రాజ్ఞః.
చంద్రకేతుః—(సోస్తాథమివ) ఆర్య సుమంత్ర ! కృతం కృతముత్త
రోత్తరేణ.

ప. కోఽప్యేష సంప్రతి నవః పురుషావతారో
వీరో న యస్య భగవాన్ భృగునందనోఽసి,

వ్యవస్థితవిషయః రామభద్రమాత్రనియతాధికరణకః శత్రుధర్తః శత్రుయాసాధారణ
పరాక్రమాతిశయాదిః;

౧. అతిప్రసంగాత్ అనిష్టప్రసంజనాత్ విరమ విరతో భవః 'జామదగ్న్య'విరా
మే'తి పంచమి;

౩౧. సైనికానామితి. ప్రమాధేన ప్రకృష్టవిరోధనేన; ఓజాయితం ఓజస్వి
నేవాచరితం; భావేక్షః; జామదగ్న్యస్య దమనే పరశురామజేతరి రామభద్ర
విషయే నిర్వృత్తం యాతం వక్తుమ్.

౩౨. సిద్ధమితి. ద్విజానాం విప్రజాం వాచి వీర్యం పరాభిభవనసామర్థ్య
మితి యత్ శత్రుయాణాం బాహూర్వీర్యమితి చ యత్ ఏతత్ ఉభయం సిద్ధం
ప్రసిద్ధం కిల; జామదగ్న్యః శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణః తస్మిన్ దాంతే సతి తస్య
రాజ్ఞః సదమనకరామ భద్రస్య స్తుతిః గుణాభిధానం కా? న కాపీత్యర్థః.

౩౩. కోఽపీతి. యస్య పరశురామశ్చ వీరో న; యదీయజ్ఞానావిషయవీరత్వ
వాక్ భృగునందనః; యః పురుషః సప్తానాం భువనానాం సమాహారస్సప్తభువనం;
తస్యాభయం భయనివారణం తదేవ దక్షిణా ప్రత్యుపకారనిరపేక్షం స్వాభ్యుదయ
ముద్దిక్య దానం సా పర్యాప్తా పరిపూర్ణా యేషు తతోక్తాని తాతచరితాని పుణ్యాని

ప. కోపేనోద్ధతధూతకుంతలభరస్సర్వాంగజో వేపఘః
 కించితోక్తకనదచ్చనస్య సశృణే నేత్రే స్వసుం రజ్యతః,
 ధత్తే కాంతిమిదం చ వక్త్రమనయోర్భంగేన భీమం భ్రువోః ‡
 శ్చంద్రస్యోద్భటలాంఛనస్య కమలస్యోద్భాస్రింతభృంగస్య చ
 లవః—కుమార! ఏ హ్యేహి విమృద్యతామాం భూమిమతరావః 3౫
 (ఇతి నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

పంచమోఽఙ్కః.

3౫. కోపేనేతి. ఉద్ధతా ఉద్ధతా ధూతాశ్చలంతః కుంతలభరాః కేశభరా
 యస్మిం సఖోక్తః; కోకనదచ్చనస్య రక్తారవిందపత్రస్య; రజ్యతః రక్తీభవతః;
 భ్రువోర్భంగేన భీమమనయోరిదం వక్త్రం చ ఉద్భటలాంఛనస్య ప్రకటలత్పః
 చంద్రస్య ఉద్భాస్రింతభృంగస్య కమలస్య చ కాంతిం ధత్తే; వక్త్రమితి ఏకవచ
 నోక్తిస్సంతా నైక్యప్రయుక్తాత్వంతసామాప్యవ్యోతనాయ; నిదర్శనాలంకారః.

వాధూలవంశజసుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం పంచమోఽఙ్కః కోఽవసితః

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానాముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం

పంచమోఽఙ్కః.

‡ అస్య పద్యస్య ప్రథమష్టానే “చూడామండలబంధనం తరలయత్యా
 మాతకో వేపఘః” ఇతి, తృతీయపాదస్థానే “దత్తే కాంతిమకాండతాండవిత
 యోర్భంగేన వక్త్రం భ్రువోః” ఇతి చ ప్రాచీనః పాఠః.

శ్రీః

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

ప ష్టో ౭ చ్ఛః

తతః ప్రవిశతి విమానేనోజ్జ్వలం విద్యాధరమిథునమ్.

విద్యాధరః— (౧) అహో ను ఖల్వనయోర్విక ర్తనకులకుమారయోర
కాండకిలహచండయోరుద్వోతితక్షత్ర లక్ష్మీకయోరత్యభ్యుతో
ద్భ్రాంతదేవాసురాణి విక్రాంతవిలసితాని, తథాహి, ప్రియే
పశ్య ౨.

ప. రణాత్కరణయుంఝణాత్క్వణిత కింకిణీకం ధను
ర్ధ్వనద్గుగుణాటనీకృతః రాశిశోలాహలమ్,
వితత్య క్షతోశ్చ రావవితం (పురస్కార) స్ఫురచ్ఛూడ) యో
ర్విచిత్ర మభివర్ధతే భువనభీమమాయోధనమ్.

౧. యుద్ధస్య “చారాధ్యానం వధం యుద్ధం” ఇతి దృశ్యత్వప్రతిషేధా
తతః ప్రవిశతీత్యాదివా విష్కంభేన తదాహ—విక ర్తనన్సార్యః; అకాండకల
సేన ఉభయోరప్యేకవంశసత్వేన వాస్తవహేతురహితయ్యుద్ధేన ప్రచండయోః
పూరయోః ఉద్వోతితా క్షత్రలక్ష్మీర్యయోస్తథోక్తయోః అద్భుతేన విస్తయేన
ఉద్భ్రాంతాస్సంగ్రాంతా దేవాసురా యైస్తథోక్తాని; విక్రాంతస్య విక్రమస్య విలసి
తాని అహో విస్తయసియానీశ్వర్యః.

౧. రణాదితి, రణాత్కరణేన రణాదితి శబ్దహేతుమార్వాస్థ్యస్థాలనేన యుం
ఝణాత్కరణ్యణితయ్యుక్తక్షుద్రఘంటికాయుక్తం, ధ్వనకా గురుర్గుణా జ్ఞా
యస్యాః తథోక్తయో అటన్యా ధనుష్కోట్యా కృతః కరాశో భీమణః శోలాహలా
యేన తథోక్తం ధనుర్వితత్య మండలీకృత్య విస్తార్య వా శరావవితం కిరతోర్వర్ష
తోక్సూరయోర్లవచంద్రత్యోః

ప. విజృంభితం చ దివ్యస్య మంగళాయ ద్వయోరపి,
స్త్రయతోర్నివామందం దుందుభేర్ధుంధుమాయితమ్. ౨

(౧) తత్ప్రేరత్త్యతామనయోః ప్రవీరయోరనవరతమవిరళమిలితవిక
చకనకమయకమలకమసీను సంహతిరమరతరుతరుణమణిమయము
కుళనికరమకందసుందరః పుష్పనిపాతః.

విద్యాధరీ—(౨) 1కింతి పురో ఆకాశం తండ నిగుద్దండతరళతడిచ్చటాకడా
రం అవరంవిల రుత్తి సంపుత్తం ?

విద్యాధరః—(౩) తత్కింసు ఖల్వద్య.

ప. త్వప్తయం త్రభ్రమిభ్రాంత మా ర్తండజ్యోతిరుజ్జ్వలః,
పుటభేదో లలాటస్థనీలలోహితచక్షుషః. 3

భా. 1కిమితి పుర ఆకాశం తాండవిోద్దండతరళతడిచ్చటాకడా రమపర
మిక రుడితి సంపుత్తమ్ ?

౨. విజృంభితమితి. స్త్రయతోర్నివ గర్జనశేఘ్రేణ ఆమందం దుందుభేర్ధుం
ధుమాయితం ధుమధుమశబ్దః విజృంభితం ప్రవృత్తం చ.

౧. అనయోర్లవచంద్రకేతోః; తదర్థవిశ్లేషః; అనిరళమిలితా కమలకమ
నీయ సంహతిర్నిస్తా స తథోక్తః పుష్పనిపాతః పుష్పవృష్టిః.

౨. తడిచ్చటాయ విన్యజ్జాతేన కదారం కపిశంఆకాశం అన్యదివజాతమిత్యర్థః.

౩. తత్కింసు ఖల్వద్య కింసు ఇతి పదద్వయం; ఆద్య చ వక్ష్యమాణవాక్య
ద్వయే క్రమాదన్వయః;

౩. త్వష్ట్రీతి. త్వష్ట్రుకాగవక్రభ్రమిభ్రాంత మార్తండజ్యోతిః కిం? ఉజ్జ్వలః
లలాటస్థనీలలోహితచక్షుషః రుద్రలలాట సేత్రస్య పుటభేదో ను శస్త్రీలనం ను?
అథవా; కిన్నిత్యేకమేవ పదం; మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వల ఇత్యేకం పదం పుట
భేదవిశేషణం; జ్యోతిర్నివోజ్జ్వల ఇతి తదర్థః.

† “విన్యజ్జాతేభ్యశ్చాకృష్టివే వివస్వతా; భ్రమియాలోప్య తత్తేజశ్చ
తయమాస చ క్రమా”దితి మార్కం దేయః.

(౧) ఆ జాతీయోభిక్ష చంద్ర కేతునా ప్రయత్నముగ్నేయమ్,
యస్మాద్యమగ్ని వచ్చునసాతః, తథా హి.

ప. అవదగ్ధబర్హత కేతుచామరై
రపయాత మేవ హి విమానరుండలైః,
దహతి ధ్వజాంశుకపటావలీమిమా
నవకింశుకద్యుతిసవిభ్రమశ్శిఖి.

౪

(౨) అశ్వర్యం ౨. ప్రవర్తత వీవాయముచ్చుండవ జ్రఖండవస్ఫోట
పటురటక స్ఫులింగగురుత్తాలతుముల తేలిహనో జ్వాలాసంభా
రభైరవో భగవానుషర్షధః, ప్రచండశ్చాస్య సర్వతస్సంపాతః;
తత్ప్రియామంశుకేనాచ్ఛార్ష సుదూరమపరరామితి,
(తథా కరోతి.)

౧. జాతీయోభిక్ష ప్రకృతివిపర్యాసవతా; అగ్నేయమగ్నిదైవత్వం; కరసం
పాతః ఇహధారా;

౪. అవతి; అవదగ్ధాని ప్రాయేణ దగ్ధాని బర్హతాని క్షథితాని దాహజబర్హర
ధ్వనియుక్తాని వా కేతవః శుద్ధధ్వజాః చామరాణి చాలవ్యజనాని చ యేషాంతై
స్సభోక్తైః విమానరుండలైః అపయతం; భావేక్తః; నవపటావలీమిమాకాంతిః దృశ్యః
శిఖి అగ్నిః ధ్వజా మహాకేతవః తేజమంశుకాని చీనాంశుకాని తాకేయ పటాః;
సామాన్యవిశేషబద్ధయః కర్తృధారయః; తేజయావలిం; ధ్వజలక్షణకాంతివ్యాజ
పుంజానితి వ్యాః; అత్ర ధ్వజాశ్చ తే అంశుకపటాశ్చేతి విగ్రహః; వ్యాజ
పర్యాయః కపటశిబ్దః అంశవ ఏన ధ్వజవ్యాజేన వర్తంత ఇతి లాఘవేనైవైవత్వం
ధ్వజానాం అవ్యతే; కిం చాయయాగ్నేయాగ్నిగ్నియసి దహతీత్యసంబంధే సంబం
ధాతిశయోక్తిరిత్యపహ్నవేన సహ సంకరః; యద్యా; గోపలీనర్దన్యామో బోధ్యః.

౨. వజ్రఖండస్య అశనికలస్య అవస్ఫోటః స్ఫుటవం తద్వత్ పటు తీక్ష్ణం
యథా తథా రటక స్ఫులింగగురుః కణబహుళః; ఉత్తాలతుములం యథా తథా అతి
శయితసంకులం యథా తథా తేలిహనః భృశం కబళంపః; లిమాధాతోర్యజ్ఞః
కానవః; జ్వాలాసంభారేణ జ్వాలాతియేన భైరవో భయంకరః ఉషర్షధః అగ్నిః;
అశ్చాగ్నేః సంపాతస్సమ్యక్వతనం ప్రచండః అతితీక్ష్ణః;

విద్యాధరీ—(౧) ¹దిట్టిత ఏదేని విమలమోక్షానేలసీతశనిజిద్దగునిగను
సశేణ శాహదేహప్పంనేణ ఆణందసందలివలెతో అడ్డోదిదో
ఎవ్వ అందరిదో మే సందావో.

విద్యాధర—అయి కిమత్ర మయా కృతం? అథవా.

ప. న కించిదపి కుర్వాణస్తౌత్వైర్దుఃఖాన్యహోహతి.

తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః.

విద్యాధరీ—(౨) శివం అవిరళవిలోలఘుప్తుంతవిజ్వలదావిలాస మంస
లేహిం మత్తమారకంతసామలేహిం ఒత్థరియది ణహంకణం జల
హరేహిం.

విద్యాధరః—(౩) కుమారలవప్రయుక్తవారుణాస్త్రప్రభావః ఖల్వేషః ;
కథమవిరళప్రముక్తవారిధారాసంపాలైః ప్రశాంతమేవ పావ
కాస్తమ్.

పా. 1దిష్ట్య ఏతేన విమలముక్తాశైలశీతలస్త్రిగమస్ఫుటమాంసలేన నాథదేహ
స్పర్శేన ఆనందసందలితవేదనః ఆరోధితవీవాంతరితో మే సంతాపః.

పా. కథమవిరళవిలోలఘుల్ల మానవిద్యుల్లతావిలాసమాంసలైః మత్తమ
యూర కంతశ్యామలైరవ స్త్రిగతే నభోంకణం జలధరైః ?

౧. విమలముక్తాశైలతత్ నిర్దోషమౌక్తికపద్మవత్ శీతలేన స్నిగ్ధగేన స్నేహ
యుక్తేన మస్ఫుటేన చాకచకవృతమాంసలేన స్పీలేన; కర్వత్ర విశేషణసూసః.
ఆనందేన సందలితా నివర్తితా వేదనా యస్తిక్తా తథోక్తః; అంతరిత స్తిరోహితః;
అడ్డోదిదో ఇత్థిత్ర ధోరదీత్యాదినా సరేఫథకారస్య ఘః; మయా కిమత్ర కృతం?
న కిమపిత్యర్థః;

౫. న కించిదపిత్వాది; పూర్వం వ్యాఖ్యాతమ్.

౨. విలోలా వేసయానాః ఘూర్ణయానా వేష్టయానాః; అనస్తీర్యతే అచ్చా
ద్యతే; అవతీర్యత ఇతి చ పాఠః; ఆగ్నేయాస్త్రప్రతివ్వంస్విత్వాద్వాద్యాదాస్త్రంప్ర
యుక్తం; మారేత్యత్ర మయూరేత్యాదినా పరేణ సాష్ట్రలాసహజేరచ ఒత్వమ్;

౩. ధారాసంపాలైర్ధారాణాం సమ్యక్కృతనైః ప్రశాంతా నిర్వాణం ప్రమాణాతి
క్రాంతం దోషాయ; కల్పత ఇతి శేషః; ప్రళయవాతేన కల్పంతయారుతేన ఉత్తోభా
అతిశయితక్షోభయుక్తాగంభీరా అనల్పగుళగుళాయయా గుళగుళైశ్చాకారక
వర్షధ్వనియుక్తాయ మేఘాతైర్చేదురితేన సాంద్రితేన అంధకారేణ నీరంధ్రం అని

విద్యాధరీ—¹పిలిం మే ౨.

విద్యాధరీ—హంత భోస్సర్వమతిమాత్రం దోషాయ, యత్ప్రళయ
వాతోత్తోభగుళగుళాయమానమేఘమేదురితాంధకార సీరం
ధ్రువద్ధమివ ఏకవారవిశ్వగ్రసనవికచనికరాళపాలవక్త్రకందరవివర్త
మానమివ యుగాంతయోగసిహస్రనిమగ్ధసర్వద్వారనారాయణో
దరనివిష్టుమివ భూతజాతం విపద్యతే, సాధు చంద్రకేతో సాధు,
స్థానే వాయవ్యమస్త్రమిరితం, యతః.

ప. విద్యాకల్పేన మరుతా మేఘానాం భూయసామపి,
బ్రహ్మణీవ చివర్తనాం క్వాచి విప్రలయః కృతః.

ఛా. ¹ప్రియం మే ౨.

రళం సద్ధమివ; ఏకేన వారేణ విశ్వగ్రసనే కబళి నే; ఏకవార ఇహవాప్యతిః;
వికచం వికసితం వికరళం విశేషేణ భీషణం యత్కాలవక్త్రం మృత్యుముఖం
తస్మిన్ వివర్తమానమివ విఘూర్ణమానమివ; యుగాంతే కల్పాంతే యోగనిద్రయా
ధ్యానాత్మకస్వప్నైః నిరుద్ధాని సర్వాణి ద్వారాణి యస్య తత్తత్తోక్తం యన్న
రాయణోదరం సమస్తస్త్యధారభూతలక్ష్మీనాయణోదరం తస్మిన్ నివిష్టుమివ స్థిత
మివ భూతజాతం ప్రాణిసంఘః విపద్యతే విపత్తిం ప్రాప్నోతి; వాయవ్యం వాయు
జైవత్యం; 'వాయ్వోత్పి'తి యత్ప్రిత్యయః; హంతం ప్రేరితమితి యత్ తత్ స్థానే
యుక్తం; యతః యస్తాత్.

౩. విద్యేతి. విద్యాకల్పేన తత్త్వమస్యాదివాక్యజనితతత్త్వజ్ఞానసద్భవేనమరుతా
వాయునా కర్తా. భూయసాం బహుతరాజాం మేఘానాం క్వాచిక్వచిదపి బ్రహ్మణీ
నిర్విశేషే సన్నాతే హుటద్ధచైతవ్యే వివర్తనామివ అధిష్టానవిమమసత్తాకవ్యాసహారిక
ఘటపటాదివికల్పనామివ విప్రలయః నివృత్తిః కృతః; ఇదం చాచ్యైతమతప్రక్రియ
యా వ్యాఖ్యాతం; పరమార్థస్తు విద్యాకల్పేన దిర్ఘసమానాకారాచిచ్ఛన్నస్పృతి
సంతానాత్మకసద్విద్యాదిసద్భవేన మరుతా బ్రహ్మణీ నిఖలచేతనాచేతనశరీరకే సమస్త
కల్యాణగుణాకరే శ్రీమతి నారాయణే వివర్తనామివ విశేషణీభూతచిదచిద్వారక
విలక్షణ వికారభూతదేహేంద్రియాదీనామివ విప్రలయః కృతః జగదుపాదానస్య
బ్రహ్మణః కార్యత్వనియతసామూహప్రహణలక్షణాత్వంతికలయ ఏవ తదప్రభ
క్సిద్ధవిశేషణీభూత జీవస్య మాతః; 'సచ తమేవం విదిత్వాతిమృత్యుమేతి' త్యాది
శ్రుతిభిర్భక్తిసాధ్య ఇత్యేకముక్తిః; 'బ్రహ్మైవ సత్ బ్రహ్మేషేతి' త్యుక్తిః.

విద్యాధరీ—(౧) ¹శాహా కో దాణి: ఏసో సహభముక్తి త్తరబ్బమిదు త్తరి
జ్జంచలో దూరదోఎచ్చ ముహూసేణిద్ధనలణపసిద్ధజ్జి వ్యావా
రో ఏదాణం కుమాగాణం అందరే విమాణం ఓదారావేది.

విద్యాధరీ:—ఏష శంబూకవధాత్పురినివృత్తో వస్తుపతిః.

ప. శాంతం మహాపురుషసంగదితం నిశమ్య
తద్దారవాత్సముపసంహృతసంప్రసారః,
శాంతో లవః ప్రణత ఏవ చ చంద్రకేతుః
కల్యాణమస్తు సుతసంగమనేన రాజ్ఞః.
తదితస్నానదేహీతి (నిష్క్రమంతే.)

2

(౨) మిశ్రవిష్కంభః

(తతః ప్రవిశతి రామో లవః ప్రణతశ్చంద్రకేతుశ్చ.)

రామః—పుష్పకాదవతరణ.

భా. 1 నాథ క ఇదానీమేష ససంభ్రమోత్తి ప్తకరభ్రమితో తరీయాంచలో
దూరత ఏవ ముఖరస్నిగ్ధవచనప్రతిషిద్ధముద్ధవ్యాపార ఏతయోః కుమారయారంతరే
విమానమవతరయతి ?

౧. ప్రతిషిద్ధః నివర్తితః యుద్ధవ్యాపాగో రణవ్యాపాగో యేన స తథోక్తః.
అంతరే మధ్యే ప్రతిషేధవాక్యేన తయోర్యుద్ధాదవిరతయోస్సతోః మధ్యే రథస్థాప
నేన తన్నివర్తయతితి భావః; ఓదారావేదిత్యత్ర 'జిజ దేదావావే' ఇత్యనేన జీచ
అవే ఇత్యాదేశః; అవేత్యస్య 'తోదావాపోతా' ఇతి ఓ ఇత్యాదేశశ్చ;

౨. శాంతమితి. శాంతం కారకశ్చరహితం మహాపురుషస్య రామస్య సంగ
దితం వచనం నిశమ్య తద్దారవాత్ రామవిషయకగరీరుస్తబ్ధధ్యా సముపసంహృతః
నివర్తితః సంప్రహారో యుద్ధం యేన స తథోక్తః; లవః శాంతః నివృత్తవ్యాపాగో-
భూత్; చంద్రకేతుశ్చ ప్రణత ఏవ; యత ఏవం తతః సుతాభ్యాం లవచంద్ర
కేతుభ్యాం సంగమనేన సమాగమేన రాజ్ఞో రామస్య కల్యాణమస్తు; విద్యాధరేణ
క్షాతత్వాత్పురేత్యుక్తమ్.

౩. మిశ్రవిష్కంభః—లక్షణం కూక్తం ప్రాక్,

ప. దినకరమలచంద్ర చంద్ర కేతో

సరభసమేహి దృఢం పరిష్కృజస్వ,

తుహినశకలశీతలై స్తవాంగై

శృమముపయాతు మమాపి చిత్తదాహః.

౮

(ఉత్థాప్య సన్నేహోస్తం పరిష్కృజన్) (౧) అపన్యనామయం దివ్యాస్త్రా
యోధనస్య ?

చంద్ర కేతుః— (౨) కుశలమచ్యుత్తుతే ప్రియవచుస్యలాభాభ్యుదయేన,
తద్విజ్ఞాపయామి మామివ విశేషేణ వాచశ్చతు స్నిగ్ధేన చతు
షోఽముం ప్రవీరమనరాశసాహసం తాతః.

రామః—(లవం నిర్వర్ణన్) (3) దిప్త్యాతిగంభీరకల్యాణాకృతిరయం వయ
స్యో వత్సస్య. ఆయం హే.

ప. త్రాతుం లోకానివ పరిణతః కాయవానస్త్రవేదః

త్రాత్రో ధర్మశ్చిత్ ఇవ తనుం బ్రహ్మోశస్య గువైన్.

౮. దినకరేతి. దినకరమలచంద్ర సూక్ష్మో సహ తదీయస్యాస్త్ర ద్వంశస్య అష్టా
దశ; ప్రసిద్ధచంద్రస్య సూర్యం ప్రతి చంద్రత్వాభావేనాస్యతం ప్రత్యసి చంద్రత్వ
మాధిక్యే పర్యవస్యతి; అతఏవ మగూపి చిత్తదాహ ఇత్యుక్తిస్సంగచ్ఛతే; మమాపి
ఏవ మత్యంతతప్తహిపి; అనేన సహస్రభానుతాపాపేక్షయాపి స్వతాపస్య
భూయస్త్యం గమ్యతే; శమం నిర్వాణం ఉపయాతు ప్రాప్నోతు.

౧ దివ్యాస్త్రాయోధనస్య అమానుషాస్త్రకరణకయుద్ధస్య; దివ్యాస్త్రై రాయో
ధనం యస్యేతి భూమిప్రసాదః; తవేతి కేచః; అనానుమహోగ్యం;

౨. అత్యుత్తుతస్య అచ్చర్యకరస్య ప్రియవచుస్యస్య లాభ ఏవాభ్యుదయస్తేన;
స్నిగ్ధేన స్నేహవతా; అనరాశసాహసం అపటిలయుద్ధాదివ్యాపారం అముం లవం;

౩ అతిగంభీరా ఆత్మోభ్యా కల్యాణా మంగళావహా ఆకృతిరాకానో నుస్య
స తథోక్తః; దిప్త్యేత్యానందే;

౯. త్రాతుమిత్యాది. లోకాన్ చతుర్దశభువనాని త్రాతుం రక్షితుం కాయవాక్
మూర్తిమాక్ పరిణతః యః అస్త్రవేదః అస్త్రమంత్రభాగః తద్వత్ స్థితః; బ్రహ్మో
శస్య బ్రహ్మాండస్య గువైన్ రక్షిణామ తనుం మూర్తిం శ్రితః ప్రాప్తః త్రాత్రోధర్మ
ఇవ స్థితః కార్యవిగ్రాహి రూపక్షత్రియ స్వభావ ఇవ స్థితః; సామర్థ్యానామరబ్ధ

సామర్థ్యానామివ సముదయస్సంచయో వా గుణానా
 మావిరూప్య స్థిత ఇవ జగత్పుణ్యనిర్దాణరాశిః. F
 అవః—(స్వగతం)(1)అహో పుణ్యానుభవదర్శనోఽయం మహాపురుషః.
 ప. ఆశ్వాస ఇవ భక్తీనామేకమాయతనం మహత్,
 ప్రకృప్తస్థేవ ధర్మస్య ప్రసాదో మూర్తిసుందరః. ౧౦
 ఆశ్చర్యం చ.
 ప. విరోధో విశ్రాంతః ప్రసరతి రసో నిర్వృత్తిఘనస్తజా
 ధర్మ్యం క్వాపి వ్రజతి వినయః ప్రహ్వయతి మాఘ్,

కార్యనిర్వహణక్రీడాం సముదయ ఇవ సమాహ ఇవ స్థితః గుణానాం ధైర్యా
 ధీనాం సంచయో వా సమాహ ఇవ స్థితః; 'వా స్వాద్వికలోపపమయోరి' తి శోకః;
 అవిరూప్య ప్రకృప్తీభూయ స్థితః జగత్పుణ్యనిర్దాణానాం జగత్పుణ్యానుభ
 వానాం రాశిరివ స్థితోఽయం వత్సస్య వయస్య ఇతి పూర్వేణ సంబంధః; ఆధూ
 తోపమాప్రకృమోత్పేక్షా.

౧. పుణ్య అనుభవదర్శనే యస్య స తథోక్తః; అనుభవః ప్రభావః;
 దర్శనం సాక్షాత్కారం.

౧౦. ఆశ్వాసఇతేతి. భక్తీనాం, స్నేహపూర్వకానుభవ్యానానాం ఆశ్వాస ఇవ
 దుఃఖవిస్తరణపూర్వకాహ్లాద ఇవ స్థితః; భక్తయోఽన్యత్ర హి క్రియమాణాభిః విష
 యదోషేణ దుఃఖములతి; తాభిః రామే క్రియమాణాభిః విషయస్థానేన ఆహ్లాదో
 బాధితే; తద్దేతా తత్త్వాగోపః ఏకమద్వితీయం మహద్విపులం భక్తీనామాయతనం
 స్థానం; ఆశ్వాసస్నేహభక్తీనామేకమాయతనం మహదితి పాఠాంతరం; అశ్వాసో
 ద్వేషాభావః; స్నేహః ప్రణయః, భక్తిస్స ఏవ భావనా ప్రకరణ ప్రకృత్తసమానా
 కారతామాపన్నః, ఏతాసాం ముఖ్యవిషయభూత ఇత్యర్థః; ప్రకృప్తస్య లోకోత్త
 రస్య ధర్మస్య సుకృతస్య మూర్తిసుందరః ప్రసాద ఇవ స్థితః మహాపురుష ఇతి
 పూర్వేణాన్వయః; ఉక్తం చ 'రామో విగ్రహవాక్ ధర్మ' ఇతి; ప్రసాద ఇహ
 ఫలప్రదానోస్తుఖతా.

౧౧. విరోధఇత్యాది. విరోధః వైరం విశ్రాంతః విరతిః; నిర్వృత్తిఘనః అనంద
 సాంద్ర్యరస్యతేచర్యత ఇతి రసః ఆపహ్లాతభావరూపః ప్రసరతి వ్యాప్నోతి;
 తద్విపులం బౌద్ధత్యం దర్శపాతుకాత్సంభావనామాపం క్వాపి వ్రజతి; వినయః
 మహాజనసన్నిధౌ స్వాత్కర్షణసంధానరూపః మాం ప్రహ్వయతి నమయతి;
 అన్యే మహాపురుషే దృష్టే సతి సాక్షాత్కృతే సతి కిమితి పరవాసన్వికన్నాదేవో;

రుడిత్వస్థిక్ దృష్టే కిమితి పరవానస్తి యది వా
మహర్షీ స్థానామివ హి మహతాం కోఽప్యతిశయః. ౧౧

రామః—(స్వగతం) (౧) తత్కించయ మేకపదవీన దుఃఖవిశ్రామం దదాత్సు
పన్నేహయతి చ కుతోఽపి నిమిత్తాదంతరాత్తానం. ఆశ్చర్యం ౨.
అథవా స్నేహశ్చ నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి విప్రప్రసిద్ధమేతత్.

ప. వ్యతిషజతి పదార్థానాంతరః కోఽపి హేతు
ర్నఖలు బహిరుపాధీక్ ప్రీతయస్సంశ్రయంతే,
వికసతి హి పతంగస్యోదయే పుండరీకం

ద్రవతి చ హిమరశ్మాపుద్గతే చంద్రకాంతః. ౧౨

లవః—చంద్రకేతో! క వతే?

చంద్రకేతుః—ప్రియవయస్య! నను తాతపాదాః.

లవః—(౨) మమాపి ధర్మతస్తతైవ యతః ప్రియవయస్యేతే భవతోక్తం.

పరతంత్రోఽస్మి! యది వా అథవా తీర్థానామివ గంగాదిపావనశిలానామివ మహ
తాంమహాపురుషాణాం మహర్షిః ఆమూల్యః శ్లాఘ్య ఇతి యావత్. ఆతిశయ ఉత్తరః
కోఽపి ఆన్యాదృశ ఇత్యర్థః; ఇమం శ్లోకం బహువో బహునుస్యంతే.

౧. ఏకపదవీన ఏకక్షణ ఏవ దుఃఖవిశ్రామం దుఃఖనివృత్తిం దదాతి!
కుతోఽపి నిమిత్తాత్ ఆనిరూపితాదేతోః అంతరాత్తానం ఉపన్నేహయతి స్నేహ
యుక్తం కరోతి చ; అథవా పూర్వోక్తపక్షాభావే నిమిత్తసవ్యపేక్షః హేతు
సాపేక్షః స్నేహశ్చ నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి యత్ ఏతత్ స్నేహత్వనిమిత్తసవ్య
పేక్షత్వరూపం విప్రప్రసిద్ధం వ్యాహతమ్.

౧౨. వ్యతిషజతీత్యాది. కోఽపి హేతుః భవితవ్యతాదూషః; తస్మాంతర
త్వమతాకికత్వం; పదార్థాక్ అంతఃకరణప్రభృతి వస్తుహితం వ్యతిషజతి ఆనోన్య
లగ్నాక్ కరోతి; అంతర్భవితణ్యకోఽయం ధాతుః (కర్మస్థితిహారాభావాన్నాత్మ
నేపదం); ప్రీతయః ఆత్మంతానుకూలత్వజ్ఞానరూపస్నేహః బహిరుపాధీక్ బాహ్య
హేతుాక్ న సంశ్రయంతే ఖలు; స్వోత్పాదకత్వేన నాపేక్షంత ఇతి ప్రసిద్ధం;
దృష్టాంతమాహ వికసతీత్యాది, పతంగస్య మార్యస్య; చంద్రకాంతశ్చిలావిశేషః.

౩. ధర్మతః పుణ్యాత్ మిత్రస్య పితా స్వస్థాపి పితేతి శాస్త్రస్థాయమర్థః;
స్వపితృవిషయే యదృశమనునర్తనం తాదృశం మిత్రపితృవిషయకమనునర్తనమహ

చత్వారః ఖలు భవత ఏవం వ్యవదేశభాగినస్తత్రభవంతో రా
మాయణకథాపురుషాః తద్విశేషం బ్రూహి.

చంద్రకేతుః—జ్యేష్ఠతాత ఇత్యవేహి.

లవః—(సీల్లాసం) (౧) కథం దేవో రఘునందనవీవ, దిష్ట్యా సుప్రభాత
మగ్నో యదయం దేవో భృష్టః (సవినయకౌతుకం నిర్వర్ణ్య)
తాత! ప్రాచేతసాంతేవాసీ లవోఽభివాదయతే.

రామః—ఆముష్టన్నేహ్నిహీతి (సన్నేహమాలింగ్య) అయి వత్స
కృతమత్స్యతేనయేన, అంగేన మామసరిశ్చథం సరిరభస్య.

ప. పరిణాశితోఽపునర్జన్మస్థపీనమస్మణసుకుమారః,

చంద్రకేతుః చంద్రచందనవ్యంబజడస్తవ స్పృశ్యః. ౧౩

లవః—(స్వగం) (౨) తాపశో మాం ప్రశ్నామిసామకారణస్నేహః,
మయా పునరేభ్య ఏవాభిద్రోగమజ్ఞేన వృథాచుక్తపరిగ్రహః

తేక్రేయసే కల్పతఇతి; ఏవం చ మద్భర్తాహేతుకపితృత్వవాత్సర్యః; ఏవం
వ్యవదేశస్య తాతపాదశబ్దస్య భాగినః స్వామిచః; బాగో హి స్వం భాగీ స్వామి;
తాతపాదశబ్దస్య వాచ్యతయా స్వామిచః; అర్థప్రత్యాయసార్థత్వాచ్చిద్భవ్య వాచ్య
శేషత్వం వాచకస్య; తత్రభవంతః పూజనీయాః; రామాయణకథాపురుషాః రామా
యణసామకావ్యప్రబంధ ప్రధాననాయకాః; తద్విశేషం తాతపాదత్వవ్యాప్త
రామత్వాద్యతమత్వధర్మవిశిష్టం బ్రూహి బోధయ.

౧. ప్రాచేతసాంతేవాసీ వాల్మీకివ్యః.

౧౩. పరిణతేత్యాది. పరిణతస్య వికసితస్య కఠోరస్య సమగ్రస్య పుష్కరస్య
పద్మస్య గర్భచ్ఛదనతో ఆతపాద్యవభివృద్ధితాంతరపత్రవతో పీనః మాంసశః మస్మణః
దంతరతారహితః సుకుమారః మృదుశః, చందననివ్యందనతో చందనద్రవవజ్జడః
శీతశః అత్ర ఏకమాత్రకష్టవగణసానే ప్రయాక్త ఇత్యయమార్యాభేదః.

౨. అమీసం రామస్నేహ్యత్వః; తాదృశః ఏతత్కాలికస్నేహః; అకార
ణకః ప్రతిబంధకాభావదూపకారణేనాపి శూన్య ఇతి భావః; † ఏభ్యఏవ ద్రోగం

† చింత్యమిదం - ప్రతిబంధకాభావదూపకారణశూన్యత్వే సప్రతిబంధకత్వ
ప్రతీత్యా ప్రకృతాఽననుగుణత్వాత్; కింతు; అకారణః లోకకర్తృత్వపుత్ర
త్వాది కారణరహితః ఇతి వస్తుం యుక్తం.

కృత్యం. (ప్రకాశం) మృత్యుంశామిదానీం లవస్య బాలికతాం
తాతపాదాః.

రామః—(1) కిమపరాధం వత్సేన?

చంద్రకేతుః—(2) అశ్వానుయాత్రి కేభ్యస్తాతప్రతాపావిష్కరణము
పశ్యంత్య పీరాయితమనేన.

రామః—(3) నన్యయమలంకారః క్షత్రస్య.

స న తేజస్తేజస్వీ ప్రసృతమపరేషాం విషహతే
స తస్య స్వోభావః ప్రకృతీనియతత్వాదకృతకః,
మయాభైరశ్రాంతం తపతి యది దేవో దినకరః.

కిమగ్నేయోగ్రావా నిసృత ఇవ తేజాంసి వమతి? ౧౪

చంద్రకేతుః—(౪) అమర్షోఽన్యన్యైశ్చైవ శోభతే మహావీరస్య, సత్త్వంతు
తాతపాదాః. ప్రియవదస్యచినియుక్తే జృంభతాస్త్రేణ విక్ర
మ్యే సంస్తంభితాని సర్వనైవ్యాని.

ఏతద్విషయ ఏవాపకర్తుం, క్రుధద్రుహేతి చతుర్థి; బాలికతాం మూఢతాం
మృత్యుంశాం సహంతామ్.

౧. కిమపరాధం కోఽనిష్టాచారః.

౨. ఆకృత్య మేధ్యాన్యత్య అమయాత్రికాః అమయాత్రాయం నియుక్తా
స్తేభ్య ఇతి పంచమీ, అవిష్కరణం ప్రకాశనం ఉపసృత్య ఆకర్ణ్య పీరాయితం పీర
నదాచరితమ్.

౩. ఆయం పీరాయితం; విధేయప్రాధాన్యాతో పుంస్త్యం అలంకారః
శోభాకరః.

౧౪. కేత్యాది. ప్రసృతం అపరేషాం తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం న విషహతే
న సహత ఇతి యత్ సః ప్రకృతీనియతత్వాత్ ఉపాదానకారణవ్యాప్తత్వాత్ ఆకృ
తకః అనాగతుకః స్వోభావః ధర్మః; సత్కార్యవాదే కారణగుణాః కార్యే
ఉపలభ్యంతే; మయాభైః కిరణైః ఆశ్రాంతమవీరతం; అగ్నేయోగ్రావా అగ్ని
త్వాదక మూర్త్యకాంతశిలా నికృత ఇవ పరిభూత ఇవ తేజాంసి కిం కస్తాత్ వమతి
ఉద్గిరతి; దృష్టాంతాలంకారః.

౪. అమర్షోఽపి; న కేవలం తేజః కింతు వస్యరపి; శోభతే మృద్యోభవతి;
స్తంభితాని నిర్వాహపారాణి కృతాని.

రామః—(౧) వత్స లవ! సంప్రియతామస్త్రం, త్వమపి చంద్రకేతో
నిర్వాణ్యపారవిలక్షణే సాంత్యయ బలాని.

లవః—(౨) ప్రణిధానం నాటయతి

చంద్రకేతుః—యదాదిష్టమితి (నిష్క్రాంతః)

లవః—తాత! ప్రశాంతమస్త్రం.

రామః—(౩) వత్స జృంభకాస్త్రాణి సరహస్యప్రయోగసంహారాణి సంపద్యంతే.

ప. బ్రహ్మదయో బ్రహ్మహితాయ తస్త్యై

పరస్పహస్తం శరదస్తపాంసి,

ఏతాన్యదర్శ్య గురవః పురాణాః

స్వాన్యేవ తేజాంసి తపోమయాని.

౧౫

(౪) తేభ్యః కృశాశ్వస్యాగతాని అతైతామస్త్రమంత్రపారాయణో

పనిషదం భగవాన్ కృశాశ్వః పుస్పహస్తపరివత్సరాంతేవాసి

నే కాశికాయ ప్రోవాచ, స చ భగవాన్తహ్యమిత్యేనైష పూ

ర్వానుక్రమః, కుమారస్య కుతస్సంప్రదాయః? ఇతి పృచ్ఛామి.

లవః—(౫) స్వతః ప్రకాశాన్యావయోరస్త్రాణి.

౧. సంప్రియతాం అకృత్యతాం; జృంభకాస్త్రప్రయుక్తపీడాయా అననుభూతత్వాన్నిర్వాణ్యపారతయా విలక్షణే విస్తయాన్వితాని బలాని; సాంత్యయ మధుకోక్తిభిర్నిదయ.

౨. ప్రణిధానం ధ్యానం.

౩. ప్రయోగో నియోజనం; సంహార ఆకర్షణం; సరహస్యస్య అంగన్యాపాద్యనుష్ఠానసహితా ప్రయోగసంహారా యేషాం తథోక్తాని సంపద్యంతే స్థితాని భవంతి.

౧౫. బ్రహ్మదయ ఇతి; వ్యాఖ్యాతం.

౪. అస్త్రపారాయణోపనిషదం అస్త్రమంత్రమయీముపనిషదం సహస్రాధిక సంవత్సరపరిచర్యానిరతాయ కాశికాయ విశ్వామిత్రాయ; స చ భగవాన్ విశ్వామిత్రః; పూర్వేషాం గుహాజ్ఞాం అనుక్రమః పరంపరా; సంప్రదాయః గురుముఖోపదేశః; కుతః కస్తాత్.

౫. స్వతః ప్రకాశాని గుహాపదేశేన వినా జ్ఞాతాని.

రామః—(విచింత్య) (౧) కిం న సంభావ్యతే, ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః
కోఽప్యేష మహిమా స్యాత్, ద్వివచనం తు కథమ్?

లవః—భ్రాతరావావాం యమా.

రామః—తర్హి ద్వితీయః క్వ? (నేపథ్యే) భో దాండాయన ౨.

ప. ఆయుష్షతః కిల లవస్య నరేంద్రపైన్యై

రాయోధనం నను కిమాత్థ సఖే కిమాత్థ?

అద్యాస్తమేతు భువనేష్యధిరాజశబ్దః

క్షత్రస్య శస్త్రశిఖనశ్శమమద్య యాంతు.

౧౬

రామః—ప. అథకోఽయమింద్రమణిమేచకచ్చవి

ర్థ్వనినైవ బద్ధపులకం కరోతి మాం,

నవనీలనీరధరగర్జితక్షణ

ప్రతిబద్ధకుట్టలకదంబడంబరం.

౧౭

లవః—(౨) అయమసౌ జ్ఞాయానార్యః కుశో నామ భరతాశ్రమా
త్ప్రేతనివృత్తః.

రామః—(౩) (సకౌతుః) తర్హి వత్స ఇతవీవాహ్వయైతమాయుష్మంతం.

లవః—ఏమితి (పరిక్రామతి) (తతః ప్రవిశతి కుశః ౨.)

(౪) (సక్రోధం కృతదైర్యం చ ధనురాస్ఫల్య)

౧, కిం న సంభావ్యతే సర్వం సంభావితమేవేతి శావకః; ప్రకృష్టపుణ్యోపా
దానకః అతిశయితసుకృతకారణకః; ద్వివచనం తు ఆవయోగితి వక్త్రీద్వివచనం తు.

౧౬, ఆయుష్షత ఇత్యాది. ఆయుష్షతః, అనుజతయా తథోక్తిః; నరేంద్ర
పైన్యై, రాజపైనిక్తః ఆయోధనం నను యద్ధం కిం; భువనేషు అధిరాజశబ్దః అస్తం
నాశం ఏతు ప్రాప్నోతు; క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేః శస్త్రాణ్యేవ శిఖిరో వహ్నియః
శమం నిర్వాణం యాంతు ప్రాప్నువంతు.

౧౭, అథేతి. ఇంద్రమణిమేచకచ్చవి, ఇంద్రనీలనీలచ్చవి.

౨, జ్ఞాయాన్ అగ్రజః.

౩, ఇతవీవ అత్రైవ; ఏతం కుశం.

౪, సక్రోధం కృతదైర్యం చ యథాతథా.

ప. దత్తేంద్రాభయదక్షిణైర్భగవతో వై నస్వతాదామనో
 దృష్టానాం దమనాయ దీపకనిజత్తప్రకాపాగ్నిభిః.
 ఆదిత్యైర్భగవద్విగ్రహా నృపతిభిర్భగవద్భం మమైతత్తతో
 దీప్తాస్తస్ఫురదుగ్రదీధితిశిఖానీ రాజితజ్యం ధనుః. ౧౮

(౧) (విటం పరిక్రామతి)

రామః—అహో ను ఖలు కోఽస్యస్త్రిక్ త్త్రయిపాతే పారుమాతిరేకః.

ప. దృష్టిస్తృణీకృతజగత్త్రయసత్త్వసారా
 ధీరోద్ధణా నమయతీవ గతిర్ధరిత్రమ్,

౧౮. దత్తేత్యాది. అభయమేవ దక్షిణా అభయదక్షిణా ఇంద్రస్యాభయ
 దక్షిణా దత్తా యైరితి బహువ్రీహిః; భగవతః పాద్యభవతః వై నస్వతాత్ వివస్వ
 త్పుత్రాత్ ఆమనోః మనుమారభ్య దృష్టానాం దమనాయ శిక్షణాయ దీపితః జ్వలితః
 నిజః అసాధారణః త్తప్రకాపవీవాగ్నిరైవ స్తథోక్తః; దమనాయేత్వపిపాతః.
 ఆదిత్యైర్భగవద్భవంక్తైః; దిశ్యదిత్యేతిణ్యః; నృపతిభిర్భగవతో యది విరోధశ్చేత్
 తతస్తదాదీప్తాణామస్త్రాణాం స్ఫురంత్యః తరళా ఉగ్రాస్త్రిక్షణాయ దీధితయః తాసాం
 శిఖయా కోట్యా నీరాజితా సారా రక్షీకృతా మార్పియస్య తత్తథోక్తం; మమ
 ఏతిధనుః ధన్యం ప్రశస్తం; దీప్తేత్యత్ర సమికంపిత్యాదినారః.

౧. వికటం విషమం.

౧౯. దృష్టిరితి. తృణీకృతః నిరాకృతః అనాపృతః జగత్త్రయ సత్త్వసారః
 లోకత్రయబలాత్క్రూరో యయా సా; ధీరోదతా, ధీరావ సా ఉద్ధితా చేతి విగ్రహః;
 కామారణేఽపి బాధ్యేఽపి గిరివత్సర్వతథా, గిరిర్హు ఉత్పత్తిప్రభృతి గురుత్వనాక్
 వృక్షాదయసు నైవం కింతు పరిణామ విశేషేణ గురుత్వవంతో భవంతి; * కిం వీరో
 రసఇతి; శత్రుకృతాపరాధాదినా మనఃప్రజ్వలనరూపక్రోధస్థాయికః † స్వసంవేద్య
 ప్రకాశవిశేషః కిమేతి; రసాలంబనే రసత్వారోపాత్. హేత్వలంకారః; దర్శ
 యుద్ధకంఠూలతా.

* అత్ర కేచిత్. “అత్ర వీరోరసఇతి శత్రుకృతాపరాధాదినా ప్రజ్వలనరూప
 క్రోధస్థాయిక స్వసంవేద్య ప్రకాశ విశేషః” ఇతికేచిదలంకార కాస్త్రసరణావ
 పూర్యం పాటవ ముద్గిరింతి; సర్వైరప్యాలంకారికైరైకకణ్ఠ్యైరోత్సాహనైవైవ వీర
 రసస్థాయిభావత్వేంగీకారాత్తదత్యంతముపేక్షణీయ”మితి స్వాశయముద్ఘాటయన్తి.

† చింత్యమిదం - వీరరసం ప్రత్యుత్సాహనైవైవ స్థాయిత్వేన రసకాస్త్ర
 ప్రసీదేః, క్రోధస్తు కౌదరసం ప్రతిస్థాయి.

కౌమారకేఽపి గిరివద్గురుతాం దధానో

వీరో రసః కిమయ మేత్స్యత దగ్ధవచః.

౧౯

లవః—(ఉపసృత్య), జయత్వాఽర్ఘ్యః

కుశః—(౧) ఆయుష్షక్ కిమియం వార్తా యుద్ధం యుద్ధమితి?

లవః—(౨) యత్కించిదేతత్, ఆర్ఘ్యస్తు దృప్తం భావమత్సృజ్య
వినయేన వర్తతామ్.

కుశః—కిమర్థం ?

లవః—(౩) యదత్ర దేవో రఘునందనః స రామాయణ కథానాయకో
బ్రహ్మకోశస్య గోపాయితా.

కుశః—(౪) ఆశంసనీయపుణ్యదర్శనస్సమహాత్మా, క్షితు స కథమస్తాభిరుప
గంతవ్యః? ఇత సప్రధారయామి.

లవః—(౫) యతైవ గురుప్రత్యేవోసదనేన.

౧. ఆయుష్షక్ ఇతి లవం ప్రతి సంబోధనం; యుద్ధం యుద్ధమితి వార్తా
ప్రవృత్తిః యుద్ధమాసీదితి జనవాదఃకూఢయతే; సకిం సత్యవిత్యర్థః.

౨. ఏతత్ యుద్ధం యత్కించిత్ ఆల్పకం న ప్రక్షార్పమిత్యర్థః; ఆర్ఘ్యస్తు.
జ్యేష్ఠబ్రాతృత్వప్రయుక్తపూజ్యతాద్యోకనాయ యుష్మచ్ఛ్రాప్తయోగః; దృప్తం
భావం దర్శాత్కకస్యభావం ఉత్సృజ్య శ్యక్త్యై; దృప్తమిత్వితభావేక్తః; వినయేన
నికర్షప్రతిసంధానేన; ఉపలక్షణే తృతీయా.

౩. యత్ యస్తాత్ దేవః పూజ్యః రఘునందనః రామః ఆత్ర స్థితః తస్తాత్
వినయేన వర్తతామితి పూర్వేణాన్వయః. బ్రహ్మకోశస్య బ్రహ్మాండస్య; గోపాయితా
రక్షకః.

౪. సుహాత్మా ఆనన్యసామాన్యవ్యభావః సః రామః ఆశంసనీయం అభిలష
ణీయం పుణ్యం సుకృతమాలం దర్శనం సాక్షాత్కారో యస్య స తథోక్తః భవతీతి
శేషః; 'అస్తీర్భవంతీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తిమహాభాష్యేక్షే; అప్రాప్తస్య
ప్రయోజనస్య ప్రాప్తుచిచ్ఛా ఆశంసా; క్షితు ఏవం సత్యపి అస్తాభిర్నయా కథయుప
గంతవ్య ఇతి సప్రధారయామి కేన ప్రకారేణోపస్థాతవ్య ఇతి మీమాంసే.

౫. యతైవేతి. యథా గురుః పితా ఉపసదనేన సమీపానుభజనేన. ఉప
గంతవ్య ఇతి. పూరణీయమ్, తత్రైవ ఉపసదనేన, అత్రాత్మ్యపగంతవ్య ఇత్యస్య
సంబంధః. ఏతత్ గురువదుపసదనీయత్వం.

కుశః—(౧) కథం నామైతత్ ?

లవః—(౨) ఆత్మదాత్రస్సుజనశ్చంద్రకేతురార్తిశేయః ప్రియవయ
స్యేతి సఖ్యేన మాముపతిష్ఠతే తేన సంబంధేన ధర్మతస్తాత ఏ
వాయం రాజరిః.

కుశః—(౩) సంప్రత్యవచనీయో హి రాజన్యేఽపి ప్రశ్రయః.
(ఉభౌ పరిక్రమతః)

లవః—(౪) పశ్యత్వేనమార్త్యో మహాపురుషమాకారానుభావగాంభీర్య
సంభావ్యమానవివిధలోకోత్తరసుచరితాతిశయమ్.

కుశః—(నిర్వృత్తి)

ప. అహో ప్రాసాదికం రూపమనుభావశ్చ పాపనః,
ప్థానే రామాయణకవిర్దేసిం వాచమవీవృధత్.

౨౦

౧. కథం కస్తాదేతోః.

౨. ఆత్మదాత్రః ఆత్మచ్చస్వభావః సుజనః సమీచీనజనః సౌజన్యవానితి
యావత్; ఔర్విశేయః ఊర్వికాపుత్రః; క్త్రిభ్యోధక్; సఖ్యేన సఖిత్యేన మాము
పతిష్ఠతే సంక్లిష్టతి; ఉపాద్దేవేత్యాదినాటకే; తేన సంబంధేన చంద్రకేత్యభ్యు
పగతమైతీరూప సంబంధేన.

౩. సంప్రతి ధర్మత స్తతత్వేరాజన్యే రామేఽపి ప్రశ్రయో వినయః అవచ
నీయో నిరుద్ధః.

౪. ఆకారః మహాపురుషలక్షణయు క్తవిగ్రహసన్నివేశః; అనుభావః ప్రభావః;
గాంభీర్యమక్షోభ్యత్వం; ఏతైస్సంభావ్యమానోఽనుమాయమానః వివిధో నానా
ప్రకారః లోకోత్తరోవిశ్వాతిశయా సుచరితానాం సుకర్తృణాం అతిశయ ఉత్కర్షో
యస్య స తథోక్తస్తమ్.

౨౦. అహో ఇతి. ప్రసాదః పారుష్యరాహిత్యం తస్మిన్ భవం ప్రాసాదికం
ప్రసాదగుణవివాస్య రూపస్య ఉపాదానకారణమితి భావః; రూపం విగ్రహః;
పాపనః స్వసంబంధాద న్యేనామపి శుద్ధిహేతుః అనుభావః వ్యవసాయవిశేషశ్చ;
అహో విస్తయనీయావిత్యర్థః; రామాయణకవిః రామాయణప్రణేతా వార్తకీలక్షణ
కవిః దేసిం వాచం వార్దేసిం అవీవృధత్ అవర్ధయితి స్థానే యుక్తం; 'వృధు
వృద్ధాద' తి ధాతో ర్జించి లుజి జిచ ద్విత్వం; 'అపప్రథది'తిపాతే 'ప్రథప్రఖ్యానే'
ఇతి ధాతుః శేషం పూర్వవత్.

తాతప్రాచేతసాంతేవాసీకుశోఽభివాదయతే.

రామః—ఏహ్యాయుష్క.

ప. అమృతాద్ధాతజీమూత స్నిగ్ధసంహనసస్య తే,
పరిష్వంగాయ వాత్సల్యాదయముత్కంఠతే జనః. ౨౦

(పరిష్వజ్య) (౧) తత్కిమయం చ దారకః?

ప. అంగాదంగాత్ప్రసృత ఇవ నిజస్నేహజో దేహసారః
ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ బహిశ్చేతనాథాతురేకః,
సాంద్రానందతుభితహృదయస్రస్థ వేనాభిషిక్తో
గాథాశ్లేషస్స హి మమ హిమశోచ్ఛ్రితమాశంసతీవ. ౨౧

౨౦. అమృతేతి. అమృతాద్ధాతజీమూత ఇవ సుధాపూరితకాశ మేఘవత్
స్నిగ్ధం సంహననం గాత్రం యస్య తథోక్తస్య తే పరిష్వంగాయ వాత్సల్యాదయముత్కంఠం;
ఉత్కంఠతే; సర్వేంద్రియసుఖాస్వాదో యత్రాస్తీకృతభిమస్యతే; తత్ప్రాస్తీచ్ఛాసం
సంకల్పముత్కంఠాం కవయో విదురిత్యుక్తాభిలాషవాక్ భవతీతి; అయం జన
ఇత్యుక్తేః దయనీయత్వ రూపవస్తుభ్యునిః.

౧. కిమిత్థయం చ దారకః.

౨౧. అంగాదంగాదిత్యాది. అత్ర గచ్ఛన్తాయంపదస్య పద్యస్థసశబ్దేనైవ సంబం
ధాద్దారకవిశేషాత్వం; ఏవం చ సోఽయం సమస్తవిక్షణో బుద్ధిసశ్చ దారకః
బాలకః అంగాదంగాత్ సర్వేభ్యోఽంగేభ్యః! ప్రసృతః క్షూరః స్నేహః మైత్ర్యేన
స్నేహః ద్రవద్రవ్యం తస్మిన్ బాతః; అస్యేభ్యోఽపీతి ద్రవత్వయః; నిజః నైస్థికః
దేహీ రూప లావణ్యసౌందర్యసముదాయాత్ కిశరీరే యస్మాద ఉత్కృష్టః రూప
లావణ్యసౌందర్యసముదాయః స ఇవ సితః; స్వరసగ్రాహిణో హిజలాదిద్రవద్రవ్యంసం
యోజ్యైవ స్వరసం గృహ్లాంతి తదంతే ప్రకృతేఽపి స్నేహలక్షణద్రవద్రవ్యసంబం
ధేన గాథాశ్లేషరూపసంఘట్టవకాత్ బహిష్కృతః స్వదేహసార ఇవేహ్యతేప్రీతః,
స్నేహజఇత్యేత, శ్లిష్టరూపకానుప్రాణితా చ; అత్ర అంగాదంగాదితి మంత్రార్థః
ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; ఏకః చేతనాథాతుః చైతన్యైకరసే ఆత్మన స్తు ఏకోఽంశః బహిః
ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ సాక్షాత్కారార్హః స్థిత ఇవ; సాంద్రానందతుభితస్య
ఘనతరానందేన తోభం ప్రాప్త్య హృదయస్య ప్రస్థ వేన ప్రకృష్ట సేవేన అభిషిక్తః
ఆర్ద్రీకృతః గాఢః దృఢః ఆశ్లేషః యస్య స తథోక్తః; సోఽయం దారకః గాథా
శ్లేషస్స హిమశోచ్ఛ్రితం హిమవర్షం అశంసతీవ మాచయతీవ; కిమితి విస్తయే.

లవః—(౧) లలాటం తప స్తపతి ఘర్తాంశు స్తవ త్ర సాలపచ్చాయే ఆసన
పరిగ్రహం కరోతు తాతః.

రామః—యదభిరుచితం వత్సయ.

(సర్వే పరిక్రమ్య యథోచితముపవిశంతి)

రామః—(స్వగతం)

ప. అహో ప్రశ్రయయోగేఽపి గతిస్థిత్యాసనాదయః,

సామ్రాజ్యశంసినో భావాః కుశస్య చ లవస్య చ. ౨౩

వపురవియుతసిద్ధావవ లక్ష్మీవిలాసాః

ప్రతికలకమనీయాం కాంతిముద్భేదయంతి,

అమలినమివ చంద్రం రశ్మయస్సేయథా వా

వికసితమరవిందం బిందవో మాకరందాః. ౨౪

(౨) భూయిష్ఠం చ రఘుకుల కామార) స్థాం చ రఘుకులకుమార
చ్చాయాః నయోః పశ్యామి.

౧. లలాటంతపః లలాటం తపతీతి నిగ్రహః; 'అనూర్య లలాటయోగి'తి
భక్తిశ్చయే ముమాహః; మధ్యాహ్నానూర్య ఇతి భావః; తదా హి సర్వాసునిత్యం
లలాటతాప సంయోగోఽపరిగోగ్యః; ఆన్యదా తు న తథా; యథోచితం పితృత్వ
పుత్రత్వానుగుణం.

౨౩. అహో ఇతి. ప్రశ్రయయోగేఽపి వినయసంబంధేఽపి సామ్రాజ్యశంసి
నః సార్వభౌమత్వసూచకాః గతిస్థిత్యాసనాదయః; ఆదిశబ్దేన ఉక్తిపీఠజాది
పరిగ్రహః; భావాః క్రియాః సంతి; అహో విస్తృతమీయమ్.

౨౪. వపురితి. అవియుతసిద్ధాః అపృథక్సిద్ధాః లక్ష్మీవిలాసాః లావణ్యాతి
శయాః ప్రతికలకమనీయామనుక్షణరమణీయాం కాంతిం చారుతాం వపుః శరీరం
ఉద్భేదయంతి ప్రాపయంతీత్యర్థః; ద్విశర్తకం; స్వే స్వీయా మయూఖాః అమలినం
నిష్కళంకం చంద్రమివ మాకరందా మకరందసంబంధినః బిందవః కణాః
వికసితం త్యక్తముకుతీనామరవిందమివ చ వపుః కాంతిముద్భేదయంతీతియోజనా.

౨. అనయోః కుశలవయోః భూయిష్ఠం అతిశయేన బహు రఘుకుల కామారం
రఘుకులసంబంధి బాలత్వం.

ప. కఠోరపారావతకంత మేచకం

వపుర్యమస్కంధసుబంధురాంసమ్,

ప్రసన్నసింహ స్తిమితం చ వీక్షితం

ధ్వనిశ్చ మాంగల్యమృదంగమాంసలః.

౨౧

(౧) (నిపుణం నిరూపయత్) అయే న కేవలమస్తద్వంశసంవాదిన్యా

కృతిః.

ప. అపి జనకసుతాయా తచ్చ తచ్చానురూపం

స్ఫుటమివ శిశుముగ్ధే నైపుణోన్నేయసు స్తి,

నను పురవి తన్నే గోచరీభూతమిత్తో

రభినవశతపత్ర శ్రీమదాస్యం ప్రియాయాః.

౨౨

౨౧. కఠోరేతి. వపుః కఠోరపారావతకంతవత్ ప్రాప్తయావనకపోతగళవత్ మేచకం నీలం; వృషస్కంధవత్ వృషభకవదవత్ సుబంధురా సుందరా అంసా భుజశిఖరాయస్య తత్తతో క్తమ్; వీక్షితం ప్రసన్నసింహవత్కార్మశ్యరహితసింహ వీక్షితవత్ స్తిమితం అతంశం; ధ్వనిః మాంగళ్యమృదంగవత్ మంగళార్థమృదంగ ధ్వనివత్ మాంసలః స్పీశః; హితాధికారియత్ప్రిత్యయే ప్రజ్ఞాద్యణి చాదివృద్ధా మాంగళ్య శబ్దసిద్ధః.

౧. నిపుణం నిరూపయత్ సమ్యగ్విలోకయత్; ఆకృతిరస్తద్వంశ సంవాదినీ కేవలం న భవతి; అస్తద్వంశసంవాదః అస్తత్కులసాదృశ్యం సోఽస్యా ఆస్తితి విగ్రహః.

౨౨. అపీతి. తచ్చ తచ్చ అవయవాదికంగుణజాతం చ; ఏవం చ జనకసుతాయా స్పీతాయా అనురూపం సదృశం తచ్చ అవయవాదికం ఇహ శిశుముగ్ధే వళలరయోః స్ఫుటం వ్యక్తం; తచ్చ గుణజాతం చ నైపుణేన అవహితతయా తన్నేయం నిశ్చయార్హం అస్తి విద్యతే; క్రియాద్యయాన్యరూపైకకేవలః; అభినవశతపత్రస్య నూతన కమలస్య శ్రీంశ శ్రీరస్యాస్తితి తతోక్తం; ప్రియాయాస్తదాస్యం మే అత్తోః పుఃస్రోచరీభూతమివ సమభూయోఽపి చక్షుర్విషయాభూతమివ సంభావ్యతే ద్వాదశసంవత్సరేషు చక్షురగోచరం అద్య గోచరతాం గతమితి చ్చిప్రత్యయేన లభ్యతే.

ప. శుక్లాచ్చదంతచ్చవిసుందరేయం నై వౌష్ఠముద్రా స చ కర్ణపాళః,
 నేత్రే పునర్యద్యపి రక్తనీలే తథాపి సౌభాగ్యగుణస్సవన. ౨౭
 (చింత్య) (౧) తదేతత్ప్రచేతసాధ్యుషితమరణ్యం; యత్ర కిల
 దేవీ పరిత్యక్తా; ఇయం చాకృతిరనయోర్వయోఽనుభానశ్చ;
 యదపి స్వతః ప్రకాశాన్యస్తాణీత లత్రాపి విమృశామి; అపిఖలు
 చిత్రదర్శనే ప్రాసంగికం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం ప్రబుద్ధం స్యాత్ ?
 నవ్యాసాం ప్రదాయ కాన్యస్తాణి పూర్వేషామపీతి శుశ్రుమ (య
 దయం విస్తయపరిష్లవమానస్సుఖదుఃఖాతిశయో హృదయస్య
 విప్రలంభః; యమావితచ భూయిష్ఠమాత్మసంవాదః; జీవద్వ
 యాపత్స్యచిహ్నోఽపి దేవ్యాగర్భిణీభావతీత్,

౨౭. శుక్లేతి. శుక్లాచ్చదంతచ్చవిసుందరా ఇయం ఓష్ఠముద్రా అధనోత్తనోష్ఠ
 సన్నివేశః నైవ సీతాయా ఏవ; కర్ణపాళః సౌభాగ్యధుశ్చకర్ణ సన్నివేశశ్చ సవన
 సీతాసంబంధ్యేవ; నేత్రే పునః అనయోస్సీతాయాశ్చ దృశౌ తు రక్తనీలే యద్యపి
 అనయోరక్తే; సీతాయా నీలే ఏవ తథాపి సౌభాగ్యగుణః సవన ఏకరూపవన.

౨౮. ప్రాచేతసాధ్యుషితం వాల్మీకికర్తృకవాసాధికరణం; యత్ర అరణ్యే ఆకృతి
 రవయవసంస్థానవిశేషః ఇయం ఈదృశీ; వయః ఇదం ద్వాదశవత్సరపరిమిత మిత్యర్థః;
 అనుభావశ్చ ప్రభావశ్చ అయం ఈదృశ ఇత్యర్థః; అస్తాణి జృంభకాణిస్వతః ప్రకా
 శాని గుహపదేశే వివాజ్ఞాతానీతి యత్ తత్రాపి చిత్రదర్శనే ప్రాసంగికం ప్రస
 త్తానుప్రసక్తం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం సర్వథా త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యంతీత్యత్రకృతం
 ప్రబుద్ధం స్యాత్ ప్రకటం భవేతి విమృశామిత్యన్వయః; హియస్తాదసాం ప్రదా
 యికాని గుహపదేశక్రమరహితాని అస్తాణి పూర్వేషామపి మనుప్రభృతీనామపి నేతి
 శుశ్రుమ; తస్మాత్ప్రబుద్ధం స్యాదితి తత్రాపి విమృశామితి పూర్వేషా సంబంధః; విస్తయే
 ప్లవమానః అమజ్జక్ సుఖదుఃఖాతిశయః హృదయస్య విప్రలంభః విప్రయోగ

† చింత్యమిదమ్; కింతు, పాశస్తు మృగపక్ష్యాదిబంధనే; కర్ణాంతే శోభ
 వార్థస్సాన్యత్రాచాంతే నికరార్థకః; ఇత్యాదికోశకాత్ ప్రశస్తః కర్ణి ఇత్యర్థ
 వివరణం యుక్తమ్.

మూలే కుండలితగ్రనస్కానే ప్రాచీనపాత ఏవం దృశ్యతే-“అయం చ సంప్లవ
 మానమాతానం సుఖాతిశయో హృదయస్య విప్రంభయతే; భూయిష్ఠం చ మయా

సాస్త్రమ్—౪. పరాం కోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధిగతే

ప. రహా విస్తృతాయా అపి సహజలజ్జాకులదృశః,

వియైవాదౌ జ్ఞాతః కరతలపరామర్శ్యకలయా

ద్విధా గర్భగ్రంథిస్తదను దివస్యై కైరపి తయా.

౨౮

(రుదిత్వా) (౧) తత్కిమేతౌ బృహద్వి కేసచిదుపాయేన ?

లవః—కిమేతత్ ?

ప. బాహ్యుర్వై నీతం వో జగన్మంగళమాననం,

అవత్యాయం నిక్షయ్య పుండరీకం చారుతామ్.

౨౯

శృంగారః; ప్రాదేణ హి స్వరూపసంతాపేవ ప్రీయజనసంయోగవిప్రయోగౌ సుఖ
దుఃఖహేతూ భవతః; విస్తయే ప్లవమాన ఇత్యేవ విస్తయస్య ప్రవాహత్కత్వం
ధ్వస్యతే; అజలే ప్లవమానంభవాత్; యమావతి వ్యావతి అత్తసంవాదః ప్రకృతా
సుభూయమాః యమత్వాసుమాపస్వపూర్వాభవః భూయిష్ఠం బహుతరమిత్యర్థః;
సామాశ్చ్యక్తిబత్వం; తేవద్వయం యదవశ్యం తిస్య చిహ్నం నూచకం యస్మిన్
స తథోక్తః.

౨౮. పరామితి. స్నేహే పరిచయస్య సంతతసాక్షాత్కారస్య వికాసాదతి
కయాత్పరాం కోటిం అపకర్తూగమాసాధికరణోక్తిర్నం అధిగతే ప్రాప్తే సతిరహా
విస్తృతాయా అపి లజ్జావిరోధిస్సైర్వశ్చిత్వాపాదకదళాదికేషుర్వాయా అపి (అప్రేక్షః)
సహజలజ్జాజడదృశః అపరిహరణీయలజ్జాగుణాభీరణోచనాయా; అదౌ ప్రథమం;
కరతలపరామర్శ్యకలయా పాణ్యుదరపరిమార్జనవిద్యయా; కలాశబ్దేన సూక్ష్మదర్శనం
ధ్వస్యతే; గ్రంథిః భక్త్రికా; ద్విధా అపత్వద్వయరూపప్రకారద్వయయుక్త
ఇత్యర్థః; జ్ఞాతః నిశ్చితః తదను మజ్జేవాసంతరం కైరపి దివస్యై కతిపయిదివస్యై;
తయా జ్ఞాతః సీతయా స్యవగతః.

౧. కేసచిదుపాయేన అనిర్ధాగణీయేన వ్యాజేన.

౨౯. బాహ్యేతి. జగదభ్యుదయహేతుభూతం యః అననం అవత్యాయేన హి
మేన అవనిక్షయ్య పుండరీకస్య నితాంభోజస్య; వికాసాంబిమ్నా పుండరీకోవ్యక్తిః;
చారుతాం శోభాం సీతం ప్రాపితం; నిదర్శనాలంకారః.

ద్విధాప్రతిపన్నౌ దేవ్యా గర్భభార ఆస్తి" ఇతి. అయమేవ పాతస్సరసతయాశ్వేతి.

కుశః—ప. వినా సీతాదేవ్యా కిమివ న చ దుఃఖం రఘుపతేః

ప్రియానాశే కృత్స్నం కిం జగదనన్యం హి భవతి,

స చ స్నేహస్థావానయమపి ఏయా? నిరవధిః

కిమేనం త్వం పృచ్ఛస్వనధిగతరామాయణ ఇవ.

30

రామః—(స్వ) (౧) అయే తటస్థ ఆయే తటస్థ ఆలాహః కృశం ప్రప్సేన,

ముగ్ధహృదయ! కుతోఽయగూతస్తి కస్తే సుఖవాధికారః? ఏవం

వినిర్భిన్నహృదయోద్వేగశ్శుభనేనాప్యనుకంపితోఽస్తి, భవతు

తావదంతరయామి (ప్రకాశం) వత్స! రామాయణం రామాయ

ణమితి శ్రూయతే వాల్మీకీస్సరస్వతీనివ్యంధః ప్రశస్తిరాదిత్యవం

శస్య తత్ర కాతూహలేన యత్కించిత్రోక్తుమిచ్ఛామి,

కుశః—(౨) కృత్స్నం వన సందర్శిస్తాభిరావృతః, స్ఫుటిం ప్రత్యు

పస్థితౌ తానదిమా బాలచరితస్యాంతే ద్వాన్లోకౌ.

30. వివేచి. సీతాదేవ్యా వినా సీతావియోగే రఘుపతేః కిం వా దుఃఖం
న? సర్వం దుఃఖాత్తకం; కృత్స్నం జగత్ ప్రియానాశే ప్రియాయా అదర్శనే
అరణ్యంభవతి హి; స చ స్నేహస్థితావిషయకః ప్రణయః తావాక్ అపరిమితః;
నిరవధిరనసాన శూన్యః; అనధిగతరామాయణ ఇవ అనధీతరామాయణ ఇవ.

౧. తటస్థ అస్థజ్జానితసీగాపుత్రత్వాస్సర్వశేన ఉక్త ఇత్యర్థః; ఆకస్తికః
విష్కారణకః సంప్లవాధికారః పుత్రగమనాన్వయః; దుర్లభవిషయమనోరథాయాపః
కిమర్థ ఇతి యావత్; అంతరయామి ఛాదయామి; సరస్వత్యా వాణ్యానివ్యంధః
ద్రవః; అదిత్యవంశస్య ప్రశస్తిః ప్రఖ్యాతిహేతుః రామాయణం రామాయణమితి
శ్రూయతే; శ్రవణబహుత్వాభిప్రాయకం ద్విరుక్తం; తత్ర యత్కించిత్రోక్తుమిచ్ఛామి
మి కాతూహలం వార్షః;

౨. కృత్స్నం వన సకలవన సందర్శః గ్రంథః ఆవృత్తః ఉపాధ్యాయాసహ
కారణ ఉచ్చారణానుకూలావృత్తివినయః కృతః స్ఫుటిం ప్రత్యుపస్థితౌ అద్య
స్ఫుటి విషయాభూతౌ బాలచరితస్య బాలకాండః అంతే అంత్యసర్గాంతే ద్వాన్
లోకౌ ర్వ్యపద్యః;

రామః—(౧) ఉదీరయేతం వత్స.

కుశలవా. ప. “ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి,

గుణై రూపగుణై కాపి ప్రీతిరూఢియోఽభ్యుదయతే.

తదైవ రామస్సీతాయాః ప్రాణేభ్యోఽపి సి యోఽభవత్,

హృదయం చైవ జానాత ప్రీతియోగం సర్వదా” † ఇతి. *

రామః—(స్వగతం) (౨) కష్టమిదానః పృథ్వీమధ్యోద్ధృతః. హ

దేవ! ఏవం కిలైతదాసీత్; అహం నిరస్యయవిపర్యాసనిప్రలంభ

స్మృతిపర్యవసాయినస్తావ కాన్సంసారశృత్వాంశాః.

౧. పత్నాదితి సంబోధనద్వివచనం; ఉదీరయేతం వదేతం; లిక్ మధ్యమ ద్వివచనం;

* ప్రీయేతి. సీతా పితృకృతా దారా ఇతి రామస్య ప్రియా; గుణైః పీలాదిభిః రూపగుణైః ఆధూపితేష్యప్యంకేష్యితి లక్షణలక్షణరూపప్రశ్నాతిగుణైః ప్రీతిరూఢి యోగ్యభ్యవర్ధత. తదైవేతి; తదైవ యథా రామస్య సీతా ప్రియా తథా రామస్సీతాయాః ప్రియోఽభవత్; హృదయం చైవ ఏవకారేణ సీతారామయోరపి స్వప్రీతి జ్ఞానవ్యాప్తిః; ప్రీతియోగం ప్రీతేరుత్తరోత్తరభృద్ధిసన్నాహం; యోగస్సన్న హనేత్యాద్యక్షే;

౨ హృదయమేవ మర్తతస్యోద్ధృతః ప్రహరః దారుణః దుస్సహః. హ దేవ త్యాది. ఏతత్ పశ్యమాణం ఏవమాసీత్, పశ్యమాణ ప్రకారేణాసీత్; అద్వాఏతత్; ప్రియాత్విత్యాదిభ్యోః ద్వయోక్తమ్ ఏవమాసీత్ యథోక్తమభూత్; ఈ రూఢ్యతే. అహం ఇత్యాది. నిరస్యయవిపర్యాసే నిరస్యయవినాశే “అయం తు ప్రవిలయ” ఇత్యుక్తేః విశ్లేషస్య నిరస్యయవినాశత్వోక్తిః; దీపస్య నిర్మాణజన్యో భ్వంసః నిరస్యయవినాశః తస్యైవోత్తరోత్తరదశాసంక్రమణలింగాయమేయో భ్వంసోఽవ్యః

† ఇహాన్లోకా ఉపలభ్యమానేషు ముద్రితరామాయణపుస్తకేషు పత్రాపి బాలకాండంతే న దృశ్యేతే.

“కలికాతాపురముద్రితపుస్తకస్థః పాతస్తు “ప్రకృత్యైవ ప్రియాసీతా రామ స్యాసీన్న హత్తరః. ప్రియవావస్స తు తయా సుగుణైరేవ వర్ధితః” ఇతి; శ్రీమతి రామాయణే శు. నైకద్వయమున్ది అపి శు. “తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే, అంతర్జాలమభివృత్తమాభ్యాతి హృదయం హృదా” ఇత్యేవాన్తి. ఇత్యుక్త్యా యథార్థపాతం కవిరేవ జానీయాది”తి కేచిద్వాచ్యచక్రుః.

౪. కృష్ణానామో గోవిందో యోగేశ్వరీస్రంభవత్సఖః?
కృష్ణానామో భక్తేశ్వరోద్ధివాన గజానాథకోటేశ్వరపతి:
సుఖే హరిః సుఖే వాల్మీకి ఖలు లద్దైశ్చ్యో హృదయయోః?
తథాశ్చ్యవ ప్రాణస్ఫురతి న తు పాపో విరమతి,
కష్టం భోః కష్టం.

30

సీతాయాః మరణరూపేనస్మిన్ నిరన్వయవిహితే విప్రలంభస్త్వతిపగ్యవసాయనః
విప్రలంభశ్చ స్త్వతిశ్చ విప్రలంభస్త్వతిః; విప్రలంభో వంచనం తచ్చ సరేచ్ఛాభీనః
భ్రమః; స్త్వతిర్హృతపూర్వవిషయకం జ్ఞానం; తత్పగ్యవసాయనః తద్విషయతా
మాత్రవంతః దైవవంచనాస్పరణమాత్రవిషయాః. సంసారవృత్తాంతాః ప్రణయ
భోగాదయాః; న తు వస్తు సత్తావంత ఇతి జానః; యచ్ఛా నిరన్వయవిపగ్యాసాత్తా
యో విప్రలంభః అన్యతరవాతాత్తకవిగహపేతుకవిప్రలంభశ్చ గారః తస్మిన్
స్త్వతిపగ్యవసాయనః స్త్వతి విషయతామాత్రవంతో భవంతిత్వర్థః; అభిలాషేర్వ్య
ప్రవాసవిగహతావపేతుః తేన విప్రలంభశ్చంగారశ్చ పంచవిధత్వాత్; “సం
భోగో విప్రలంభశ్చ శృంగారో ద్విభోగః; సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్ర
లంభో వియుక్తయోఽపి” త్యాదికమిహనుసంధేయమ్; యుక్త్యాయ మేవార్థః; నాటక
స్థవిప్రలంభపదశ్చ విప్రలంభశ్చంగారపరత్వస్వావస్థాత్; కేచిత్తు అన్వయశ్చ
విపగ్యాశ్చ అన్వయవిపగ్యా సా అన్వయశ్చుతిరేకా విత్వర్థః; తా న విద్యేతే యేషాం
తే నిరన్వయవిపగ్యాసాః; అన్వయశ్చుతిరేకకూన్యా ఇత్వర్థః; విప్రలంభంతే భ్రమం
త్యేభిరితి విప్రలంభాః; కరణేభున్ ప్రత్యయాః; అన్వయ శ్చుతిరేకకూన్యా తేన నద
సద్విలక్షణతయా తుచ్చతేన విషయతాసంబంధేన భ్రమమాత్రపేతవః స్త్వతి
పగ్యవసాయనః స్త్వతిమాత్రవిషయాః అతీతఘటాదివదర్థక్రియాకార్యవిధురా
ఇతి యావత్. ఇతి వ్యావత్యతే.

30. కృతి. నిరతిగయేన అనపకృష్టేనవిప్రంభేణ భోగదశాయాం స్వైరసిద్ధ్యుప
పాదకలజ్జావిరోధిజ్ఞానవిశేషేణ బహుళః స్ఫురః తావాత్ అపరిమేయః పనందః క్వి;
గత ఇతి శేషః; అన్యోన్యస్యప్రేమ పరస్పరవిమయకం పరస్పరాధికరణకం చ ప్రేమ
ప్రణయః క్వి? గనానా ఆగాధాః కాతుకరసాః భోగాభిలాషాః క్వి? హృదయయోః
మమతాస్యాశ్చ మనసోః సుఖే వా దుఃఖే వా సుఖదుఃఖానుభవకాలే తత్ తాదృశం
విక్యం అభివృత్త్యం క్వి? తిచ్చభ్రేష హృదయైక్యస్య దౌర్లభ్యం దోహ్యతే; తథాపి
ఏతేషు సౌఖ్యభుగతేషుపి పాపః మణిప్రతిబంధకపాపవాత్; పాపగుణసాధక
త్వాత్ పాపత్యుభవదేకః ఏషః ప్రాణః ఆత్మా సుఖరతిన తు విరమతిన నశ్యతి.

ప్రియాగుణసహస్రాణాం క్రమోన్మీలనతత్పరః,
య ఏవ దుస్సహః కాలస్తమేవ స్థారితా వయం.

39

ప. యదా కించిత్కించిత్యుతపదమహోభిః కతిపయై
స్తదీషద్విస్తారి స్తనసుకుళమాసీన్మృగదృశః,
వయస్సేహకూతవ్యతికరఘనో యత్ర మదనః

ప్రగల్భవ్యాపారస్సస్ఫురతి హృది ముగ్ధశ్చ వపుషి.

33

లవః—(౧) ఆయం తు చిత్రకూటవర్తని మందాకినీవనవిహారే సీతా
దేవీముద్దిశ్య రఘుపతేః శ్లోకః.

39, ప్రియేతి. ప్రియాగుణసహస్రాణాం సౌందర్యసౌజన్యవ్యవంతగుణా
నాం; సంఖ్యామాం స్వీకరణమేవైవ ఇత్యుక్తేచ్ఛాచువచనం; క్రమోన్మీలనతత్పర
సక్తః యః కాలో దుస్సహః తమేవ స్థారితాః తస్మిన్ విశిష్టగణవంతః కృతాః.

33, యదేతి. కృతపదం నూచితరేఖాకారసన్నివేశం తత్ మృగదృశః
స్తనమవళం కర్తృ; కతిపయైరహోభిరైవీషద్విస్తారి యదా యస్మిన్ కాతే అభ
వత్ (యతస్సేహకూతే పాతే స్నేహకూతమౌషధాభిప్రాయయోర్వ్యతికరస్య
సంపర్కస్య ఘనః మేదురతా యతః మృదృకకాలహేతుక ఇన్ద్రియ); వయస్సేహ
కూతేతి పాతేతు యత్ర కాలే వయసః తాదృశ్యస్య స్నేహస్య సురక్షస్య ఆకూ
తస్య అభిప్రాయస్య చ వ్యతికరణ ఘనః సాంద్రః; భర్తృపతౌ భర్తృపరశ్చాదుం శబ్దః,
ఇదం చ మదనవిశేషణం; మదనః మనఃస్థః కర్తా; హృది ప్రగల్భవ్యాపారస్స
మనస్యతిశయిత శరపాతనాదేష్టాయుక్తస్యైవ వపుషి ముగ్ధశ్చ సక్ అప్రకటస్యై
స్సుగళి వర్తతే; తమేవ కాలం స్థారితా సముచిత్యవయః; ఆనందోన్మీలేన ముగ్ధా
లక్షణం స్ఫూరితం; పాదత్రయేణ ఉదయద్యౌవనేతి దళయుక్తం; తురీయపాదేన
చ లజ్జావిజిత మస్తథేతి దళయుక్తం.

౧. చిత్రకూటవర్తని చిత్రకూటపర్వతమార్గే మందాకినీవనవిహారే గంగా
తీరసిర శ్రీదాయం; సీతాముద్దిశ్య సీతాబోధేచ్ఛయా.

† అత్ర, మదనః హృది ప్రగల్భవ్యాపారః ఉత్కృష్టచిరంసాజనకః వపుషి
ముగ్ధః సహృదృప్రయోక్తలజ్జావశాదలింగనసంభానాది బాషహ్యవ్యాపారవికల
శ్చేత్యర్థవర్ణనం సరసతయా ప్రతిభాతి.

“త్వదర్థమివ విన్యస్తశ్చిలాపట్టోఽయుముగ్రతః,
యస్యామభితిః పుష్పైః ప్రవృష్ట ఇవ కేసరః” ఇతి.

రామః—(౧) (సుబజ్ఞస్థితస్తే హాకరుణం) అతిహి నామ ముగ్ధశ్శిశుజనః,
విశేషత స్త్వదర్థమివ, హా దేవి స్తురసి వా తస్య తత్సమయ
విస్రంభాః ప్రసంగస్య, భోః కష్టం.

ప. శ్రమాంబుశిశిరీభవత్ప్రసృతమందమందాకినీ
మరు త్తరచితాలకాపలలలాటచంద్రద్యుతి,
అకుంకుమకళంకితోజ్జ్వలః పోలముజ్జ్వేష్యతే
నిరాభరణసుందర శ్రవః పాశ్చమిద్ధం ముఖమ్.

38

త్వదర్థమితి. అయం కేసరః వహశేవృక్షః యస్యాభితిః యదీయచతుః
పాశ్చేషు ప్రవృష్ట ఇవ పుష్పకరణక ప్రవర్ణనక కైవేత్యుత్పేక్ష్యతే. సోఽయమా
యతిశిలాపట్టః త్వదర్థం విన్యస్త ఇవేత్యుత్పేక్షాద్వయం; (యద్వా అయమభితిః
కేసరః పరితో వర్తమానః కేసరవృక్షః యస్య ప్రవృష్ట ఇవ భివివృత్తయపవేశ
మూలక క్లాఘామూలకయదధికరిణక పుష్పవృష్టిక కైవేత్యుత్పేక్ష్యతే); అయం త్వద
ర్థం విన్యస్త ఇవ.

౧. లజ్జారహస్యప్రకాశనాత్ హృదయసంకోచః; స్థితం విస్తయాత్; శిశు
జనః అతిముగ్ధో హి నామేతి యోజ్య; అరిణ్యచరన్తు విశేషతో ముగ్ధః; తస్య
పూర్వానుభూతస్య తస్మిన్ సమయే త్వదర్థమిత్యాది శ్లోకోక్తి సమయే యో విస్రంభః
లజ్జాప్రతిఘాతేన నైవరస్థిత్యాపాదకజ్ఞానవిశేషః తేన యః అతిప్రసంగః భోగాతి
మాత్రతా తస్య; తమిత్యర్థః; ‘అధిగర్భదయేకామితి కర్తవీ వష్టి.

38. శ్రమాంబుశి. శ్రమాంబుశిశిరీభవతి భిన్నం పదం ముఖవిశేషణం;
సురతకాలజన్వదసలితేన శీతశీఘనత్; అలకాపలాచూర్ణమంతి శైర్వ్యక్తావ్యక్తా
చంద్రసదృశ లలాటమృతిర్యస్య తత్త్రోక్తం; సంజాతః కళంకోఽస్య కళంకితః
మండుమేన కళంకితో న భవతీత్యమండుమకళంకితః అతవినోజ్జ్వలః లావణ్యాతిరో
ధానైన ప్రకాశమానః కపోలో యస్య తత్త్రోక్తం; మండుమస్య కళంకితోఽవ్యక్తా

అత్ర “భితిః” ఇత్యస్య “ఉభయతః” ఇతి కైశ్చిద్వాన్విభావం. తదీజంతు
“పర్యభిభృంతే”తి సూత్రకేవతయా ప్రవృత్తేన “సర్వోభయాధాభ్యామేషే”తి
చార్తికేన విరోధోద్భావనమేవేతి జ్ఞేయమ్.

స్తంభితస్థన స్థిత్యా (సకరుణా) ఆహా ను ఖలు భోః.
ప. చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా నిహిత ఇవ నిర్దాయ పురతః

ప్రవాసే చాశ్వాసం న ఖలు న కరోతి ప్రియజనః,
జగజ్జీర్ణారణ్యం భవతి చ కళత్రవృక్షపరమే
కుకూలానాం రాశౌ తదను హృదయం పచ్చత ఇవ. 3౫

(నేపథ్యే) ప. వసిష్ఠో వాల్మీకిరథరథమహాపాత్యైః ౭ భ జనక
స్మహైవాయంధత్యా శిశుకలహమాకర్ణస్థ సభయాః,
జరాగ్రస్తైర్దాతైరభ ఖలు సుమారాశ్రమతయా
చిరేణా గచ్ఛంతి * స్వతః సుమనో విశ్లేఖజటాః. † 3౬

న కేవలమాభరణస్యాభరణం కింతు ఆభరణాసహమితి చ వ్యజ్యతే; నిరాభరణః
తాటంకమాక్షకగుచ్ఛాభిభాషణరహితోఽపి సుందరో యశ్చరణపాశః కర్ణ
సన్నివేశః తేన ముగం సుందరం; ఉత్పేక్ష్యతే సంభావ్యతే.

3౫. చిరం ధ్యాత్వేత్వాది. ఆత్మ్యోక్తే స్థితస్థ జనశ్శేత్యధ్యాహార్యం; ప్రియ
జనః కర్తా; ప్రవాసే దేశాంతరగమన చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా స్థితస్థ జనస్థ
పురతో నిర్దాయ నిహిత ఇవ అవరత భావనాప్రకర్షయంత్రస్థ జనస్థ త్రుస్తాత్
తేన భావనాప్రకర్షణ సృష్ట్యా స్థాపిత ఇవ ఆశ్వాసం న కరోతితి న స్వస్థ పునరాగ
మనేన సంతోషం కరోత్యేన; ప్రియజనే ప్రోషితం ధ్యామతి ఇతి తదానీయగతః
ప్రోషితః తేన ధ్యానేన పుష్ట ఇతేమ్యత్పేక్షార్హ ఇతి భావః; కళత్రవృక్షపరమే చ
కళత్రవాతే తు జగత్ కర్తృ; జగ్జీర్ణారణ్యం భవతి; తత్కించుం భవతి తద్వహ్నిశ్శాంత్యం
భవతీత్యర్థః; ప్రవాసవత్పునరాగమనప్రత్యాశాభావేన భావనాప్రకర్షనాశీకత్వా
న్నాశ్వాసహేతుత్వమితి భావః; తదను జగతో జగ్జీర్ణారణ్యత్వానంతరం హృదయం
కర్తృ; కుకూలానాం రాశౌ తుహగ్నీనాం సముదాయే పచ్చతే పక్ష్యం భవతి;
కర్త కర్తరి లకారోఽయం; ఆలిదేశికా యగాదయః.

3౬. వసిష్ఠఇతి. దశరథమహిష్యః కాసల్యాప్రభృతయః; శిశోః అవచంద్ర
కేతోః కలహం యుద్ధం; జరయా వార్ధకప్రయుక్తశైధిక్యేన గ్రస్తైః వ్యాప్తైః

† ఆత్మ యద్వక్తవ్యం తత్కూర్వం 'కుక్లాచ్ఛదంతచ్ఛవి' ఇతి త్లోకవ్యాఖ్యాన
టిప్పణ్యము క్తమ్.

* త్వరితమనసోపి క్రమజడా ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

రామ:—(౧) కథం భగవన్మహంధతి వసిష్ఠోఽంబాస్తాతజనకాచ్చత్రైవ,
 కథం నుఖలు ద్రష్టవాన్తి? (సకరుణం విలోక్య) అహమా తాత
 జనకోఽన్యత్రైవగతి ఇతి వశ్రేణేవ తాడితోఽస్తిమందభాగ్యః
 ప. సంబంధస్పృహణీ చుతా ప్రమునిత్యప్యే వసిష్ఠాపి
 ద్దృష్ట్యావత్ప్రవివాహమంగళవిధౌ తత్తాతయోస్సంగతం,
 పశ్యన్తి గృహమీదృశః పితృసఖం పృత్యే మహావైశనే
 దీర్ఘే కిం న సహస్రభాహమథవా రామేణ కిం దుష్కరం? ౩౩
 (నేపథ్యే) కష్టం భో! కష్టం.
 ప. అనుభావమాత్ర సమవస్థితశ్రియం
 సహనైవ వీక్ష్య రఘునాథమీశ్వరం,

గాత్రైరపలక్షితాః; సుమర ఆశ్రమా యస్తాద్రుణంగాత్ తత్తతోక్తం తస్య
 భావః సుమారాశ్రమతా తయా; చిరేణ బహునా కాలేన.

౧. కథం ద్రష్టవ్యాః కేన ప్రకారేణ ద్రష్టవ్యాః; తాతజనకోఽపీతి; భార్యాపి
 తృత్యాత్ స్యపితృత్వోపచారః; వశ్రేణేవ అనినిర్భాతే సవ; తాడితోఽస్తి విద్ధోఽస్తి.

౩౩. సంబంధేతి. సంబంధస్య అపత్యసంబంధస్య స్పృహణీ మతః శూన్యాఘ్య
 తయా ప్రముదితైః ప్రకృష్టమోదయంతైః వసిష్ఠాదిభిః అనినా గౌతమకాశికాది పరి
 గ్రహః; జాప్తే ప్రీతివిషయీకృతే అపత్యవివాహమంగళవిధౌ మమ తస్యాశ్చ
 పాణిగ్రహణకర్తృణి తాతయోః జనకదళిరథయోః తత్ తథావిధం సంగమం
 దృష్ట్వా మహావైశనే పృత్యే సీతాత్యాగయాపమహాహింసాయాం జాతాయాం
 ఈదృశం అత్యంతదుఃఖితం పితృసఖం జనకం ఈదృశః వై శనిమిత్రభూతః పశ్యన్
 అనం కిం కుతః సహస్రభా అనంతభాగతయా న దీర్ఘే? విద్ధిలో న భవామి;
 అథవా రామేణ దుష్కరం కిం? న కిమపి రామేణ దుష్కరం; దరణాభావో వా
 ఇతోఽప్యన్యద్వా సర్వం సుకర మితి భావః.

౩౪. అనుభావేతి. అనుభావమాత్రేణ అనితరసాధారణమహాపురుషత్వేన
 సమవస్థాన్తా నిశ్చయన్తా శ్రీరైశ్వర్యం యస్య తం తతోక్తం (అర్హేక్తః) ప్రథమ
 ప్రబుద్ధేన కాసల్యాద్యపేక్షయా పూర్వోక్తమప్రత్యభిజ్ఞానేన జనకేన ప్రబోధితాః
 ప్రత్యభిజ్ఞాపితాః మాతరః అనుభావమాత్ర సమవస్థితశ్రియం ఈదృశం రఘునాథ

ప్రథమప్రబుద్ధజనకప్రబోధితా

విధురాః ప్రమోహముపయాంతి మాతరః.

3౮

రామః—(ఆకర్ణ్య)

ప. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృతస్త్వం గోత్రమంగళం,

తత్రాహ్నకరుణే పాపే వృథా వః కరుణా మయి.

3౯

(యావత్సంభావమామీత్యుత్తిష్ఠతి)

క్షశలవా—ఇత ఇతస్తాతః (ఇతి చకరుణాకులం పరిక్రమ్య నిష్క్రింతా

స్సరేన్)

ఇతి షష్ఠో ౭ జ్ఞః.

వీక్ష్య సహసా విధురాస్సత్యః శూన్యకరణాస్సత్యః ప్రమోహం ప్రకృష్టం
మారాఘా ఉపయాంతి ప్రాప్నుకంతీత్యన్వయః.

౯౩. జనకానామితి. యత్ సీతారూపం వస్తు జనకానాం రఘూణాం చ
కృతస్త్వం గోత్రమంగళం అఖండం మృశేయః తత్రాపి తథావిధసీతాయామపి ఆక
రుణే తద్దుఃఖాధీనదుఃఖవత్త్వరూపః కరుణామితే మయి వః యస్తాం కరుణా
మద్దుఃఖాధీనదుఃఖవత్తా వృథా దశయా రద్వభూతేష్యిత్వక్తాదృష్టవిశేషమాప
ప్రయోజనేనాపి శూన్యేర్విర్భవః. యావత్సంభావయామి; ఆభ్యుత్థానాభివాదవాదిభిః
పురస్కరిష్యామి; “యావత్సురే”తి భవిష్యదర్థే లిట్; ఇత్యుత్తిష్ఠతి ఉత్థానమభినయతి.

ఇత ఇతస్తాత ఇతి. ఆగచ్ఛస్మితి శేషః; మార్గదశ్యనపరమిదం వాక్యం;
నిష్క్రింతా; రంగస్థానాదితి శేషః; సర్వే వసిష్ఠాశ్రీతదంకాభినయభూమికాధా
రిణ ఇర్విర్భవః. (దాశరథి) వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవాప్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానమువనితోంకకష్టమ.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానం

షష్ఠో ౭ జ్ఞః.

వత్స లక్ష్మణ! భగవతా వాల్మీకినా స్వకృతిమహారోభిః ప్రయుజ్య
మానాం ద్రష్టుముపనిమంత్రితాస్తస్య, గంగాతీరమాతోద్య
స్థానముపగమ్న క్రియతాం సమాజసన్నివేశ ఇతి, కృతశ్చమ
ర్త్యామర్త్యస్య భూతగ్రామస్య సముచితస్థానసన్నివేశో మయా
అయం చ.

ప. రాజ్యాశ్రమనివాసేఽపి ప్రాప్తకష్టమునివ్రతః,
వాల్మీకిగౌరవాదార్యభవవవాభివ్రతే.

౧

ఏవ ఖండవీచ; దేవా ఇంద్రాదయః; ఆసురాః నిర్వృతిప్రభృతయః; తిశ్యంచ; పక్ష్య
దయః; ఏతేషాం నితాయః వర్గః తేన సహితః సచరాచరః సస్థావరజంగమః భూతా
నాం ప్రాణినాం గ్రామః సమూహః స్వప్రచీన స్వతశ్శక్త్యతిశయే కిం స
సన్నిధాపితః; కిన్నివృతి విస్తరే; ఆర్యేణ రామేణ; ఆదిప్తః ఆజ్ఞప్తః; స్వకృతిం
స్వగ్రంథం; అహారోభిః ఉర్వశీప్రభృతిభిః ప్రయుజ్య మానాం అభీనయమానాం
ద్రష్టుముపనిమంత్రితాస్తస్య; ఆవశ్యకత్వేనావమాతా భవామః; గంగాతీరం గంగా
మాలం; ఆతోద్యస్య స్మృతగీతవాద్యసముదాయస్య స్థానం ప్రవర్తనాధికరణం
ఉపగమ్య ప్రాప్య సమాజస్య సదసః సన్నివేశః యథోచితస్థానవిభాగః క్రియతామి
త్యాదిప్రకృత్యామితి పూర్వజాన్యయః; సీతాయాః గంగాజలదుద్గమం సౌకర్యము
గంగాతీరస్య రంగత్వకల్పనం; 'సలిలాదుపై తీ'తి హి మత్స్యతే; మర్త్యో మరణార్థః
అమర్త్యస్తదనర్థః (మర్త్యశ్చ సావ మర్త్యశ్చేతి విశేషణసమాసః; నిత్యా
నిత్యాత్మకస్యేతిర్థః; భూతగ్రామస్య పృథివ్యాది భూతసముదాయస్య సము
చితస్థానస్య అధికారానురూపస్థానస్య సన్నివేశః ప్రతిష్ఠాపనం) † పూర్వమాజ్ఞాప
నప్రకారకథనం అద్యత్వానుష్ఠానకథనమితి చ పునరుక్తిః.

౧. రాజ్యేతి. రాజ్యం భూమిపరిపాలనరూపం రాజుఃర్త తదేవ ఆశ్రమః స్వైర
చారప్రతిబంధకనియమాచరణస్థానవిశేషః; సుఖాల్పత్వమఃఖిభూయస్త్యాభ్యా మా
శ్రమత్వ రూపణం; ప్రాప్తంకష్టం దుఃఖరూపం మునివ్రతం యేన తిథోక్తిః;
వాల్మీకీవాల్మీకేర్యా గౌరవాత్ గురుత్వప్రతిపత్త్యా పూజనీయత్వానుసంధానేన.

† ఖండలితో వ్యాఖ్యానగ్రంథః ప్రామాదిక ఇతి ప్రతిభాతి కింతు మర్త్య
శ్చామర్త్యశ్చానుసూనూహరః, తద్రూపస్య భూతగ్రామస్య ప్రాణిజాతస్య సము
చితః తత్త్వమగుణః స్థానసన్నివేశః స్థానవిభాగః కృతః ఇతి వ్యాఖ్యానయాత్మా.

విజయరామార్యః (అతః ప్రవిశతి రామః)

రామః—(౧) వత్స! లక్ష్మణ! అపస్థితా రంగ (ప్రేక్షకాః) ప్రాశ్నికాః?

లక్ష్మణః—(౨) అథ కిం.

రామః—(౩) ఇమా పున్రవృత్సో మమారచంద్ర కేతుసమాం ప్రతిపత్తిం
లంభయితవ్యోః.

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్య! పభుస్నేహప్రశ్నయా త్తథైవ కృతం, ఇదం చా
స్తీర్ణం రాజాసనం ఉపపితృత్వార్థః, (సర్వే యథోచితముపవిశంతి)

లక్ష్మణః—(౫) ప్రస్తుయతాం భోః.

ప్రవిశ్య నూత్రధారః—(౬) భగవాన్ భూతార్థవాదీ ప్రాచేతసః స్థా
వరజంగమం జగదాజ్ఞాపయతి, యదిదమస్తాభిర్వా రేణ చతుమా

౧. రంగస్య నాట్యస్థానస్య ప్రాశ్నికాః సామూజికాః రంగస్థలే రాజ్ఞా సహ
ద్రస్థార యిత్యర్థః; పశ్చిం జ్ఞాతవ్యార్థజ్ఞానాం అర్హంతీతి ప్రాశ్నికాః; తద్వర్తతీతి
తథా; సమస్తకాస్త్రనిష్ఠాతత్పదయా ఇతి భావః.

౨. అథ కిమిశ్యంగీకారే;

౩. ఇమా వత్సో మశలవానిత్యర్థః; మమారచ్ఛసా చంద్ర కేతుశ్చ తేన సమాం
ప్రతిపత్తిం లాలసయత్వాదిధియం లంభయితవ్యో ప్రాపయితవ్యో;

౪. ప్రభోః గజ్జః తవ స్నేహేన మశలవనివయకప్రీత్యా యః ప్రత్యయః
తథైవ కార్యమితి వ్యవసాయః తస్మాత్తథైవ కృతమిత్యన్వయః; ఇదం చాస్తీర్ణం
రాజాసనం; సింహాసనస్యా సరణాసంభవేఽపి అన్యత్రవ్యోగ్యమాసనమాస్తీర్ణమితి
మంతవ్యః; కృత్స్నవిష సదేవాసురేత్యనేన బ్రహ్మాండ్రాదీనామపి తత్ర సన్నిధాపి
తత్యోక్త్యా, తదైక రూప్యాయ సింహాసనాతిరేకేణా సరణార్హాసనస్యైవ యుక్త
త్వాత్; ఏతేనాత్ర కవేః ప్రమాద ఇతి వచనం ప్రత్యుక్తం; అతఏవ; “సచాపి
రామః పరివద్దతశ్చనైర్భూషయాసక్తమనా బభూవ హ” ఇతి బాలకాండవ్యోకే
శ్చనైః పరివద్దత ఇతి సింహాసనాదవయవ్యా పరివది జనానామతానాశంకయా
శ్చనైః స్థిత ఇతి వ్యాఖ్యాతమస్తదాచార్యైః; సర్వే రామాదయ ఇత్యర్థః;

౫. ప్రస్తుయతాం; అభినయ ఆరభ్యతామిత్యర్థః;

౬. ప్రవిశ్య నూత్రధార ఇతి. అంతర్నాటకీయనూత్రధారః ప్రవిశ్యాహే
త్యర్థః; భగవాన్ జ్ఞానాధిపాద్ధుణ్యసంపూర్ణః భూతార్థం సత్యమభిధేయం వదతీతి
భూతార్థవాదీ; సుపజ్ఞాతామితి జీనిః; ‘భూతం జ్ఞాదావృతే’ ఇతి కొకః; ప్రచేతసా

సముద్వీక్య పావనం వచనామృతం కనుకాద్భుతరసం చ కించి
దుఃఖనిబద్ధం తత్ర కావ్యగౌరవానవధాతస్యమితి.

రామః—(౧) ఏతదుక్తం భవతి, సాక్షాత్కృతేభర్తాణో మహర్షయః
తేషామమృతంభగాణి భగవతాం పరో రజాంసి ప్రజ్ఞానాని
క్వచిదపి నవ్యాహన్యంత ఇత్యనభిశంకసియాసీతి

విరుగస్యాపత్యం ప్రాచేతసః స్థావరం చ జంగమం చానయోస్సమాహరః; తద్రూపం;
అజ్ఞాపయతి; అకరణే దందప్రయోజకవిధిరాజ్ఞా; తాం కళాతీత్యర్థః; అన్వేణ అతా
కికేన చక్షుషా దృష్ట్య యోగజప్రత్యాసత్తిససాకృతవిశుద్ధాంతఃకరణేన సము
ద్వీక్య సమ్యగతిశయేన సాక్షాత్కృత్య, అత్ర “సహస్యంచ ప్రకాశంచ యథా
వత్సంప్రకృప్తి” ఇత్యాదికం ద్రవ్యవ్యవస్థా; పావనం స్వచ్ఛవాదస్వేదం శుద్ధిజనకం;
అనేన కావ్యాలాపాంశ్చ వ్యయేదితి నిషేధోఽన్యపర ఇతి నూచితమ్; వచనాత్మక
మమృతం సుధాయస్తిక్ తత్తతోక్తం; భోగ్యత్యేన సాదృశ్యాద్రూపం; కరుణాశ్చ
అగభితశ్చ కరుణాద్భుతారసా యస్తిక్ తత్తతోక్తం; ఇష్టజనవియోగజన్యమఃఖాతి
భూమిరూపశ్చోకః సహకారిభూతః శిష్టదేశకాలకావ్యనిపుణసటచేష్టదివకాత్
సామాజైర్భాగ్యమానో నిరతిశయస్వప్రకాశానందమయరసతాం ప్రతిపద్యత ఇతి
రసవిదాం సంప్రదాయః; అద్భుతశ్చ తథావిధో విస్తయః; గంగాపవాహపతన
తత్ర త్యప్రసవర్ణనాదినానైగభృతరసయోక్తస్త్వం; కించిత్ మాపకమిత్కర్తృ; ఉప
నిబద్ధం గ్రథితం; తత్ర రూపకే కావ్యగౌరవాత్ కావ్యైవ రూపకమాపన్న గౌర
వాత్ మహనీయత్వాత్ అవధాతవ్యం మనసో విషయాంతరాసంచారరూపమవ
ధానం కర్తవ్యమిత్యాజ్ఞాపయతీతి సంబంధః;

౧. సాక్షాత్కృతో భర్తారాకీకరేయస్సాధనరూపో యైస్తతోక్తాః; మహం
తశ్చ తే ఋషయశ్చ మహర్షయః; ఋషయస్సత్యవచసః అమృతం భరాణీతి; ఇవం
చ పదద్వయం. విభర్తీతి భరః పచాద్యత్ త్రిలింగత్వాత్ సంభంసకబహువచనో
త్పత్తా భరాణీతి భవతి; అమృతమితి కర్తృణి ద్వితీయా; అమృతకర్తృకభరితకర్తృ
ణీత్యర్థః; “కర్తృకర్తృణాః కృతీ” త్యప్త్యానిష్ఠాత్వాన్ని షక్తిః; జ్ఞాపకం తు
‘తదన్తం’ ‘అంతర్థా యేనాదర్శనమిచ్చతి’ ఇతి నిర్దేశకత్వాదునా స్వప్రకాశావ్యాకరణ
పరిశీలనకాలినాం; ‘ధాయైవామృతమమృతమితి విట్టిప్రయోగాన్నాప్రయోగకర్తృ
శంకా; ఏతేనామృతం భరాణీతి కవే ప్రసాద ఇతి రసకావ్యాఖ్యాతా నిరస్తః;

(నేపథ్యే) (౧) 1 హా అయ్యపుత్రసుమార లక్ష్మణ ఏకాదశిం అసరణా
 అసన్న్యప్నసవ వేళాం హదాసం సాపదా అహిలసుతి, హాదాణి మం
 దభామిణీ భాణాహీవ అతాణం జిక్కి వామి.

లక్ష్మణః—(స్వగతం) కిష్టం బతాన్యజేవ కిమపి

సూతః—స. విశ్వంభరాత్తజా దేవీ రాజ్ఞా త్యక్తా మహావనే,

ప్రాప్తప్రసాదాత్తానం గంగాదేవ్యాం విముంచతి.

అ

(ఇతి నిష్క్రాంతి) (౨) ప్రస్తావనా,

రామః—(౩) సావేగం దేవి లక్ష్మణమవేక్ష్య

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్క నాటకమిదం.

భా. 1 హా ఆర్యపుత్ర కమార లక్ష్మణ ఏకాదశిమశరణామాసన్నప్రసవవేద
 శాం హతాశాం శ్వాపగా అభిలమంతి, హా ఇదాసం మందభాగినీ భాగీరథ్యా
 మాత్తానం నిక్షిపామి.

అమృతభిరణక ర్మత్వం చేహ మోక్షసాధనత్వరూపం; రజసః పరాణి పరోరజానీ
 పరిశుద్ధానీత్వర్థః; శుద్ధమరజస్కం 'పరోరజ' ఇతి కోశః; తాదృశాని తేషాం భగ
 వతాం బ్రహ్మణాని ప్రమాదరహితాని బ్రహ్మణాని న వ్యాహస్యంతే అయథార్థాని న
 భవంతీత్యేతదుక్తం భవంతీతి పూర్వేణాన్వయః; న హి శలకనీయాం అప్రామాణ్యం
 కానర్వాణీత్యర్థః.

౧. సేవభ్యి ఇతి. ఇదం చ అంకాభి నేచుసీతాప్రవేశాద్యుపక్షేపకం; వికాశ
 నీం ఏకాం; ఆసన్నప్రసవవేదశాం; సమీపాగతప్రసూతివృథాం; హతాశాం
 వ్యరమవోరథాం; శ్వాపదాః దుష్టచ్యుగాః అభిలమంతి భక్షితుమిచ్ఛంతి; భాగీ
 రథ్యాం గంగాయాం నిక్షిపామి పాతయామి.

౨. విశ్వంభరేతి. విశ్వంభరాత్తజా భూమేస్సుతా దేవీ కృతాభిషేకా; రాజ్ఞా
 లక్ష్మణేన; ప్రాప్తః ప్రసవోయం సః ప్రాప్తప్రసవతం గంగా చ సా దేవీ చ తస్మాం.

౩. ప్రస్తావనేతి. అంతర్నాటకీయప్రస్తావనా వృత్తేత్యర్థః;

౪. సావేగం సధియం లక్ష్మణమవేక్ష్య అ మయి సాపరాధేఽసి త్యత్పుత్రం
 లక్ష్మణం దృష్ట్వా గంగాయాం వ పతితవ్యమిత్యర్థః;

౫. నాటకమిదమ్; ఇదం ఉచ్యమానం గంగాపతనం నాటకం నాటక
 ప్రయోజ్యాభినయత్తకం న వాస్తవమిత్యర్థః;

రామః—(౧) హా దేవి దండకారణ్యవాస ప్రియసఖ ఏష శే రామా
ద్విపాకః.

లక్ష్మణః—(౨) ఆశ్వస్య దృశ్యశాం ప్రబం (చిహ్నాన్) (భార్యః)

రామః—(౩) ఏష సజ్జోఽస్మి వజ్రమయః.

(౪) తతః ప్రవిశత్సుత్సగితైకైకదారకాభ్యాం గంగాపుథివీ
భ్యావ వలచితా ప్రమథా సీతా.)

రామః—(౫) వత్స అసంవిజ్ఞాతపదనిబంధనే తమసివాహం ధ్యం
ప్రవిశామి ధారయ ముం.

దేవ్యా—౪. సమాశ్వసిహి కల్యాణి దిష్ట్యా వై దేహి వధనే,

అంతర్జలే ప్ర సూతాసి దమువంశధరా సుతా ³

సీతా—(౬) (ఆశ్వస్య) ¹దిష్టికదారవంశసూదమ్ని, హా అయ్యపుత్ర,
(ఇతి మూర్ఛతి).

హా. ¹దిష్ట్యా దారకా ప్రసూతాస్తి; హా ఆశ్వపుత్ర.

౧. రామాద్విపాకః రామపేతుకో దుఃఖానుభవ ఇత్యర్థః; దండకేతి విశే
షణం తు సాభిప్రాయం-మత్సుఖం త్వదధీనం శ్వస్తుఃఖం మదధీనమితి.

౨. ఆశ్వస్య దుఃఖం లఘూకృత్య; ఆర్ద్రః ఋషిప్రణీతః; దర్శనాభావే మనః
వ్యేదితి హృదయం;

౩. వజ్రమయః అత్యంతకఠినః; సజ్జోఽస్మి సీతావిప త్రినాటకం ద్రష్టుం బద్ధ
పరికరోఽస్మి త్వర్థః.

౪. ఉత్సంగిత ఉత్సంగేన గృహీత ఏకైకో దారకో యాభ్యాం తథోక్తా
భ్యాం; అవలంబితా ధారితా; ప్రమథా ప్రకృష్టమార్గావతీ;

౫. అసంవిజ్ఞాతం అవిదితం పదనిబంధనం స్థానసంబంధో పాదవ్యాసో వా
యస్మిన్ తథోక్తే; ధారయ పతనప్రతిఘాతం కరు.

౬. సమాశ్వసిహితి. కల్యాణి మంగళవతి; సంబుద్ధియం; వర్ధనే శ్రేయ
స్విని భవసి; దిష్ట్యా; ఆనందేయం శబ్దః, అంతర్జలే జలే అంతః ప్రసూతాసి
ఉత్పాదితవత్వసి; గమువంశధరా గము (సంతానై కదేవో) వంశప్రతిష్ఠాపకా.

౭. దిష్ట్యా వై వేన దృష్టపాదసంపత్త్యభావేన ప్రసూతిప్రతిబంధః <దాభా
వాత్ దైవమేవాత్ర కారణమితి భావః; మందరకాండసద్దిష్టేతి పద్యే వై వే
నేత్యుదాలినాల్లోపణ్ణతః;

లక్షణః—(౧) పాదయోగి వ్యక్త ఆర్యావ్యక్తిష్టానాం సద్దామహే, కల్యాణ
ప్రసాదో హారమువంశః, (విలోక్య) హాకథం తుభితబాహ్నుప్రీడని
ర్భరః ప్రముగ్ధ వనారణ్యః, వీజయతి.

దేవ్యా—చ శ్చ సమాశ్వాసిహి ౨.

సీతా—(సమాశ్వాస్య) ¹భవదీట కా తుమ్యై.

పృథివీ—(౨) ఇయం తే శ్వశురకులదేవతా భాగీరథి.

సీతా—²భవదీటమోదే.

గంగా—(౩) చారిత్రోచితాం కల్యాణసంపదమధిగచ్ఛ.

లక్షణః—(౪) అనుగృహీతాస్తస్మి.

గంగా—(౫) ఇయం తే జననీ విశ్వభరా.

సీతా—(౬) జంబవదీసీతహంతువన్త్రా.

పృథివీ—(౭) ఏహ పుత్ర ఏహ వత్సే ఉభే ఆలింగ్య మూఢ్భా.

లక్షణః—(౮) సవార్సం, నిష్ఠా గంగాృథివీక్ష్యానుభవపన్నా ఆర్యా.

భా. ¹భగవత్య కేయవాం?

భా. ²భగవతి నమస్తే.

భా. జంబవదీశ్వరం త్వయా దృష్టా.

౧. కల్యాణః కుభిరగః ప్రసాదో హారో యశ్య సతతోక్తః;

౨. శ్వశురకులస్య పతిషిత్పవంశస్య వతాయోగజేమనిర్వాహితా; భాగీర
థితి సాభిప్రాయం నామేహ నిర్దిష్టం;

౩. చారిత్రస్య పాతివ్రత్యరూపసచ్చరితస్య ఉచితామనుయాపాం కల్యాణ
సంపదం శ్రేయస్సంపత్తిం;

౪. అనుగృహీతాస్తస్మి; సీతారామోచితాం చ తే మహాధాయకాశీర్వివయా
కృతా ఇత్యర్థః; సీతాజేమే సర్వజేమ ఇతి వృదయం;

౫. జననీ మాతా విశ్వంభరతి సాభిప్రాయం; పుత్ర్యాం, త్వయి ఏవమతీ
వాదినోపి జనాక విభక్తితిక్షుమాతిశయస్యంజనాత్;

౬. ఉదృశీ ఏరవతీ; పారవ జేమ త్యక్తా వివద్యమానా చ సతీ దృష్టా.

౭. ఉభే సీతాపృథివ్యా;

౮. అభ్యుపపన్నా అనుగృహీతా;

రామః—(దృష్ట్వా), (౧) కరుణాంతరం ఖలేత్తద్వై.

గంగా—(౨) తత్ర భవతి విశ్వంభరాపి మథత ఇతి జితమత్యస్తే హేన
యద్యా, సర్వసాధారణో హేనః మహా మోహగ్రంధిరాంత
రశ్చేహనావతాయుష్యవస్సుసాంతతుః, సతి భూతధాత్రి వత్సే
వై దేహి సమాశ్రియతమ్.

పుథివీ—(ఆశ్చర్య) దేవి సీతాం ప్రయాయ కథమాశ్రియసి గు?

ప. సోధశ్చిరం రాక్షసమధ్యవాస

స్త్యాగో ద్వితియస్తు సుమస్సహోఽస్యాః,

గంగా—తో నామ పాకాభిముఖస్య జంతు

ద్వారాణి దైవస్య పితౄణామిహే ?

౪

౧. ఏతత్ మాతాపుత్రోగ్రాలింగ్య మూర్ఛాయాపం వస్తు కరుణాంతరం
మద్దుఃఖాతిరిక్తం దుఃఖమ్;

౨. తత్ర భవతి పూజ్యః విశ్వంభరాక్షమాప్రధానా భూమిర్వ్యభిక్తేదుఃఖ్య
తీతి హేతోరపత్యస్తే హేన జతం అభిభవః కృతః; అపత్యస్తేహా బలవాక్ ధీరా
నవ్యభిభవతీత్యర్థః. యశ్చేతి హ్యేకత్వాదిక్తకల్పవ్యతిరమిదం; మహా హృద
యస్య మోహగ్రంధిత్వాహత్యతో విరాగాభవప్రయోజకసంపర్కజనకః. చేతనావ
తాం ప్రాణినాం అంతరక్షిప్తవః ఆభ్యంతర ఉపద్రవః సంసారకంతుః సంసార
సంధాయకః ఏవః అపత్యస్తేహః సర్వసాధారణః స కేవలం విశ్వంభరాయాః
కింతు సర్వేషాం సమానః; దధాతీతి ధాత్రి హోమయిత్రీత్యర్థః. భూతానాం ప్రాణీ
నాం ధాత్రి, ఇదంచ సంబోధనం పుథివీం ప్రత్యభిప్రాయగర్భం; సీతాం ప్రయాయ
కథమాశ్రియసి? కథం కేన ప్రకారేణ ఆశ్రియసి ఓణదుఃఖా భవామి; మత్పుత్రా
సంపన్నప్రజేతి వా స్వాధీనపతికేతి వా కేన హేతునా ఓణదుఃఖా భవా
మిత్యర్థః.

౪. సోధశ్చితి. రాక్షసమధ్యవాసః చిరం సోధః భూయాంసం కాలమహ
భూత ఇత్యర్థః; సుమస్సహ ఇతి; అస్యాః ద్వితియః త్యాగస్తు ఆశీకజనవాద
ప్రయుక్తత్యాగస్తు సుమస్సహః పూర్వవత్సహ నావర్త ఇత్యర్థః; ఇదమంతం పుథి
వీవాక్యం అనంతరం గంగావాక్యమ్;

గంశతి; అహేతి కేవలం; పాకాభిముఖస్య భూపథాః ప్రవృత్తస్య దైవస్య
సుకృతదుష్కృతాత్తకభాగ్యస్య ద్వారాణి అనుభవమార్గాక్ పితౄణాం హోధంకో
నామకో వా జంతుః ప్రాణీ ఈష్టే సమగ్రో భవతి? న కోఽపీత్యర్థః.

పృథివీ—(౧) భగవతి భాగీరథి! యుక్తమేనైతత్సర్వం వో రామభద్రస్య
ప. న ప్రమాణీకృతః పాణిర్బాల్యే బాలేన పీడితః,
నాహం న జనతో నాగ్నిర్న చ వృత్తిర్న సుఖతిః.

సీతా—(౨) ¹హా ఆర్యపుత్ర సుఖలేసి?

పృథివీ—ః కస్తనాభ్యపుత్రః?

సీతా—(సంజ్ఞాస్తం) ²జహా అంబా భణితి.

రామః—అంబ పృథివి! ఈవృశోఽస్మి.

గంగా—(౩) ప్రసీద భగవతి వసుంధరే శరీరమసి సంసారస్య, తత్కిమ
జానానేవ జామాత్రే కుప్యసి?

ప. ఘోరం లోకే వితతమయశో యా చ వహన్నా విశుద్ధి
ర్లంకాద్విపే కథమివ జనస్తామిహ శ్రద్ధధాతు?

ఛా. ¹హా ఆర్యపుత్ర సుఖలేసి?

ఛా. ²యథాంబా భణితి.

౧. వో రామభద్రస్య యుక్తత్వంబంధినో రామభద్రస్య; అనేక స్వసం
బంధః పరిహృత ఇతి ధ్వనితం; ఏతత్ వత్సమాణం యుక్తం సంగతమ్.

౨. సీతి: బాల్యే సీతాసంబంధిని బాలేన స్వేనేతి శేషః; పీడితః ఉద్వాహ
కర్తృణి గృహీతః పాణిః న ప్రమాణీకృతః యుక్తాయుక్తవిచారే నిర్ణయహేతుర్న
కృతః; గృహీత ఇత్యనుక్తా పీడిత ఇత్యుక్తేరయం భావః, సాముద్రికతంత్రవేత్తా
ప్రయం రామో మమృతాపాణిస్థం సాధ్యేత్వనిశ్చయకం రేఖావిశేషం దృష్ట్వా నిర్దో
షీయం చిరానుభవాద్దేతి నూచనాయ దృఢం పాణిం గృహ్లాన్నద్య తద్విసస్తానేతి;
అన్యథా పాణిగ్రహణస్య దోషవత్త్వాప్త్యాగాప్రతిబంధకత్వాదితి మంతవ్యం;
ప్రమాణీకృతః ఇత్యేతదుత్తరత్ర యథాలింగం విసరిణుయితవ్యం; వృత్తిశీలం;
ంతరిర్వంశః.

౩. యథాంబా భణితి; తథైవేతి శేషః; ఈవృశోఽస్మి; ఆనార్యపుత్రోఽస్మి;

౩. సంసారస్య దంపతిమాతృపుత్రస్వస్థదుహిత్రాదికుటుంబసంబంధస్య శరీర
సి శరీరవత్ప్రవృత్తినివృత్తినిబంధనభూతాని; కిం జామాత్రే కుప్యసి జామాతృవిష
కప్రతిపాలప్రతిసంధానరూపమనఃప్రజ్వలనవతి భవసి; 'కుద్రుహే' తిచతుర్థి.

౬. ఘోరమితి. అయశః దోషవత్తా ప్రథా; లంకా చాసా ద్వీపశ్చ లంకా

ఇత్తోకూణాం కులధనమిదం యత్పూరాధనీయః

కృతోన్మి లోక స్తనిహ విషమే కిం స వత్సః కరోతు? ౬

లక్ష్యణః—(౧) అవ్యాహతాంతఃప్రకాశా హి దేవతా స్తత్త్వేషు.

గంగా—(౨) తథాప్యేష తేఽంజలిః.

రామః—(౩) అంబ భాగీరథి! అనువృత్త స్వయా భగీరథకులప్రసాదః.

పుథివీ—(౪) దేవి నిత్యం ప్రసన్నాస్తి తవ, కింత్వసావాపాతదుస్సహస్నే

హసంజేగః, న పునర్న జానామి సీతాస్నేహం రామభద్రస్య.

ప. దహ్యమానేన మనసా దైవాద్వత్సాం విహాయ సః,

లోకోత్తరేణ సత్త్వేన ప్రజాపుజ్యైశ్చ జీవతి. ౭

దీప్తపస్త్రికా, ద్విర్దతా ఆసా యస్త్రికా స స్త్రిపః; 'ద్వ్యంతరపస్త్రిభ్య' ఇత్య కారస్య ఈకారః; లంకాదీప్తే యావత్తా విషదీప్తామిహ జనః కథమివ శ్రద్ధ ధాతు ప్రత్యేతు? కృతోన్మి లోకః సమరాధనీయ ఇతి యత్ ఇదం ఇత్తో కూణాం కులధనం కులక్రమాగతం ధనం; తత్ తస్మాత్ ఇహ విషమే ఆస్తిక ధర్మ సంకలే స వత్సో రామః కిం కరోతు.

౧. అవ్యాహతః అచంతితః అంతఃప్రకాశః అపరోక్షజ్ఞానరూపః యాసాం తా స్తథోక్తాః తత్త్వేషు పదారేషు; పుథివీతి జానాత్యేవేతి ధామ.

౨. తథాపి ఏవం సత్యపి ఏహేఽంజలిస్తే "అంజలిః పరమా ముద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ" ఇతి న్యాయేన ప్రసాదన ఇత్యర్థః;

౩. అంబ భాగీరథీతి సంబుద్ధిః; అనువృత్తః భగీరథప్రభృతిమత్సర్వంతం సంబంధిత ఇత్యర్థః.

౪. తవ నిత్యం ప్రసన్నాస్తి; నిత్యం త్వదీయవిషయకమనఃకాలుష్యరహితాస్తి; కిమహేఽంజలిరిత్యర్థః; కింతు ఏవం ప్రసన్నత్వేఽపి స్నేహస్య సంజేగ స్వరా ఆపాతే శ్రవణోత్తరక్షణేదుస్సహః సోధుమశక్యః; 'దర్శనక్షణఆపాత స్తథైవాకర్ణనక్షణ' ఇతి తోకః; స్నేహేన పుష్టివిషయకప్రేరూపః సేవ స్రవశక్త్యం వా; 'ఓవిజీ భయచలనయా' రిత్యస్తాదభివేషుశ్చ ప్రత్యయః; చింతితీతి మత్వం చ. రామభద్రస్య సీతావిషయకం స్నేహం పునః ప్రేమ తు న జానామితి న ఆపి తు జానామ్యేవ.

౫. దహ్యమానేన. దహ్యమానేన భక్తిక్రియయాణేన మనసా కరణేన దైవాద్భ్యోః వత్సాం సీతాం విహాయ త్యక్త్వా లోకోత్తరేణ సత్త్వేన దైర్ఘ్యేణ ప్రజానాం పుజ్యైః సుకృతైశ్చ జీవతి ప్రాణాక ధారయతి.

రామః—(౧) సకరుణా హి గురవో గర్భయాపేషు.

సీతా. (రుదతీ కృణాంజలిః) (౨) ¹జేమ మం అత్తవో అంగేసు విలపం
అంబా.

గంగా—(౩) కిం బ్రవీషి? శాంతం పాపం ౨, అవిలీనా వత్సరసహస్రాణి
భూయాః.

పృథివీ—(౪) వత్సే అవేక్షణీయా తే నతౌ

సీతా—³కిం ఏదేహీం ఆణాహేహీం ?

రామః—(౫) హృదయ! పజ్రమసి.

గంగా—కథం వత్సే సనాథావస్థనాథా ?

సీతా—(౬) ³కహింప్రణామహణ్ణావ సణాహత్తణం ?

దేవ్యా—ప. జగన్తంగళం గళమాత్మానం కథం త్వమవమన్యసే ?

ఆవయోరపి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృవ్యతే.

౮

లక్ష్మణః—ఆర్య! హ్రూయతామ్.

ఛా. 1 నయతు మామాన్తనోఽంగేషు విలయమంబా.

ఛా. 2 కిమేతాభ్యామనాథాభ్యాం ?

ఛా. 3 కథం పునరధన్యాయాస్సనాథత్వం ?

౧. గర్భాణామివ రూపం యేషం తేషు తథోక్తేషు అస్మాద్వితి శేషః; గర్భస్య
యథా స్వరక్షణానర్హత్వం మాతృరక్షణీయత్వం చ తద్వద్గుహాణాం వయమిత్యర్థః.
౨. విలయమదర్శనమ్.

౩. కిం బ్రవీషితి. కిమితి తేషే; వత్సరసహస్రాణి; సహస్రశబ్దోఽనంత
వాచీ; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా;

౪. అవేక్షణీయా కటాక్షణీయా తదర్థం స్థావర్యమితి భావః.

౫. పజ్రమసి తద్వదతికఠినమసి;

౬. అధన్యాయాః పుణ్యరహితాయాః సనాథత్వం నాథవత్త్వం.

౮. జగదితి. జగన్తంగళం జగతాం మంగళం యస్మాదితి బహుప్రీహిః; ఆవమన్యసే పరిభవసి; యస్య త్వదాత్మనః సంగాత్సంపర్కాత్ ఆవయోరపి జగత్పవిత్రత్వేన ప్రసిద్ధయోరపి పవిత్రత్వం స్వసంబంధాదప్యేషమపి దోషపనోదకత్వం ప్రకృవ్యతే. స్వయమేవ పూర్వాపేక్షయా అతిశయితం భవతి; కర్షకర్షరీతత్.

రామః—(౧) లోకశృణోతు.

(౨) (నేపథ్యే కలకలః.)

రామః—అద్భుతతరం కినుపి.

సీతా—(౩) ¹కింతి ఆబద్ధకలకలం వజ్రలిదంవితి అంతరిష్ఠమ్

దేవ్యా—జ్ఞాతం ౨.

ప. కృతాశ్వః కాశిణో రామ ఇతి యేషాం గురుక్రమః,

ప్రాదుర్భవంతి తాన్యేన శస్త్రాణి సహ జృంభకైః.

(నేపథ్యే.) ప. దేవి సీతే నమస్తేస్తు గతిర్నః పుత్రకౌ హి తే,

ఆలేఖ్యదర్శనాదేవ యయోద్ధాతా రఘూన్వహః †

సీతా—(౪) ²దిష్టిః ఆత్మదేవదాట ఏదాట, అయ్యపుష్టలజ్జనిదే పసాదా

పరిపురంతి, [తీతి,

లక్ష్మణః—(౫) ఉక్తమాసీదార్యేణ, సర్వతై తాని త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యం

పా. ¹కిమిత్యాబద్ధకలకలం ప్రజ్వలితమివాంతరిక్షమ్.

పా. ²దిష్ట్యైస్త్రదేవతా ఏతాః ఆర్యపుత్రాద్యాపి తే ప్రసాదాః పరిస్ఫురంతి.

౧. లోకశృణోతు; మమ హి సీతాయాః శుద్ధతా వ్యక్తా కాలినవాదీ జన ఏవ శృణోత్సిత్వర్థః.

౨. నేపథ్యే ఇతి. జృంభకాస్త్రాణాం ప్రయోగాయోగ్యత్వేన తదాగమనస్య నూచనార్థం నేపథ్య ఇత్యుక్తమ్;

౩. ప్రజ్వలితం ప్రకాశవత్.

౪. కృతాశ్వ ఇతి. గురుక్రమః ఆచార్యానుభవీ; జృంభకైస్సహ శస్త్రాణి వారుణాదీని ప్రాదుర్భవంతి ప్రకటిభవంతి.

౧౦. దేవీతి. పుత్రకౌ నో గతిః అస్తాకం ప్రాప్యో; ఆలేఖ్యదర్శనాత్ ప్రథమాంక్షోక్త చిత్రదర్శనాత్ యయోః పుత్రయోః దాతా అస్త్రదాతా.

౪. దిష్టితి. ఏతా ఆస్త్రదేవతా ఆనందహితవ ఇత్యర్థః; అద్యాపి ఏవం దోషవాద ప్రయుక్తపరిత్యాగ కారణేపి తే ప్రసాదాః త్వదనుగ్రహాః పరిస్ఫురంతి ప్రకాశంతే.

౫. ఉక్తమాసీదితి; ప్రథమాంక ఇతి శేషః.

† 'ఆలేఖ్యదర్శనే దేవో యథాహ రఘునందనః' ఇతి ప్రాచీనః పాతః.

దేవ్యా.

ప. నమో వః † పరమాస్త్రేభ్యోః ధన్యాస్త్యే నః కరిగ్రహత్,

కాలే ధ్యాతై సువన్ధేనం వస్మి యోర్భద్ర మస్తు నః. ౧౧

రామః—ప. తుభితః కామపి గళాం కుర్వంతి మమ సంప్రతి,

విస్తయానందసంహృజ్యై రా కరుణోర్ధ్వయః. ౧౨

దేవ్యా (౧) మోదస్య పత్నీ! రామభద్రతుల్యోపుత్రావిదాసీం సంవృత్తే.

సీతా—(౨) ¹ దేవీ! నో ఏదాణం ఖత్తిటచిదం విహిం రిస్సది?

ఛా. ¹ దేవ్యా క ఏతయోః క్షత్రియోచితం విధిం కరిష్యతి?

౧౧. నమః. వః పరిగ్రహత్ యుష్మత్కర్తృకస్వీకారాత్ ధన్యాః స్తః శేషులాభయుక్తా భవామః; కాలే యుద్ధాదిసమయే ధ్యాతైః అగంతవ్యమితి చింతితైః వత్సయోరపవేషం సన్నిధాతవ్యం; యుష్మాభిరితి శేషః.

౧౨. తుభితా ఇతి. తుభితాః ఖీభం ప్రాప్తాః; విస్తయః అపూర్వవస్తుదర్శన జన్యాంతఃకరణవికాసవిశేషః; స చాత్రగంగాపతన తత్రత్యప్రసవజ్వంభకప్రాప్త్యాది మూలకః; అనందః స్వసంబంధసంభావనార్హ తాప్రయుక్తస్థితిశేషః; ఏతాభ్యాం సహ సందర్శనసంబంధః తేన జర్జరాణీ వ్యాకలితాః కరుణస్య సీతావియోగజన్య దుఃఖాతిశయస్య ఊర్తయః తరంగాః కామపి దళాం అనిర్వాచ్యామవస్థాం కుర్వంతి ఉత్పాదయంతి; ఊర్తిపదేన కరుణస్య సముద్రత్వం వ్యజ్యతే.

౧. మోదస్య మోదం ప్రాప్నుహి; ఇదాసీం జ్వంభకాస్త్రులాభే; సంవృత్తే సంజాతే;

౨. క్షత్రియోచితం క్షత్రియత్వజాత్యనుసూపం విధిం ఉపనయనసంస్కారాది శాస్త్రార్థం.

† కేచిత్పరమశబ్దస్య “పరోమా ఏభ్యః ఇతి పరమాణి నిరతిశయోత్కర్షణాదీని, ఇతి వ్యాఖ్యాన పరోక్షార్థే విప్రతిపద్యంతే యథా—

“అమరగుధాదిప్రామాణ్యేన కేచిత్పరమశబ్దస్య పరం మాతీతి వ్యుత్పత్తియాచక్షతే. తర్హి ఉత్కృష్టవస్తుపరిచ్ఛేదకతాలక్షణస్య శక్యతావచ్ఛేదకస్య ప్రకీర్తేన సుపపద్యమానతయా లక్షణయోక్తర్హాశ్రయత్వం వాచ్యమితి క్లేశః. పూర్వప్రతిపాదితవ్యుత్పత్తిప్రకారస్తు శ్రీపరాశరభట్టార్యైః భగవద్గుణదర్పణే. “పరం పరమః” ఇత్యుక్తభాషితః ఇత్యుక్త” మితి.

రామః—ఓ. ఏమా వసిష్ఠశిష్యాణాం రఘూణాం మశవద్ధినీ,
 కష్టం సీతాపి సుతయోస్సంస్కారం న విందతి. ౧౩
 గంగా—(౧) భద్రే కిం తవానయా చింతయా? ఏతా హి వత్సా స్తస్య
 త్యాగాత్పరేణ భగవతో వాల్మీకేరఘ్నిష్యామి.
 ప. వసిష్ఠ ఏవ హ్యచార్యో రఘువంశస్య చంద్రత.
 స ఏవ హ్యనయోర్భ్రాతృ కృత్యం కరిష్యతే † ౧౪
 ప. యథా వసిష్ఠాంగిరసావృషీ ప్రాచేతసస్తథా,
 జనకానాం రఘూణాం చ వంశయోరుభయోర్ధమః. ౧౫

రామః—సువిచింతితం భగవతాహు.
 లక్ష్మణక—(౨) ఆర్య సత్యం విజ్ఞాపయామి, తైస్త్వైరుపాయైర్వత్సా
 మశలవాప్రత్యేక్షే.

౧౩. ఏషేతి. వసిష్ఠశిష్యాణాం రఘూణాం మశవద్ధిని అవిచ్ఛేద
 హేతుః ఏమా సీతాపి సుతయోః సంస్కారం ఉపవయనాదీనంస్కారకాచార్యం
 న విందతి న లభతే; కష్టం దుఃఖిత ఇత్యర్థః;

౧. భద్రే మంగళరతి; ఏతా వత్సా; ద్వితీయాంతం; స్తస్యత్యాగాత్పరేణ
 పరస్మాత్ స్తస్యత్యాగకాలాంతరకాలే ఆరఘ్నిష్యామి. విద్యాప్రదానార్థమితి
 కేమః, ఏతేన ద్వితీయాంకవిష్కంభస్థం కేనాపి దేవతావిశేషేణేతి వాక్యం వ్యా
 ఖ్యాతమ్.

౧౪. వసిష్ఠవీణేతి. స ఏవ వాల్మీకిరేవ; బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే
 తయోరుచితం కృత్యం బ్రాహ్మణత్వజాత్యనుగుణత్రయధ్యైషణం క్షత్రియత్వోచిత
 ధనుశ్యేదాధ్యైషణం చ.

౧౫. యథేతి. జనకానాం రఘూణాం చోభయోర్వంశయోః యథాక్రమేన
 వసిష్ఠాంగిరసా వసిష్ఠశతానందా ఋషీ గురూ తథా ప్రాచేతసఋషీర్ధమః.

౨. తైస్త్వైరుపాయైర్వచుభిః; మశలవా వత్సావభిషేకుశుద్వయత్యేన
 సంభావయామి;

† పుస్తకాంతరేవ్యస్య పద్యస్య స్థానే “స ఏతయోః క్షత్రకృత్యం కరి
 ష్యతే” ఇతి వాక్యమేవ దృశ్యతే, అయం వాక్యపాఠఏవ యుక్తః ప్రతిభాతి,
 పూర్వం సీతావాక్యే క్షత్రకృత్యనైవ ప్రస్తుతత్వేన తస్యైవ కథనాచిత్యాత్,
 మశలవయోర్భ్రాతృకృత్యానర్హత్వాచ్చ ఏతేన వ్యాచిత్యం పద్యపాఠమౌక్తిక
 తదనుగుణం క్లిష్టం వ్యాఖ్యానం ప్రాయానికం బోధ్యతే.

ప. ఏతా హి జన్మసిద్ధాస్తౌ సా ప్రసాచేతసాపుభౌ,

ఆర్యతుల్యాకృతీ వీరా నయసా ద్వాదశాబ్దకౌ. †

౧౬

రామః (౧) వత్స ఇత్యేవాహం పరిష్టనమానహృదయః ప్రముగ్ధోఽస్మి.

పృథివీ—(౨) ఏహి పుత్ర! వసిత్రికురు రసాతలమ్.

రామః—(౩) నా ప్రియే లోకాంతరం గతాసి.

నీతా—(౪) † జేదు మం అత్తతో అంగేసు విలలం అంబా, ఇ సహిస్సుం

అణుహవిదుం జీవలోలస్స పరిహపమ్.

లక్ష్మణః—(౫) కిము త్వరం స్యాత్ ?

పృథివీ—(౬) న త్వే మ్మ డోగాతః స్తస్య త్యాగం యావత్పుత్రయో

ఛా. † నయతు మామాత్మకోఽంగేషు విలయమంబా, న సహిష్యేఽనుభ
వితుం జీవలోకస్య పరిభవమ్.

౧౬. హేతునాహ—ఏతా హేత్యాదినా తంత్రేణాయం శ్లోకచతుష్టయ
పరః; అభిసేయశిశ్నోః క్షకలవయోశ్చ జన్మసిద్ధాస్తౌ త్యాగం సమానం యోజ్యం;
వయసా ద్వాదశాబ్దకా వయసా జీవనకాలేన హేతునా ద్వాదశాబ్దకా ద్వాదశ
సంఖ్యాకసంవత్సరయుక్తా; అభిసేయశిశ్నోరప్యభినయకాలాసేక్షయా ద్వాదశాబ్ద
కత్వం బోధ్యమ్.

౧౭. ఇత్యేవ త్వదు కరీత్యైవ; పరిష్టనమానహృదయః స్తరళహృదయః ప్రము
గ్ధోఽస్మి మూఢోఽస్మి;

౨. రసాతలం ఆధోభవనమ్;

౩. లోకాంతరం అన్యం లోకం;

౪. విలయం తిరోహితత్వం; జీవలోకస్య పరిభవం జీవలోకకర్తుకతిర
స్కారమ్;

౫. ఉత్తరం పృథివ్యాః ప్రతివచనం కిం స్యాత్ ? ఉత్తరమనంతరభావినా;

౬. మన్నియోగతః మదాదేశేన; స్తస్య త్యాగం యావత్ స్తస్య త్యాగమభి
వ్యాప్య పుత్రయోగవేక్షస్య పుత్ర పశ్యేత్వర్థః; ‡ పరేణ తు పరస్తాత్తు తే యథా హా
చివ్యతే యేన ప్రకారేణ రుచిర్భవివ్యతి తథాహం కరిష్యామిత్యర్థః;

† ఆర్య పద్యస్య ద్విత్వీయ తృతీయ చరణౌ పు సకాంతరేష్యేనం దృశ్యేతే
“ఉభౌ ప్రాచేతసాస్తౌ నే, వీరా సంప్రాప్తసంస్కారౌ” ఇతి.

‡ అత్ర యోగక్షేమావిత్యధ్యాహృత్య పుత్రయోః యోగక్షేమా పశ్యేత్వస్య
యో యుక్తః.

రవేక్షస్య, పరేణ తు తే యథా రోచిష్క తే తథా కరిష్యామి.
 గంగా—(౧) ఏవం తావత్. (నిష్కాంతే దేవ్యా సీతా చ.)
 రామః—(౨) ప్రతిపన్న మేతావత్ హాచారిత్ర దేవతే హాదండకారణ్య
 వాసప్రియసఖి లోకాంతరే పర్యవసితాసి.
 (ఇతి మూర్ఛతి)

లక్షణః—(౩) హాభగవన్త హనుభావ వాల్మీకే పరిత్రాయస్య ౨ ఏష కిల
 తే కావ్యార్థః.
 (సేవధ్యే) (౪) అపనీయతామాతోద్యం, భోభో జంగమస్థావరాః
 ప్రాణభృతః మర్త్యామర్త్యాః పశ్యంతిద్వానీం వాల్మీకినా ప్రతి
 జ్ఞాతం పవిత్రమాశ్చర్యమ్.

౧. ఏవం తావత్ ఏవమేవ; దేవ్యా గంగాపృథివ్యా; నిష్కాంతే; రంగస్థా
 నాదితి శేషః;

౨. లోకాంతరే పర్యవసితాసి; పర్యవసానం విక్రాంతిః లోకాంతరమేవ
 గతాసీతి ప్రతిపన్నం నిశ్చితమ్; సస్యత్యాగాత్పరత్ర రహితలగమనస్య పృథి
 వ్యాభ్యంతరజ్ఞాతత్వాత్ అద్య చ ద్వాదశానాం వత్సరాణామతీతత్వాచ్చ లోకాం
 తరం గతాసీత్యే తావన్నిశ్చితమితి భావః

౩. ఏష తే కావ్యార్థః; పర్యాప్తం దృష్ట ఇతి శేషః; ఇతః పరం నివర్తి
 తవ్యమితి హృదయమ్. ‡

౪. అతోద్యం సృతగీతవాద్యసముదాయః అపనీయతాం వివర్తతాం;
 మర్త్యామర్త్యా దేవమనుష్యత్వకాః; జంగమస్థావరాత్కాశ్చ ప్రాణభృతః; వృక్షాదీ
 నామసి ప్రాణీత్వాత్ స్థావరోక్తిరవిరుద్ధా; వాల్మీకినా ప్రతిజ్ఞాతం పూర్వం కరు
 ణాదృఢతరసమిత్యత్రాదృఢతరసపదేన ప్రకాశ్యతేన బోధితం పవిత్రం నిర్దోషమాశ్చ
 ర్యం పశ్యంతు.

‡ తే కావ్యార్థః కావ్యప్రయోజనం ఏష కిల రామస్య మూర్ఛైశ్చేతి
 సంభావయామిత్వార్థః, ఉద్దేశ్యప్రాధాన్యవివక్షయా ఏష ఇతి పుంస్త్వమ్, త్యాగా
 సంతరకాలిక సీతావృత్తాంతప్రదర్శనపూర్వకం తద్విరహదుఃఖస్వోద్బోధనేన రామ
 వైరవంవిధానస్థా సంపాదనార్థమేవ త్వయా యం దృశ్యప్రబంధః పరికల్పితః నతు
 తాదృశదుఃఖస్వాపనోవార్థమిత్యహం సంభావయామితి తాత్పర్యవర్ణనయం క్షమా

లక్షణః—ప. మంథాదివ తుభ్యతి గాంగమంభో

వాప్తం చ దేవర్షి భిరంతరితమ్,

ఆశ్చర్యమూర్త్యా సహ దేవతాభ్యాం

గంగామహిభ్యాం సలిలాదుదేతి.

౧౭

(నేపథ్యే) ప. ఆరుంధతి జగద్వంద్యే గంగాపుథ్యో జువస్వనా,

అర్పితేయం తవావాభ్యాం సీతా పుణ్యవ్రతా వధూః,

౧౮

లక్షణః—(౧) అహో ఆశ్చర్యం ౨. ఆర్యే ౩. ఆః కష్టమద్యాపి నో

చ్ఛ్వసితాశ్చర్యః (తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ సీతా చ.)

ఆరుంధతీ—ప. త్వరస్య వత్సే వై దేహి ముంచ శాలీనశీలతాం,

ఏహి జీవయ మే వత్సం సౌమ్య స్పర్శేన పాణినా.

౧౯

సీతా—(ససంభ్రమం స్పృశంతీ) ¹సమాససిదు అయ్యవత్తో.

రామః—(౨) (సమాశ్వాస్య) సానందం భోః కిమేతత్? (దృష్ట్వా సహ

రాద్భృతం) కథం దేవీ జానకీ? (సలజ్జం) అయే కథమంబా ఆరుం

ధతీ? కథమృశ్యశృంగాదయోస్తద్గుణవః?

[సన్నా.

ఆరుంధతీ—(౩) వత్స ఏహ భాగీరథీ రఘుకులదేవతా దేవీ గంగాసుప్ర

భా. ¹సమాశ్వాసిత్యాశ్చర్యపుత్రః.

౧౭. మంథాదితి. గాంగమంభః మంథాదివ మథనాదివ తుభ్యతి జ్ఞోభం ప్రాప్నోతి; అంతరితం దేవైః ఋషిభిశ్చ వ్యాప్తం దర్శనకాతుకాదితి భావః; ఆర్యా సీతాదేవతాభ్యాం గంగామహిభ్యాం సహ సలిలాదుదేతి ఉద్గచ్ఛతి.

౧౮. ఆరుంధతీతి. నావతి ద్వితీయాద్వివచనం; గంగాపుథ్యో జువస్వ జానకీ; తవ వధూః స్నువా ఇయం సీతా ఆవాభ్యాం తవార్పితా.

౧౯. ఆర్యే ఇత్యరుంధతీం ప్రతి సంబోధనం; నోచ్ఛ్వసితీ ఉచ్ఛ్వాసం న ప్రాప్నోతి.

౧౯. త్వరస్వేతి. శాలీనశీలతాం ఆధృష్టస్యభావత్వం ముంచ త్వజః; సౌమ్యస్పర్శేన చంద్రవత్ శీతశేన పాణినా మే వత్సం జీవయ సప్రాణం కరు.

౨. ఏతత్ సీతాస్పర్శసూచకం; కిం కిం హేతుకం? కథం దేవీ జానకీ; విస్తయద్యోతకః కథంశబ్దః; లజ్జా మనస్సంకోచః స చేహయంధతీదర్శనాత్;

౩. భాగీరథీ భగీరథానీతా రఘుకులదేవతా రఘువంశయోగ త్సేమనిర్వాహికా దేవీ దీప్తికాలినీ గంగా కుప్రసన్నా అనగ్రహం కృతవతి;

(నేపథ్యే) (౧) జగత్తులే కామభద్ర స్మరణతామారోఽఖ్యదర్శనే
మాం ప్రత్యాత్మవచనం, సా త్వంబ స్తు మాయామరుంధితీవ సీ
తాయాం శివానుభానా భవేతి, తదన్వితాన్తి.

అరుంధతీ—ఇయం తే శ్వశ్రూర్భగవతీ వసుంధరా

(నేపథ్యే) (౨) ఉక్తం చ పూర్వనూయప్తతా వత్సయాః పరి
త్యాగే, భగవతి వసుంధరే శ్లాఘాం దుహితరమవేక్ష్య జాన
కీమితి, తదధునా కృతవచనాన్తి వత్సయాం ప్రభోర్వశ్యస్య.

రామః—(౩) కృతాపరాధోఽపి భగవతి త్వయానుకంపితవ్యః (ఇతి
ప్రణమతి.)

అరుంధతీ—(౪) భోభోః పారజానపదాః ఇయమధునా వసుంధరాబాహ్ను
వీభ్యామేవం ప్రశస్యమానా మయామంధత్యా చ సమ
ర్పితా, పూర్వం భగవతా వైశ్వానరేణ నిర్మితపుణ్యచారిత్రా,
సబ్రహ్మకైశ్చ దేవైస్సంస్తుతా సవితృకులవధూర్దేవయజనసం
భవా జానకీ పరిగృహ్యతాం ఇహ కథం భవంతోమన్యంతే?

లక్ష్మణః—ఏవమంబయామంధత్యా నిర్భర్నితాః పారజానపదాః
కృతస్మైశ్చ భూతగ్రామ ఆరాధ్యం నమస్కర్వంతి, లోకపాలా
స్సప్తయశ్చ పుష్పవృష్టిభిఃపతిష్ఠంతే.

౧. అలేఖ్యదర్శనే చిత్రదర్శకాలే ఆత వచనం; త్వద్వచనం; అన్వితాన్తి
విర్యాతితముజాన్తి; ఋణం హి అవశ్యం ప్రతిజేయమితి సాదృశ్యాదేవముక్తం;

౨. అయమతా త్వయేతి శేషః; శ్లాఘామవేక్ష్య జానకీమితీయం వస్తు
ఉక్తమితి పూర్వేణాన్వయః; కృతవచనాన్తితి; ఉచ్యత ఇతివచనః ఉక్తార్థః;
కృతః అనుష్ఠితః వచనః ఉక్తార్థః యయా తథోక్తాన్తి;

౩. దయావిషయిక రత్నః ఇతి ప్రణమతి ప్రకరణేనమస్యతి;

౪. పారాః పురవాసినః; జానపదాః దేశవాసినః; ఏవం ప్రశస్యమానా
“అవయోరపి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృష్టతే” ఇతిభిష్టుతా; పూర్వం రావణ
వధానంతరకాలే వైశ్వానరేణ ఆగ్నినా నిర్మితపుణ్యచారిత్రా నిర్మితపాత్రత్యా;
పరిగృహ్యతాం రాక్షసేన స్వీక్రియతాం; ఇహ అస్మిన్మతే భవంతః కథం
మన్యంతే; కిం వో మతమితి భావః; భూతగ్రామః గోబరీశ్వరస్యాయే పారజాన
పదాతిరిక్తగ్రాహ్యః; ఆర్యాం సీతాం; లోకపాలా ఇంద్రదయః; సప్తయః
అత్రాదయశ్చ పుష్పవృష్టిభిః కరణైః ఉపతిష్ఠంతే వూజయంతి ఆర్యామిత్యస్మాను
షంగః.

అరుంధతీ—రామభద్ర !

ప. నియోజయ యథా ధర్మం ప్రియాం తే ధర్మచారిణీం.

హిరణ్మయాః ప్రతికృతేః పుణ్యాం ప్రసృతిమధ్వరే. ౨౦

సీతా—(స్వగతమ్) ¹జాణాది అయ్యవుత్తో నీదా దుఃఖం పమజ్జిదుమ్.

రామః—(౧) యథా భగవత్పాదశతీ.

లక్ష్మణః—(౨) కృతార్థోఽస్మి.

సీతా—(౩) ²పశ్యజ్జీవితాస్మి.

లక్ష్మణః—ఆర్యే! లక్ష్మణశ్శిరసా ప్రణమతి.

సీతా—(౪) ³పశ్య వరిసో చిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౫) భగవన్పాదై కే! రామభద్రస్యోపనయేదాసీం సీతాగర్భ సంభవౌ కుశలవౌ. (ఇతి నిష్క్రంతౌ.)

ఛా. ¹జానాత్యార్యపుత్రస్సీతాదుఃఖం ప్రమాజ్జితుమ్.

ఛా. ²ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి.

ఛా. వత్స ఈదృశశ్చిరం జీవ.

౨౦. నియోజయేతి. తే ప్రియాం త్వద్విషయప్రీతియైకాం ధర్మచారిణీం ధర్మానుష్ఠానశీలాం అధ్వరే యాగే హిరణ్మయాః ప్రతికృతేః ప్రతిమాయాః పుణ్యాం పావనీం ప్రకృతిం ప్రతిమేయాం సీతాం యథా ధర్మం నియోజయ ఆజ్ఞా పయః పుణ్యామిత్యనేన “యస్య భార్యా విదురస్థా పతితా వ్యాధితాపీ వా; అనిచ్ఛుః ప్రతికూలా వా” † ఇత్యాదివృద్ధాసః.

౧. యథా భగవత్పాదశతీ; తథాస్త్వీతి శేషః;

౨. కృతార్థోఽస్మి; సీతారామయోగసమాగమరూపప్రయోజనసిద్ధిమానస్మి; త్యాగస్య స్వద్వారకత్వాదేవముక్తం;

౩. ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి; ‘యస్తయ సహ స స్వర్గ’ ఇత్యుక్తరామసమాగ మార్తకపునరుజ్జీవనవతీ కృతాస్మి;

౪. ఈదృశస్య చిరం జీవ మమ పశ్యత్వ సమాగమం పరమశ్రేయో మశ్యానస్య చిరంజీవ;

౫. రామభద్రస్యోపనయ రామభద్రస్య సమీపం ప్రాపయ;

† ఏతచ్ఛేషస్తు ‘తస్యాః ప్రతినిధాక్రియా’ ఇతి.

రామలక్ష్మణౌ—(౧) దిష్ట్యా తథైవైతత్.

సీతా—(౨) ¹కపిం మే పుత్రః.

(తతః ప్రనిశతి వాల్మీకిః కుశలవౌ చ.)

వాల్మీకి—(౩) వత్స ఏష వాం రఘుః పితా, ఏష లక్ష్మణః కన్య
పితా, ఏషా సీతా జననీ, ఏష రాజర్షిర్జనకో మాతామహః.

సీతా—(సహర్షకరుణాద్భుతం విభోక్త్య) (౪) ²కహం జాదా కుశలవా?

కుశలవౌ—(౫) హః తాత! హః అంబ! హః మాతామహ!

రామః—(౬) సహర్షమాల్లింగ్య) నను వత్స యువాం ప్రాప్తౌ స్థః.

సీతా—(౭) ³ఏహి జాదకుసు ఏహి జాదలవ చిరస్య పరివృజ్ఞహ లోఅంద

రాదో ఆలదం జణణిం.

కుశలవౌ—(౮) తథా కృత్వా ధన్యా స్వః.

సీతా—⁴భతివం పణమామి.

చా. 1 కర్త మే పుత్రకా.

చా. 2 కథం జాతా కుశలవా?

చా. 3 ఏహి జాతకుశ ఏహి జాతలవ చిరస్య పరివృజ్ఞతం లోకాంతరాదాగ
తాం జననీం.

చా. 4 భగవత్ ప్రణమామి.

౧. దిష్ట్యా తథైవైతత్; ఏతత్ కుశలవోత్పత్త్యాదికం తథైవ పూర్వమస్త
చ్చింతితప్రకారేణైవ; ఆసీదితి శేషః;

౨. క్వ మే పుత్రకా? ఇదం వాల్మీకిప్రవేశనూచకం.

౩. మాతామహః మాతః పితా;

౪. కథం జాతా కుశలవా; జాతా పుత్ర; కథమితి చిత్తవికాసే.

౫. హః తాతేత్యాది. సర్వత్ర హాశబ్దో హర్షద్యోతకః;

౬. నను వత్స యువాం ప్రాప్తౌ స్థః; నను వత్సావీతి సంబోధనం;

౭. చిరస్య పరివృజ్ఞతం బహుకాలమాల్లింగతం; న తు యత్కించిత్తజా
ల్లింగనే తృప్తిరీతి భావః; పరివృజ్ఞతమితి లోటి మధ్యమద్వివచనం; లోకాంత
రాత్ రసాతలాత్;

౮. తథా కృత్వా ఆల్లింగ్య; ధన్యా స్వః ప్రకస్తా భవాహః.

వాసుతి—(౧) వత్సే! ఏవమేవ చిరం భూయాః.

సీతా—¹అమ్మ! హే, తాదోకుల గురూ అజ్ఞానతో సభ త్తప్తాజ్ఞానంతా
దేహః సలక్షణా సుస్పృశణా అజ్ఞప్రత్యపలణా కుసలహవి సమం దీ
సంది తాణిబ్ధరమ్మి ఆణందేణ.

(నేపథ్యే కలకలః)

వాసుతి—(౨) (ఉత్థాయావలోక్య చ) ఉత్థాతలవణో మధురేశ్వరః [ప్రాప్తః.

లక్ష్మణః—(౩) సానుషంగాణి కల్యాణాని.

రామః—(౪) సర్వవిదుమనుభవన్నపి న ప్రత్యేమి, యద్వా ప్రకృతిరి
యమభ్యుదయానాం.

వాసుతి—(౫) రామభద్ర! ఉచ్యతాంకిం తే భూయః ప్రియముపహరామి!

చా. 1 హంత; తాతః కుంగురురార్యాజనస్సభర్తృకా ఆర్యా శాంతా దేవి
సలక్షణాన్సుప్రసన్నా ఆర్యపుత్రచరణాః కృతవావపి సమం దృశ్యం తే తన్నిర్భరా
స్యాదేన.

౧. ఏవమేవ చిరం భూయాః; ఏవమేవ పత్యపత్యాభ్యాం సంగతైవ చిరం
బహుకాలం భూయాః;

౨. ఉత్థాతః సమూలితః లవణో లవణనామకాసుగో యేన స తథోక్తః;
మధురాయాః తన్నామికలచణనగర్యాః ఈశ్వరః స్వామీ శత్రుఘ్న ఇత్యర్థః;
అస్యాపి ప్రథమాంతరభప్రయోజనత్వాన్నిర్వహణే నివేశః;

౩. కల్యాణాని కళత్రసమాగమాదిశ్రేయాంసి సానుషంగాణి; అనుషజ్యతే
అను సంబధ్యతే ఇత్యనుషంగం మంగళాంతరం; కర్తృణి ఘర్షణ; “సంబంధమను
వర్తిష్యతే” ఇత్యాచార్యభగవత్పతంజలిప్రయోగాన్నాప్రయుక్తత్వం; “సంపత్సంప
దమనుబధ్నాతీతి న్యాయేన మంగళాంతరసహితానీత్యర్థః; శత్రువధతద్యాజ్య
ప్రార్థనాశ్చ శ్రేయస్తాత్;

౪. అనుభవన్నపి సాక్షాత్కుర్వన్నపి న ప్రత్యేమి నియతమితి న విశ్వసియి;
యద్యేతి; న మద్దోష ఇతి భావః; ఇయం నియతమిత్యప్రత్యయః; విధేయప్రార్థా
న్యాత్ శ్రీత్యం; అభ్యుదయానాం శ్రేయసాం ప్రకృతిః స్వభావః;

౫. భూయః ప్రియం పుత్రకళత్రసమర్పణాత్పరమిష్టం కిముపహరామి ఉప
హరికాశామి; ఇదమేవ సర్వధా ఋషయశ్చేయో విధాన్యంతీతి ప్రథమాంకే
నూచితం; ఆతఃపరమపి ఉక్తాదన్యదపి; తథాపీదం భరతవాక్యమస్తు; ఏవం సత్యపి
వత్సయణం భరత వాక్యమస్తు భవన్తార్హం; అక్తే లోబ్ధః; ఇయం చ ప్రకటితః.

రామః—కిమితఃపరమపి మే ప్రియమస్తి?

తథాపీదమస్తు.

భరతవాక్యం—

ప. పాపభ్యశ్చ పునాతి వర్ధయతి చ శ్రేయాంసి సేయం కథా
మంగల్యా చ మనోహరా చ జగతో మాతేవ గంగేవ చ,
తామేనాం పరిభావయంత్యభినయైర్విన్యస్తహం బుధా
శృద్ధిబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతాం ప్రాజ్ఞస్య వాణీమమామ్. ౨౧
(నిష్కాంతాస్సరేష్వ)

ఇతి సప్తమో ౭ జ్యోః.

శ్రీమహాకవిభవభూతివిరచితము త్తర రామచరితనాటకం

సమాప్తమ్.

౨౧. భరతవాక్యమాహ—పాపభ్యశ్చ. సా ప్రసిద్ధా ఇయం బుద్ధిశ్చ కథారా
మాయణాత్త కవాక్యప్రబంధః; 'కథవాక్యప్రబంధే' ఇతి ధాతుః; పాపభ్యః దురి
తేభ్యః జగత్పునాతి విభజతి; జగత ఇతి వ్యవస్థంతం ద్వితీయాంతతయా విపరిణమ్య
యోజనీయం; పూర్ణ ధాతుర్వద్యపి దురితవిభజనాత్త కవోఽనిర్వ రణవాచీ; తథాపి
పాపభ్యః పునాతి "సకీచక్తరామతహర్షరంధ్రైః" ఇతిశీవద్వాప్యభ్యేయం; జగతః
శ్రేయాంసి పుత్రమిత్రాదీని వర్ధయతి మోక్షపర్యంతాన్యత్తనో త్తరమభికాని కరోతి;
అత్ర; మటుంబవృద్ధిం భవధాన్యేత్యాది శ్లోకద్వయమయంధేయం. మాతేవ గంగేవ
చ మంగల్యా మనోహరా చ; మాతా హి ముఖవిస్తరణకారణీ సుఖదా చ భవతి;
గంగా చ పాపనాశిని మోక్షదా చ భవతి; తద్వద్రామానుజకథాపీతి భావః; కబ్బ
బ్రహ్మవిదః శబ్దవిద బ్రహ్మ; అపరిచ్ఛిన్నత్వానందహేతుత్వాభ్యాం పరబ్రహ్మ
సామ్యాద్రూపణం; తద్విదంతీతి శబ్దబ్రహ్మవిదః సహృదయాః; అభినయా సాత్త్వి
కాంగికాచార్యవాచికభేదేన చతుర్విధాః; అభినయైరితి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా;
అభినయ విశిష్టో యో విన్యాసో రచనా; వైశిష్ట్యం చ ప్రతిపాదకత్వరూపం;
విన్యస్తం విన్యాసేన నిష్పన్నం; చతుర్విధాభినయప్రతిపాదకరచనానిష్పాదితం
రూపం శరీరం యస్యాస్సజ్ఞోక్తాం; శరీరం చేహనుభూర్నీ; ప్రాజ్ఞస్య సర్వజ్ఞ
శిరోమణేః కవేః భవభూతికవే ఇయం వాణీం పరిణతాం స త్తరరామచరిత
నాటకరూపవాగాత్త నా యః పరిణామః తద్వతీం తామేనాం శ్రీరా
మాయణాత్త కకథాం పరిభావయంతు పరితచ్ఛింతయంతు; 'భూ అవకల్మషే

